

BIZANȚ

O LUME PIERDUTĂ

JONATHAN HARRIS

Jonathan Harris revizitează istoria Bizanțului dintr-o perspectivă nouă și poate nu întamplător extrem de actuală. Imperiul din răsăritul Europei a fost excepțional de longeviv. Care să fie explicația, se întreabă istoricul englez. Peste Constantinopol au venit valuri de populații, de multe ori puternice și agresive, cu armate capabile să distrugă orice opoziție. Şi se pare că soluția salvatoare a fost de cele mai multe ori abila transformare a dușmanilor în aliați și apoi integrarea lor în imperiu.

Jonathan Harris este profesor de istorie a Bizanțului la University of London.

SAVOIR-VIVRE ®

Noua Hagia Sofia, sfințită la 27 decembrie 537, a fost una dintre cele mai scumpe construcții ridicate vreodată, însă costul este deplin motivat, ținând seama de splendoarea ei, care trezește atâta admirație. Domul, înalt de cincizeci și cinci de metri, domina străzile din jur, fiind probabil vizibil de la mare distanță, chiar și de pe navele din largul mării. Interiorul era chiar și mai impresionant, prin sentimentul copleșitor creat de dimensiuni și de spații. Efectul era potențat de mozaicurile care acopereau în întregime bolta și de coloanele din marmură de diverse culori – roșii, purpurii și verzi – care susțineau galeriile. Prin cele patruzeci de mici ferestre aflate de jur împrejurul domului, lumina pătrundea în clădire din diverse unghiuri, la diferite ore ale zilei, scăldând în raze orbitoare mozaicurile de aur și coloanele din marmură. Nu e de mirare că Iustinian a fost extrem de încântat de noua lui catedrală. Se spune chiar că s-ar fi lăudat că nu-i era cu nimic mai prejos lui Solomon, regele din Vechiul Testament care înălțase Templul de la Ierusalim.

SAVOIR-VIVRE®

Creat cu pasiune şi savoir-faire. Un volum Baroque Books & Arts®.

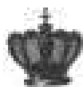
JONATHAN HARRIS

BIZANȚ

O LUME PIERDUTĂ

ediția a II-a, revizuită

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU

Colecţie coordonată de Dana MOROIU

Jonathan Harris
THE LOST WORLD OF BYZANTIUM

Originally published by Yale University Press

Imaginea copertei: Cristiana RADU, apud: icoană dublă, pandantiv,
Fecioara Maria şi Iisus Pantocrator, lucrată la Constantinopol
cca 1100, în prezent la Metropolitan Museum of Art
Concepţie grafică © Baroque Books & Arts®
Redactor: Ines Hristea
Consultanţă de specialitate: Eduard Florin Tudor

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
HARRIS, JONATHAN
Bizanţ: o lume pierdută / Jonathan Harris;
trad.: Mihai Moroiu; - Bucureşti: Baroque Books & Arts, 2016
Conţine bibliografie
Index
ISBN 978-606-8564-54-8
I. Moroiu, Mihai (trad.)
94(495.02)

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

În amintirea lui Mabel (1896–1966),
Ethel (1892–1974) și Grag (1900–1992)

Prefață și mulțumiri

Această carte reprezintă o călătorie personală în îndelungata istorie a Bizanțului, construită în jurul întrebărilor care m-au nedumerit și al personalităților și evenimentelor care m-au intrigat de când mă știu. Mai presus de orice, am vrut să investighez de ce Bizanțul a continuat să existe atâta vreme, în ciuda nenumăratelor răsturnări și invazii care i-au amenințat existența, și de ce, până la urmă, a dispărut cu desăvârșire. Urmărind aceste linii, în mod inevitabil am lăsat deoparte multe din cele care ar fi fost incluse de un alt autor, făcând în schimb loc unor aspecte considerate poate marginale sau chiar irelevante de alții. Aceeași regulă se aplică și Notelor Bibliografice de la sfârșit. Intenția lor nu este să fie vaste, ci doar să sugereze câteva idei pentru pașii de urmat, mulțumindu-se să trimită la lucrări în limba engleză, ușor disponibile. Desigur, au fost scrise mult mai multe studii. Prin urmare, în acest volum mi-am rezervat libertatea de a decide ce să cuprind și să analizez.

Însă indiferent cât de personal ar fi felul în care abordez Bizanțul în *Lumea pierdută,* scrierea mea a fost profund influențată, direct și indirect, de alții. Așa cum se înfățișează ea acum, cartea a avut enorm de beneficiat datorită comentariilor de susținere a doi referenți anonimi și a celor făcute de Heather McCallum și

Rachel Lonsdale, de la Yale University Press. Andrew Sargent a avut amabilitatea să citească o ciornă a volumului, ca nespecialist interesat de subiect, și m-a ajutat să evit o mulțime de inconsecvențe, solecisme și omisiuni. Munca mea la Facultatea de Istorie de la Royal Holloway a avut, la rândul ei, o influență considerabilă. Nu aş fi reușit să scriu cartea în lipsa oportunității de a-mi testa ideile cu ajutorul studenților înscriși la cursurile mele, *Bizanțul și vecinii lui* și *Căderea Constantinopolului*. Reacțiile, întrebările și obiecțiile lor m-au obligat să-mi limpezesc și să-mi șlefuiesc ideile, pe unele chiar să le revizuiesc cu totul. Le sunt îndatorat și celor trei conducători ai departamentului – Jonathan Phillips, Sarah Ansari și Justin Champion – pentru susținerea acordată activității mele de cercetător și profesor, iar lui Penelope Mullens și Marie-Christine Ockenden pentru că m-au ajutat să trec cu ușurință peste obstacolele administrative. Una peste alta, este un mare privilegiu să scrii istorie când te afli în interiorul unui departament academic atât de mare și de divers.

Royal Holloway, University of London
ianuarie 2015

PROLOG

„În multe locuri întâlnești vestigiile monumentelor străvechi, deși nu te poți opri să te întrebi de ce atât de puține dintre ele au supraviețuit..."

OGIER GHISELIN DE BUSBEQ, ambasador al suveranului Sfântului Imperiu Roman la Constantinopol, 1555–1562

Capitala sultanului otoman era, la mijlocul secolului al XVI-lea, unul dintre cele mai mari și mai bogate orașe din lume, pe străzile căruia se îmbulzea o populație care creștea rapid de peste 400 000 de oameni, centrul unui imperiu întins din Crimeea până la Alger. Numele oficial al orașului era Konstantiniyye sau Constantinopol, dar poporul îi spunea Istanbul. Suveranul, Suleiman Magnificul (1520–1566), a fost nu doar unul dintre cei mai însemnați comandanți militari produși de imperiu, ci și Calif al Islamului, prin urmare orașul se mândrea cu vreo trei sute de moschei, semne ale puterii lui spirituale, dar și lumești. Pe un deal din centrul orașului se construia o nouă moschee, uriașă și splendidă, cu patru minarete, care în final avea să dispună de un complex de școli, băi și spitale. Numită Süleymaniye, în onoarea sultanului care comandase înălțarea ei, moscheea

se constituia în nucleul adecvat al capitalei liderului credincioșilor, cel mai puternic conducător musulman al acelor zile.

Un francez numit Pierre Gilles a sosit în metropola imperială în 1544. Educat în spirit clasicist și naturalist pasionat, Gilles fusese trimis de suveranul său, Francisc I, cu misiunea de a găsi vechi manuscrise și de a le aduce în biblioteca regală de la Fontainebleau. În cele din urmă, a rămas aici mult mai mult decât intenționase inițial, deoarece după moartea regelui Francisc, în 1547, învățatul și misiunea lui au fost uitate și Gilles s-a văzut abandonat la Constantinopol, lipsit de mijloacele să călătorească spre casă. Trei ani mai târziu, ca să aibă din ce trăi, s-a înrolat ca mercenar în armata sultanului și a pornit în marș spre răsărit, într-o campanie împotriva persanilor. În perioada șederii sale silite la Constantinopol, a străbătut străzile orașului și a ajuns să-l cunoască foarte bine. Însă ceea ce l-a fascinat în primul rând nu a fost Constantinopolul contemporan. Sentimentul său era că nenumăratele moschei mărețe dădeau cetății un aspect și mai posomorât, la nivelul străzii. Ca om de litere de formație clasicistă, căuta mai degrabă urmele trecutului antic, când orașul era cunoscut sub numele de Byzantion. Spre dezamăgirea lui Gilles, vestigiile antice abia mai puteau fi ghicite, în schimb a fost tot mai captivat de cele din secole mai apropiate de prezentul său, din vremea când Constantinopolul fusese capitala unui imperiu creștin, nu musulman, când pe „coridoarele puterii" se vorbea limba greacă, nu turcește. Contemporanii săi începuseră să numească acest organism politic defunct Imperiu Bizantin sau Bizanț și, cum el dispăruse definitiv cu doar un secol în urmă, urmele lui erau mult mai vizibile decât astăzi. Ori de câte ori i se ivea prilejul, Gilles căuta cu pasiune să descopere monumentele supraviețuitoare ale acelei lumi pierdute. Colinda deseori prin preajma celei mai evident bizantine dintre clădiri, impozanta fostă catedrală creștină

Hagia Sofia (Sfânta Sofia, „Sfânta Înțelepciune"), care domină și astăzi centrul orașului, față în față cu palatul sultanului, Topkapî. Aflat undeva, lângă catedrală, a alunecat și a căzut într-un șanț, unde a descoperit un șir de șapte coloane misterioase, rămase în picioare. Unii i-au spus că ar fi fost o parte din fostul Mare Palat al împăraților bizantini, dar Gilles era convins că acelea erau rămășițele unui portic din jurul pieței principale a orașului, Augusteion. A coborât sub nivelul străzii și, urcat într-o barcă, a plutit printre coloanele masive ale unei cisterne subterane, sub acoperișul boltit, luminat doar de pâlpâitul torței ținute de el în mână. S-a cățărat și pe porticul ce marca partea de răsărit a Hipodromului, unde pe vremuri se adunau bizantinii ca să asiste la cursele de care trase de cai, de unde francezul a putut urmări, în depărtare, jocul delfinilor în apele Bosforului.

Dezvăluirea trecutului bizantin nu era deloc o operațiune ușoară, avea să constate Gilles. Un interes prea mare față de antichități ar fi avut darul să trezească bănuielile localnicilor. În această privință, locuitorii creștini ai orașului erau la fel de suspicioși ca și cei turci. Măsurătorile, o adevărată obsesie a lui Gilles, ar fi provocat cu siguranță denunțarea lui ca spion în fața autorităților. Și, odată ce atrăgeai atenția celor din jur, fără să vrei, singurul mod de a scăpa din bucluc era să le faci cinste cu vin. Vechile ziduri care apărau marginile de vest ale Constantinopolului de atacuri dinspre zona continentală erau destul de ușor de vizitat, iar Gilles reușea să măsoare cu pasul distanțele dintre fortificațiile interioare și cele exterioare. Hagia Sofia, în schimb, trebuia tratată cât se poate de circumspect, ea fiind atunci moscheea Aya Sofya, unde doar musulmanii erau priviți cu ochi buni. Gilles reușea să se strecoare înăuntru amestecându-se în mulțime, cercetându-i bolta maiestuoasă fără să atragă atenția. Cât despre măsurători, a trebuit să-l plătească pe un turc să le facă.

Indiferent cât de fascinante erau aceste vestigii ale trecutului, Gilles înțelegea că ele reprezentau doar o frântură din monumentele bizantine care împodobiseră odinioară spațiul constantinopolitan. Nenumărate biserici, mănăstiri și palate dintre cele menționate în textele literare atât de bine cunoscute lui dispăruseră pur și simplu. Știa că mai existase și un al doilea palat al împăraților bizantini, la Vlaherne (Blachernae), lângă zidurile din vestul cetății, dar nu reușise să-l localizeze. A căutat și Biserica Sfinții Apostoli, despre care se spunea că era depășită în grandoare doar de Hagia Sofia, dar nu a găsit nicio urmă, nici măcar a fundațiilor. Unul dintre monumente a fost demolat chiar în fața ochilor lui. Nu departe de Hagia Sofia, a văzut un picior gigantic, din bronz, ieșit din mijlocul unei grămezi de dărâmături. A fost tentat să-l măsoare, dar s-a abținut, de teamă să nu atragă atenția. Chiar și fără măsurători, și-a dat seama că piciorul era mai mare decât el însuși, în înălțime. Cercetând în continuare dărâmăturile, aparent nepăsător, a văzut și un nas lung de vreo douăzeci de centimetri și picioarele și copitele unui cal. Grație lecturilor lui, Gilles a știut exact despre ce era vorba. El era unul dintre ultimii oameni care vedea impunătoarea statuie ecvestră a împăratului Iustinian I, care vreme de o mie de ani stătuse înălțată pe un soclu din piața centrală a Constantinopolului bizantin. Împăratul era înfățișat călare pe armăsarul lui cabrat, cu mâna dreaptă ridicată poruncitor, în semn de avertisment pentru dușmani, și ținând în cea stângă mărul imperial sau globul crucifer. Statuia lui făcută bucăți zăcea acum la pământ, în așteptarea distrugerii definitive, căci fragmentele erau pe rând cărate la topitorie, unde erau transformate în tunuri. După cum și Gilles era conștient, turcii nu agreaseră niciodată arta statuară și nici designul arhitectural și decorațiunile, în general, adică tocmai ceea ce contribuia mai mult la splendoarea clădirilor respective. În ciuda pasiunii lui pentru

monumente și dimensiuni, Gilles nu s-a atașat de Constantinopolul contemporan sau de poporul orașului, iar la plecare și-a jurat să nu se mai întoarcă niciodată.

Câțiva ani după revenirea sa din Orient, pe când trăia la Roma, Gilles a relatat această experiență în lucrarea despre *Antichitățile Constantinopolului*, publicată postum, în 1561. Dispariția atâtor urme fizice ale unei societăți așa de puternice și de prospere, cum fusese pe vremuri cea bizantină, l-a pus în fața unei întrebări firești. Cum fusese posibil ca puternicii stăpâni creștini ai Constantinopolului bizantin să piardă totul și să ajungă sclavi ai „necredincioșilor"? Potrivit concluziei sale, de vină era caracterul, influențat de clima din acea parte a lumii:

> „Din acest motiv, deși potrivit firii Constantinopolul este făcut pentru guvernare, poporul lui nu se distinge nici prin bunăcuviința învățăturii, nici prin rigoarea disciplinei. Belșugul îl împinge spre trândăvie... [și] îl face absolut incapabil să reziste în fața tuturor acelor neamuri barbare care îl înconjoară din toate părțile."

Gilles nu era nici pe departe cel dintâi dispus să pună prăbușirea Constantinopolului pe seama indolenței și a delăsării morale și cu siguranță nu era ultimul. Tema a fost reluată după vreo alte două secole de Edward Gibbon, care în ultimele volume ale monumentalei sale *Istorii a declinului și prăbușirii Imperiului Roman* a subliniat „lașitatea și dezbinarea" dintre „greci", așa cum el și mulți alții preferau să-i numească pe bizantini. Sentimentul că era ceva în neregulă cu bizantinii a persistat până în zilele noastre, ceea ce explică

de ce nu mai apar pe hartă. Ei au ignorat realitatea politică și economică, preferând ceremonialul, respectarea tradițiilor, disputele legate de dogmă și decorațiunile bisericești, atunci când ar fi trebuit să fie preocupați de echiparea legiunilor care să-i apere de nenumărații lor inamici. Drept urmare, în vreme ce se consideră că împlinirile Greciei și Romei antice au o influență profundă asupra lumii noastre de astăzi și sunt mereu prezente în emisiuni de televiziune și programe școlare, Bizanțul este în mare măsură ignorat.

Ne lovim însă de un fapt cât se poate de supărător, deoarece sugerează că Bizanțul nu merită expediat atât de ușor. Dacă locuitorii lui erau cu adevărat atât de apatici, de vrednici de milă și de incapabili să se apere, cum se face că societatea lor a rezistat atât de mult? Istoria abundă în blocuri de putere efemere, cum sunt cele ale lui Alexandru cel Mare sau ale hunului Attila, construite prin strălucite victorii militare, pentru ca să se destrame imediat după moartea fondatorului lor carismatic. Bizanțul, dimpotrivă, a fost una dintre instituțiile omenești cele mai durabile. Dacă luăm în considerare anul 330 d. Hr. ca dată a inaugurării și cucerirea orașului de către otomani, la 1453, ca moment al prăbușirii, înseamnă că a durat peste o mie de ani. Iar recordul lui de supraviețuire este cu atât mai impresionant cu cât a fost realizat în cele mai potrivnice condiții. Una dintre tendințele perene din istoria umanității este permanenta mișcare a maselor omenești, fie fugind din calea oprimării sau a dezastrelor ecologice, fie în căutarea unei vieți mai bune, fie, uneori, cu intenția de cucerire și de jaf. Dar există și vremuri când mișcarea se încetinește, într-o oarecare măsură. Între 31 î. Hr. și 180 d. Hr., Imperiul Roman a beneficiat de acest gen de situație, care i-a permis să susțină frontiere enorme, niciodată atacate simultan din mai multe direcții. Bizanțul, o continuare a Imperiului Roman într-o formă foarte diferită, nu s-a bucurat niciodată de un asemenea lux. De-a lungul întregii sale

istorii, a jucat rolul de capăt al unei piste de bowling etnic, fiind mereu punctul de deversare al valurilor de popoare venite spre vest din stepele Asiei și din Peninsula Arabică.

Tocmai acest factor, mai mult decât oricare altul, a determinat ceea ce a fost să devină Bizanțul. Societatea și etosul lui specifice s-au format ca reacție la presiunea fenomenală și constantă de la granițe. Față de o asemenea provocare, dibăcia militară nu avea cum să fie suficientă. Inutil să înfrângi un grup în bătălie, când trei altele săreau imediat în locul lui. A fost nevoie de un mod cu totul nou de gândire, capabil să dezamorseze diversele primejdii – fie prin integrare și fixare, fie prin corupere și acțiune acoperită, fie, cel mai ieșit din comun, prin crearea de splendori vizuale capabile să-i copleșească pe inamici și să-i atragă în cercul prietenilor și aliaților. Imperiul a trecut prin nenumărate catastrofe, dar de fiecare dată a reușit să supraviețuiască și să se refacă. Dacă aceste aspecte ale civilizației bizantine nu au fost apreciate la justa lor valoare, după cum s-ar fi cuvenit, de vină sunt cel puțin în parte și bizantinii. În literatura, arta și ceremoniile lor, au pus la cale una dintre cele mai enorme înșelăciuni din istorie, prezentându-și societatea ca și cum continuitatea în raport cu trecutul ar fi fost absolută: au insistat să-și atribuie numele de „romani", până în ultima clipă, ca și cum nimic nu s-ar fi schimbat din Antichitate și până la ei. În realitate, Bizanțul a evoluat și s-a adaptat continuu în fața amenințărilor fără sfârșit. Ne vine foarte ușor să-i acceptăm pe bizantini în termenii evaluați chiar de ei și să scăpăm din vedere tocmai esența societății bizantine. Drept urmare, Gilles, Gibbon și toți ceilalți care au cumpănit de ce a dispărut Bizanțul nu și-au pus întrebarea corectă. Adevărata problemă nu este de ce imperiul și-a găsit sfârșitul, ci cum se face că a supraviețuit, ba chiar a cunoscut uneori momente de înflorire, în condițiile în care șansele au fost minime.

Marea Nordului
Marea Baltică
ANGLO-SAXONI
SAXONI
Köln
Rin
Trier
Paris
Oceanul Atlantic
LOMBARZI
GEPIZI
FRANCI
BURGUNZI
Lyon
Viena
Milano
OSTROGOȚI
Sirmium
Ravenna
Florența
Bordeaux
Toulouse
Arles
Marsilia
Narbonne
VIZIGOȚI
Barcelona
Roma
Neapole
Cordoba
Noua Cartagina
Messina
Lillybaeum
Hippo Regius
Cartagina
VANDALI
BERBERI
Niș
Dunărea
Adrianpol
Constantinopol
Tesalonic
IMPERIUL
Atena
ROMAN
DE RĂSĂRIT
Marea Mediterană
Marea Neagră
Sinope
Nikomedia
Niceea
Ancyra
Cezareea
Pergamon
Magnesia
Taurus
Antiohia
Amida
Nisibis
Arbela
Tigru
Ctesifon
Eufrat
Marea Caspică
Beirut
Cezareea
Ierusalim
Gaza
Alexandria
Nil
Marea Roșie
GHASSANIZI
LAKHMIZI
IMPERIUL BIZANTIN, CCA. 500
Împărțirea între Imperiul de Răsărit și Apus
Hotarele regatelor barbare
Întinderea Imperiului de Răsărit
0 mile 500
0 km 800

1

AMURGUL ZEILOR

„Am descris triumful barbariei și al religiei."

EDWARD GIBBON, 1776

Monumentele surpate ale Constantinopolului nu erau singurele urme rămase în anii 1540, la un secol după căderea Bizanțului. În întregul Apus european, bibliotecile regilor, ducilor și cardinalilor erau pline de manuscrise cu texte în limba greacă, religioase și clasice, copiate cu toată grija de scribii bizantini de odinioară. Odată cu dispariția imperiului, turcii nu au pus mare preț pe cărțile rămase în mâinile lor, fiind bucuroși să le vândă unor trimiși ca Pierre Gilles, care le duceau în țările lor. Și refugiații scoteau din țară asemenea codice, cu un conținut cât se poate de divers, de la Evanghelii și Psalmi până la prețioasele scrieri ale filozofilor greci din Antichitate, care de secole întregi nu fuseseră la îndemâna Occidentului.

Unul dintre aceste manuscrise este Codex Vaticanus Graecus 156, păstrat și astăzi în Biblioteca Vaticanului de la Roma. Există sute de manuscrise bizantine la Vatican,

dar acesta este diferit. Noii lui proprietari, fiind clerici, au preferat să nu fie public și, până la mijlocul secolului al XIX-lea, accesul la el a rămas practic imposibil. La un moment dat, mai multe pagini din el au fost cu bună știință decupate, conținutul lor fiind definitiv pierdut. De fapt, este uluitor că s-a păstrat și în această formă, ținând seama de mesajul lui subversiv și opoziționist. Manuscrisul datează din secolul al X-lea, fiind o copie târzie a unei relatări istorice scrise în grecește la circa cinci sute de ani după nașterea lui Iisus Hristos. Autorul este Zosimus, un oficial obscur despre care nu se știe aproape nimic, dar un martor esențial al tranziției de la Imperiul Roman spre Bizanț, statul care i-a urmat.

Zosimus a fost martorul părții perdante. Relatarea sa cuprinde istoria statului până în anul 410, lămurind însă de la bun început că este povestea declinului și a dezintegrării unui imperiu departe de epoca lui de strălucire. În momentul când scria el, jumătate dintre teritorii fuseseră pierdute. Provinciile din vest încetaseră să mai fie sub guvernare imperială, fiind împărțite între diverse triburi germanice de „barbari", după cum îi considerau cu dispreț Zosimus și contemporanii săi. Nordul Africii era dominat de vandali, Spania de vizigoți, Galia de franci și de burgunzi, Britania de angli, saxoni și iuți. Până și Italia și vechea capitală a imperiului, Roma, fuseseră pierdute și se aflau acum în mâinile regelui ostrogoților. Iar Constantinopolul, orașul răsăritean, devenise capitala a ceea ce mai rămăsese din imperiu: Balcanii, Asia Mică, Siria, Palestina și Egipt. Cum se ajunsese aici? În această privință, Zosimus nu are nicio îndoială. Când nu mai este pe placul zeilor, susține el, statul suferă un declin inevitabil, cauza fiind abandonarea de către imperiu a zeităților olimpiene, cele care îi asiguraseră prosperitatea și succesele militare în zilele de măreție, pentru a adopta creștinismul, religia de modă nouă.

Zosimus nu avea nicio ezitare nici în privința celui vinovat de profanarea tradițiilor de credință și, drept consecință, de prăbușirea imperiului: în istoria sa, îl acuză direct pe cel care fusese împărat între anii 306 și 337, considerându-l „originea și începutul distrugerii prezente a imperiului" El se numea Constantin și era un parvenit. Desigur, părintele lui, Constanțiu (Constantius), fusese și el împărat, însă, după cum precizează Zosimus cu înverșunare, Constantin era copil nelegitim, conceput în cursul unei aventuri efemere cu o fiică de hangiu. Într-un fel sau altul, bastardul reușise să se strecoare în palat și să câștige afecțiunea lui Constanțiu, în dauna fiilor lui legitimi. În acele zile, Imperiul Roman încă se întindea din Siria, în sud-est, și până în Britania, în nord-vest, iar când Constanțiu pornise în campanie ca să-și protejeze hotarele imperiale nordice, ambițiosul Constantin îl urmase. Constanțiu a ajuns până la York, loc unde a și murit, în 306. Soldații l-au proclamat fără întârziere succesor pe tânărul Constantin – fiul unei târfe, după cum spune Zosimus. Nimic de reproșat, existau însă în imperiu o mulțime de alți aspiranți la titlul suprem și, nu peste mult, Constantin a trebuit să-și înfrunte pe rând rivalii în luptă. În 312, l-a învins pe Maxentius, la Podul Milvian care traversa Tibrul, luând în stăpânire Roma și provinciile din vest. În 324, l-a înfrânt pe fostul lui aliat, Licinius, și astfel, relatează Zosimus cu regret, întregul imperiu a rămas sub controlul lui Constantin.

Zosimus relatează apoi cum Constantin, ajuns cel mai puternic bărbat din lume, la vârsta de peste cincizeci de ani, nu a mai avut motive să-și ascundă „răutatea firii". Această latură a caracterului său a ieșit la lumină, pretinde Zosimus, când s-a lăsat cuprins de bănuiala că tânăra lui soție, Fausta, întreținea o legătură amoroasă cu fiul lui dintr-o altă căsătorie, Crispus. Tânărul a fost executat fără multe discuții. Însă Constantin i-a pregătit o pedeapsă și

mai crudă Faustei: a pus să se pregătească o cameră de baie încălzită peste măsură și apoi și-a închis acolo soția, care a murit sufocată. După săvârșirea acestor fapte, continuă Zosimus, pe Constantin a început să-l mustre conștiința. Una era să-ți ucizi rivalii în bătălie și cu totul altceva să le iei viața soției și fiului. S-a temut poate că zeii se vor răzbuna crunt pe el, așa cum pățise miticul Tantal după ce-l omorâse pe fiul său, Pelops: părintele denaturat a fost osândit să-și petreacă eternitatea scufundat în apă până la gât, dar chinuit de sete, căci apa răcoritoare se retrăgea ori de câte ori se apleca să soarbă din ea. Dornic să nu împărtășească aceeași soartă, Constantin s-a sfătuit cu preoții și cu înțelepții, dar cu toții i-au dat același verdict neplăcut – o asemenea crimă oribilă rămânea o pată de neșters.

S-a întâmplat atunci ca în Roma să ajungă un creștin din Egipt. La acel început de secol al IV-lea, creștinii reprezentau o minoritate din populația imperiului, iar într-unele dintre orașele mari Biserica avea o mulțime de credincioși. Împăratul Dioclețian (284–305) adoptase o atitudine cât se poate de defavorabilă față de acest cult religios în plină dezvoltare, iar în 303 a emis un edict prin care impunea demolarea bisericilor și distrugerea Scripturilor. Creștinii care îndeplineau funcții înalte în stat urmau să fie retrogradați și siliți să aducă jertfe zeilor, sub amenințarea cu moartea. Decretul a fost pus în aplicare și, chiar dacă a avut efecte izolate, un număr considerabil de creștini au murit pentru credința lor, dar Biserica, în sens de instituție, nu a fost distrusă, iar câțiva creștini au rămas până și la curtea imperială. Cunoscându-i pe unii dintre ei, vizitatorul egiptean a reușit să ajungă în preajma lui Constantin și l-a asigurat pe împărat că Dumnezeul creștinilor poate să ierte până și cele mai atroce fapte. Potrivit lui Zosimus, Constantin a mușcat această nadă. A pus capăt politicii de persecuții a lui Dioclețian și a început să încurajeze deschis

Biserica creştină, neglijând adorarea zeilor olimpieni. Zosimus era scandalizat de acest sacrilegiu și de hotărârea lui Constantin de a renunța la religia strămoșească.

Și asta nu a fost totul: Zosimus a lansat și o a doua acuzație la adresa lui Constantin, și anume aceea că s-a făcut vinovat de construirea unui oraș nou și absolut inutil, care a secătuit populația și resursele imperiului. Potrivit lui Zosimus, convertirea împăratului nu fusese bine primită de romani, mai cu seamă atunci când a încercat să împiedice desfășurarea tradiționalelor ceremonii păgâne de pe Capitoliu, prin urmare Constantin luase hotărârea să se mute în est, cu tot cu reședință. Prima lui alegere fusese să construiască din temelii un oraș lângă vechea Troie, în zona Strâmtorii Dardanele, pe malul asiatic, dar după câțiva ani s-a răzgândit și a pornit mai departe. În cele din urmă, a ales orașul Byzantion. Pentru a-l face demn de prezența sa, a decis să-l reconstruiască în totalitate, înzestrându-l cu toate copiile clădirilor mărețe și monumentelor de la Roma: Senatul, Forumul, cunoscut sub numele de Augusteion, Hipodromul pentru cursele de care trase de cai și o reședință imperială grandioasă, Marele Palat. Urmau să se înalțe multe biserici și o mare catedrală închinată Sfintei Înțelepciuni a lui Dumnezeu, Hagia Sofia, însă Constantin, precaut fiind, a avut grijă să păstreze și câteva temple păgâne. În cinstea lui, noua metropolă a fost redenumită – Constantinopol, „orașul lui Constantin" Zosimus dezaproba din toată inima întregul proiect, indignat de sumele enorme stoarse sub formă de taxe din alte părți ale teritoriului și folosite pentru construcții. Constantinopolul, spune el, a funcționat ca un magnet pentru coloniști din tot imperiul, dornici să profite de pe urma patronajului împărătesc. Astfel, orașul a devenit extrem de populat și străzile aglomerate până la limita pericolului. Terenul liber pentru noi construcții a devenit atât de

greu de găsit, încât au apărut suburbii dincolo de zidurile cetății și s-au bătut stâlpi de susținere pentru platforme în mare, pe care s-au construit alte case. După părerea lui Zosimus, orașul era un abces enorm, din care într-o zi avea să țâșnească sânge, un monument dedicat exclusiv vanității și risipei extravagante ale lui Constantin.

Exista și o a treia acuzație, adăugată de Zosimus la cele de sacrilegiu, prin abandonarea zeilor tradiționali, și de întemeiere a unui oraș complet inutil. Oricât de eficace s-a dovedit Constantin în eliminarea rivalilor lui interni, a avut mai puțin succes în acțiunile de anihilare a barbarilor comasați la granițele imperiului. Confruntat cu vreo cinci sute de călăreți barbari care invadaseră teritoriul roman, pretinde Zosimus, Constantin pur și simplu a fugit. Mai mult, în vreme ce piosul împărat păgân Diocletian luase toate măsurile ca frontierele să fie bine apărate de soldați încartiruiți în fortificații construite de-a lungul lor, Constantin a hotărât ca soldații să stea în orașe. Astfel, nu numai că frontierele au rămas nepăzite, dar a avut de suferit și spiritul militar al imperiului, permițând trupelor să devină leneșe și îngăduitoare cu sine. Religia creștină a adâncit și mai mult acest proces, în opinia lui Zosimus, subminând virtuțile bărbătești ce ridicaseră Roma pe culmi și promovând, ca noi idealuri, castitatea și respingerea pasiunilor lumești. Îl îngrozeau călugării, în special, pentru că erau „nefolositori la război și în alte servicii necesare statului“ În palatele împăraților, eunucii, și nu soldații, au început să domine coridoarele puterii. Astfel, deși frontierele s-au prăbușit abia la o sută de ani după Constantin, Zosimus îl acuza cu tărie de decăderea imperiului și de pierderea provinciilor occidentale. „Când sufletele noastre freamătă de viață, prosperăm“, conchide el, „în schimb, când uscăciunea sufletului trece de orice limită, ne trezim aduși în starea noastră de acum“

Nu toată lumea împărtășea părerile preconcepute și extrem de ostile ale lui Zosimus cu privire la Constantin și declinul imperiului. Nu era deloc surprinzător ca populația creștină să aibă o atitudine cu totul diferită față de cel care le salvase Biserica de persecuții și deschisese calea pentru ca religia lor să devină credința oficială a imperiului. Unul dintre cei dintâi care și-au exprimat recunoștința a fost un anume Eusebiu, episcopul orașului Cezareea din Palestina. Fiind contemporan al lui Constantin, cunoscuse în mod direct ororile dezlănțuite de Dioclețian și, odată ce trecuse vremea persecuțiilor, s-a grăbit să laude noul regim într-o biografie măgulitoare a lui Constantin. Împrejurările nașterii împăratului sunt ocolite cu grijă, iar relatarea se deschide cu perioada petrecută de tânărul Constantin la palatul imperial. După cum pretinde Eusebiu, firea lui virtuoasă l-a chemat spre o etică superioară celei a păgânilor din jur. Virtutea și înfățișarea lui plăcută au stârnit în cele din urmă atâta invidie la palat, încât a fost silit să se refugieze la tatăl său, în Britania. Astfel, grație intervenției divine, Constantin s-a aflat la locul potrivit la moartea tatălui său și, firesc, a fost ales succesor. Divinitatea a intervenit și atunci când a venit momentul să se impună în fața dușmanilor și să-și consolideze puterea. Se spune că, aflat în tabăra lui din apropierea Romei, în anul 312, când se pregătea de bătălia cu rivalul Maxentius, Constantin a avut viziunea unui contur cruciform[1] însoțit de cuvintele *In hoc signo vinces* (Sub acest semn vei învinge), suprapuse peste soare. În aceeași noapte, scrie Eusebiu, Iisus Hristos i s-a arătat lui Constantin și i-a poruncit să facă un stindard cu

---

[1] Monograma lui Hristos sau semnul XP (pronunție: chi-rho) (n. tr.).

semnul văzut pe cer, care să fie purtat în fruntea armatei în lupta ce avea să urmeze. Așa se face că împăratul Constantin a ieșit victorios în Bătălia de la Podul Milvian și a fost îndemnat ca de atunci înainte să favorizeze Biserica creștină și să dea un edict prin care să pună capăt persecuțiilor. Eusebiu nu menționează uciderea lui Crispus și a Faustei, nici sentimentul de culpă care îl împinsese pe Constantin în brațele Bisericii.

După cum consideră Eusebiu, odată ajuns unic conducător al imperiului, în 324, Constantin și-a putut aplica fără piedici planurile potrivite cu firea sa generoasă și cucernică. Reclădirea Byzantionului sub noua înfățișare de Constantinopol nu a însemnat o risipă de bani și de resurse, ci un gest de evlavie creștină. Noul oraș era pur creștin, de la facerea lui, nestricat de credințe păgâne: templele despre care vorbea Zosimus nu apar și în relatarea lui Eusebiu. Și, mai susține bunul episcop, Constantin nici nu a neglijat granițele, nici nu a permis accesul barbarilor. Dimpotrivă, i-a supus dominației romane și, în loc ca romanii să le plătească barbarilor tributul anual, aceștia veneau acum cu umilință să-și depună darurile la picioarele lui Constantin. Departe de a duce imperiul spre ruină, împăratul a fost salvatorul lui.

Constantin a fost, fără îndoială, unul dintre acei lideri care le stârnesc supușilor fie un devotament nemăsurat, fie o ură amară. Privind fără părtinire, nu putem vedea domnia lui Constantin nici ca pe un dezastru total, nici ca pe un început al unei epoci de aur, ci mai degrabă ca pe un proces de transformare într-o perioadă când imperiul se adapta la lumea nouă și plină de pericole din jur. Încă din vremea lui Constantin, se pot distinge toate elementele caracteristice ale civilizației bizantine: o capitală, Constantinopolul, monumentală și invincibilă; o religie dominantă, creștinismul; o teorie politică preamărind, dar și punând sub constrângere funcția împăratului; admirația față de

spiritualitatea ascetică; sublinierea expresiei vizuale a tărâmului spiritual; și abordarea amenințării de la hotare cu mijloace dincolo de cele pur militare.

Din anumite puncte de vedere, Zosimus avea dreptate să se plângă de Constantinopol, un oraș nou și într-o prea rapidă expansiune. În jurul anului 500, devenise o cetate primejdioasă și nestatornică, din cauza supraaglomerării. Un simplu pretext, oricât de mărunt, era suficient pentru declanșarea dezordinii pe străzi. În primii ani ai secolului al V-lea, arhiepiscopul și patriarhul orașului, Ioan Hrisostom[1], se bucura de o enormă popularitate, iar predicile sale înflăcărate atrăgeau mari mase de credincioși. Din nefericire, el nu era pe placul împărătesei Eudoxia, soția lui Arcadiu (395–408). Patriarhul o criticase atunci când aceasta își însușise proprietăți din Constantinopol fără să țină seama de drepturile proprietarilor. Împărăteasa se simțea profund jignită de o parte dintre predicile lui în care, fără să pomenească vreun nume, le acuza public pe femeile prea înclinate spre putere și spre urzeli. În iunie 404, Ioan Hrisostom a fost trimis în exil, dar susținătorii săi l-au răzbunat. Hotărâtă să nu permită ungerea unui alt patriarh în locul lui Hrisostom, mulțimea a năvălit în catedrala Sfintei Înțelepciuni și i-a pus foc. Până a doua zi, clădirea se transformase într-un morman de ruine fumegânde.

Nu numai chestiunile religioase stârneau pasiuni la începuturile Constantinopolului bizantin. Cursele de care desfășurate pe Hipodrom atrăgeau un mare număr de

---

[1] Sfântul Ioan Hrisostom sau Ioan Gură de Aur, 344/354-407 (n. tr.).

susținători ai principalelor două echipe, Verzii și Albaștrii. Vizitiii de succes se bucurau de celebritate: în onoarea lor se compuneau poeme, iar statuile lor erau ridicate în locuri publice, la fel ca acelea ale împăratului. Bătăile dintre grupurile rivale de suporteri erau la ordinea zilei, dar ceea ce a îngrozit cu adevărat autoritățile imperiale a fost faptul că Albaștrii și Verzii și-au unit forțele. În 498, mai mulți partizani ai Verzilor au fost arestați pentru că aruncaseră cu pietre. O ceată de camarazi s-a strâns să ceară eliberarea lor împăratului, vârstnicul Anastasiu (491–518), care i-a refuzat ferm și a trimis o trupă să-i împrăștie. Acesta a fost semnalul unei revolte generale în Hipodromul plin până la refuz de spectatori. Din mulțime a început să se arunce cu pietre spre loja imperială, unde tocmai luase loc suveranul, ca să fie în fruntea evenimentului sportiv. Un bolovan mai mare, aruncat de un negru din mulțime, a fost cât pe ce să-l nimerească pe Anastasiu, iar gărzile de corp s-au repezit asupra făptașului și l-au tăiat în bucăți cu săbiile. Între timp, căile de ieșire din Hipodrom fuseseră blocate și atunci gloata a recurs la incendiere, punând foc la poarta principală și provocând daune considerabile stadionului și zonei dimprejur. În cele din urmă ordinea a fost restabilită, după ce câțiva dintre capii răscoalei au fost izolați și pedepsiți, dar întâmplarea semnala din nou cât de ușor se putea transforma un oraș aglomerat în teatru de război.

Dacă Zosimus putea să aibă dreptate în privința izbucnirilor de violență care erau oricând posibile la Constantinopol, el nu a știut să aprecieze valoarea noului oraș. Urbea nu apăruse, așa cum pretindea el, grație dorinței lui Constantin, mânat de vanitatea colosală de a rămâne departe de Roma. Existau motive cât se poate de întemeiate pentru a construi un oraș nou în acel moment și în acel loc. De o vreme, împărații încetaseră să mai stea permanent la

Roma – vechea capitală era cu mult prea departe de hotarele amenințate și era nevoie de o bază mai apropiată de zonele de operațiuni. În jumătatea de vest a imperiului, Milano și Trier erau adesea preferate, în vreme ce, în răsărit, Antiohia și Nicomedia serveau acestui scop. Constantin era și el în căutarea unei baze alternative proprii, dar prefera ca locul să fie vrednic de o prezență imperială permanentă și de aceea, odată ales Byzantionul, s-a străduit să-l orneze cu clădiri impunătoare, ca la Roma. Constantin a ținut seama și de considerente strategice, locul nefiind câtuși de puțin preferat la întâmplare, indiferent ce ar fi avut de obiectat Zosimus față de cea dintâi alegere – Troia. Constantinopolul ocupa o poziție perfectă, pe Bosfor, la jumătatea distanței dintre Dunăre și frontiera Mesopotamiei, un loc cu mult mai bun decât Roma, având în vedere presiunea de la granițe. Mai mult, până și Zosimus trebuia să admită că operațiunea aceasta oferea un refugiu sigur, fiind situat pe un promontoriu îngust, ușor de apărat, poziționat între mare și unul dintre cele mai bune porturi naturale din lume, Cornul de Aur. Constantin a întărit locul, construind un zid de apărare spre zona continentală. În secolul următor a fost adăugat un nou rând de fortificații – Zidurile lui Teodosiu –, care cuprindea în interiorul orașului o suprafață mai mare de teren. Construite din blocuri de calcar groase de cinci metri și jumătate, ele au făcut Constantinopolul practic inexpugnabil dinspre uscat. Un sector unic de zid a fost înălțat și la capătul dinspre mare al promontoriului, protejându-l de atacurile unei flote dușmane. Singura slăbiciune a perimetrului era lipsa surselor de apă proaspătă, dar și pentru asta s-a găsit un remediu – s-au construit apeducte pentru a aduce apa și cisterne subterane pentru păstrarea ei. Ceea ce Zosimus nu a trăit să cunoască este că, la vremuri de restriște, când imperiul era asaltat din toate direcțiile, Constantinopolul

avea să devină unul dintre cele mai mari atuuri, supraviețuind de fiecare dată asediilor și blocadelor. Clădirile pretențioase și piețele deschise și-au dovedit și ele virtuțile, transformând orașul într-o capitală plină de strălucire, care îi impresiona pe călători prin bogăția și puterea imperială și îi justifica pretențiile de centru al lumii creștine.

Oricâtă semnificație a avut întemeierea Constantinopolului, elementul care distinge cel mai radical Imperiul Bizantin de lumea romană, care l-a precedat, a fost fără îndoială omniprezența religiei creștine. În perioada romană, pe lângă zeii olimpieni, venerați oficial, existase și o mulțime de zeități și culte locale. În schimb, Bizanțul avea o religie unică și nu puteai fi considerat supus fidel al împăratului decât dacă o acceptai. Indiferent ce ar vrea să sugereze Eusebiu și alți autori creștini, schimbarea nu s-a petrecut peste noapte. Convertirea personală a lui Constantin nu a produs automat creștinarea întregului imperiu, ci, mai degrabă, a inițiat o adoptare treptată a acestei religii. După victoria de la Podul Malvian din 312, Constantin, călare, și-a făcut intrarea triumfală în Roma și a ridicat un arc monumental în amintirea succesului său, pe care nu apare însă nicio trimitere directă la creștinism, în afara unei declarații vagi că victoria a fost obținută „sub imboldul divinității". În 313 a emis un Edict de toleranță, prin care s-a pus capăt persecuțiilor la adresa creștinilor. Mai târziu, în cursul domniei sale, a declarat duminica sărbătoare publică, a avut un schimb amical de scrisori cu episcopii creștini și a început să subvenționeze Biserica din fonduri publice. Pe de altă parte, împăratul nu a întreprins nimic deosebit în vederea interzicerii vechilor zeități, templele și

sanctuarele lor continuând să funcționeze la fel ca înainte. Chiar și după moartea lui Constantin, în 337, nu a existat vreo acțiune concertată de a impune creștinismul întregului popor al imperiului. Fiul său, Constanțiu al II-lea (337–361), a ordonat închiderea unor temple, dar multe dintre măsurile luate de el au fost anulate de următorul împărat, păgânul Iulian. În scurta lui domnie, Iulian (361–363) a încercat să revină la cultul vechilor zeități, însă, după moartea lui neașteptată, toți împărații care l-au urmat au fost creștini. Chiar și în aceste condiții, aveau grijă să le acorde o toleranță largă tuturor credințelor.

Abia spre sfârșitul secolului al IV-lea s-au putut lua măsuri susținute și active împotriva păgânilor fără nicio teamă. Atunci, după ce creștinismul fusese adoptat de împărat și de curtea sa, în mod inevitabil a crescut ritmul convertirilor și creștinii au devenit majoritari în multe orașe. Procesul prin care creștinismul a devenit religie de stat, un proces nu lipsit de momente obscure sau chiar brutale, a început cu adevărat odată cu venirea pe tron a lui Teodosiu I (379–395). Inițial, templele păgâne au fost lichidate pe rând, dar în 391 Teodosiu s-a simțit suficient de puternic să impună un decret prin care scotea în afara legii ofranda, parte importantă a idolatriei păgâne.

Interpretarea dată acestei legislații a depins în cea mai mare măsură de situația locală. În multe locuri, unde creștinii formau oricum o majoritate, cultele păgâne au dispărut fără prea multă opoziție. Așa s-au desfășurat cu siguranță evenimentele la Constantinopol, însă nu și în cel de-al doilea oraș al imperiului din acea vreme, marele port egiptean Alexandria. În secolul al IV-lea, Alexandria avea o populație de circa 300 000 de locuitori și aproape patru sute de lăcașuri de cult, destinate păgânilor, creștinilor și evreilor. Comunitatea creștină era înfloritoare, Biserica fiind întemeiată chiar de Apostolul Marcu Evanghelistul.

Arhiepiscopul era considerat printre cei dintâi în ierarhia creștină, ocupând cel de-al treilea loc, după papa de la Roma și patriarhul Constantinopolului, fiind unul dintre cei doar cinci înalți prelați îndreptățiți să se intituleze „patriarhi". Pe de altă parte, în Alexandria exista și o comunitate păgână energică, numeroasă, dispusă să-și exprime direct părerile și un centru al culturii clasice, unde funcționa cea mai importantă școală de filozofie după cea de la Atena și o bibliotecă având 490 000 de suluri de papirus, cuprinzând scrieri antice grecești. Existau și temple mărețe, spre exemplu Tychaion, dedicat zeiței Fortuna, și Caesareum, dedicat cultului vechilor împărați. Cel mai impunător era Serapeum, a cărui sală centrală, susținută de un ansamblu de coloane, era dominată de o statuie monumentală din aur a lui Serapis.

Era de așteptat ca mai devreme sau mai târziu aceste două grupări să intre în conflict, criza fiind declanșată, așa cum se mai întâmplase, de încercările creștinilor de a înlocui templele cu biserici. Patriarhul Alexandriei, Gheorghe, a hotărât în anul 361 ca un templu al lui Mithra, părăsit între timp, să fie demolat și terenul să fie dedicat cultului creștin. Au început lucrările, dar când au fost scoase la lumină mai multe schelete și expuse fără respectul cuvenit de un grup de creștini, s-a iscat o rebeliune. Păgânii s-au năpustit în catedrală, l-au luat pe sus pe nefericitul Gheorghe și l-au omorât în bătaie. Creștinii au avut desigur câștig de cauză, ar fi fost imposibil să piardă atât timp cât aveau de partea lor autoritatea imperială. În 391, un alt patriarh, Teofil, a cerut împăratului Teodosiu permisiunea de a dărâma templele păgâne din oraș. Încuviințarea a fost dată cu dragă inimă și Teofil a pornit munca în fruntea unei cete de susținători. Aflând ce se petrece, o mulțime de păgâni a pus mâna pe arme și i-a atacat pe creștini. Pe străzi a avut loc un șir de ciocniri și, în cele din urmă,

păgânii s-au baricadat în Serapeum. Criza a fost dezamorsată abia după ce s-a promis, prin edict imperial, amnistierea tuturor participanților la violențe, cu condiția să părăsească imediat templul. Majoritatea dintre ei au profitat de această propunere și atunci a dat năvală ceata de creștini – faimoasa clădire a fost complet demolată, coloanele au fost dărâmate și statuia lui Serapis făcută bucăți. Din magnificul templu nu a mai rămas practic nicio urmă.

Aproape la fel s-a întâmplat și la Gaza, în provincia Palestina. Principalul reper al acestui oraș prosper era enormul Marneion circular, centrul cultului lui Marnas, zeul local al agriculturii și belșugului, un echivalent al lui Zeus din panteonul grecesc. Lespezile din marmură scumpă care pavau sanctuarul erau considerate atât de sacre, încât nimănui nu-i era permis să calce pe ele. În Gaza, mai mult decât oriunde, păgânismul părea de neclintit, având în vedere că populația creștină reprezenta o minoritate printre cei 20 000 de locuitori. În 395, când creștinii din oraș au ales ca episcop un călugăr prea puțin dispus la compromisuri, Porfirie, păgânii localnici l-au întâmpinat cu cea mai mare răceală. Au adunat grămezi de mărăcini pe drum, ca să-l împiedice să se apropie, acesta reușind să pătrundă în oraș abia târziu în noapte. Creștinii erau deseori atacați pe străzi și bătuți. Înfuriat de aceste provocări, Porfirie s-a plâns autorităților imperiale, obținând un decret de închidere a templelor din Gaza. Oficialitățile locale au neglijat să pună în aplicare ordinul, fără îndoială de teama unor tulburări, și Marneion a continuat să funcționeze. Exista un singur leac. Porfirie a decis să meargă la Constantinopol și să intervină personal la împărat.

Ajunși la palatul imperial, episcopului și însoțitorilor săi le-a fost greu să obțină o audiență la împăratul Arcadiu, fiul lui Teodosiu. Au reușit în schimb să o întâlnească pe împărăteasa Eudoxia, care s-a arătat înțelegătoare față de

cererea lor și a promis că-și va convinge soțul să fie de acord cu distrugerea Marneionului. Ușor de zis, mai greu de făcut. Deși Arcadiu era un creștin evlavios, s-a împotrivit atunci când Eudoxia l-a încolțit cu rugămintea ei, spunând că păgânii bogați din Gaza plăteau sume considerabile ca impozit și nu avea de gând să și-i pună în cap. Porfirie nu s-a dat bătut. A așteptat câteva săptămâni, până când împărăteasa a dat naștere unui fiu și, în ziua botezului, a pândit la porțile catedralei cu o petiție pe care, cu complicitatea împărătesei, a izbutit să o dea în grija servitorului care purta copilul. Așa se face că, atunci când alaiul imperial s-a întors la palat, împăratul nu a mai putut evita să primească solicitarea și nici să cedeze insistențelor creștinilor. Chiar a doua zi, Porfirie a primit un ordin semnat de împărat și a pornit spre Gaza însoțit de un funcționar, Cynegius, cu misiunea de a pune în aplicare hotărârea.

Odată ajuns în Gaza, în mai 402, Cynegius a adunat soldați și a asaltat Marneionul. Păgânii nu au vrut să abandoneze lupta și au baricadat porțile grele ale templului; atunci soldații și localnicii creștini au atacat alte temple nepăzite, pe care le-au prădat și apoi le-au ars. După zece zile s-au adunat din nou, ca să decidă cum să pună mâna pe Marneion, trofeul cel mai important. Și-au făcut planul și s-au dus la templu, unde au uns porțile cu smoală, pucioasă și untură de porc. Apoi au dat foc amestecului incendiar, flăcările întinzându-se ușor de la porți în restul clădirii. Până la sfârșitul acelei zile, Marneionul se transformase într-un morman de ruine. Odată ce spiritele s-au calmat, Porfirie și-a anunțat intenția de a construi în acel loc o biserică nouă, cu banii primiți în acest scop de la Eudoxia. Edificiul urma să aibă o formă și un design diferite de templul inițial, prin urmare locul trebuia bine curățat. Construcția a fost încheiată după cinci ani. Pavajul de marmură care supraviețuise focului a fost așezat, la ordinul lui

Porfirie, în piața din fața bisericii, unde putea să fie călcat de oricine și de orice, inclusiv de porci și câini. Chiar și peste o generație, mulți păgâni au continuat să evite piața, ca să nu fie nevoiți să atingă pietrele.

Aceste episoade dramatice marchează sfârșitul expresiei publice a riturilor păgâne din Bizanț. În anul 423, împăratul Teodosiu al II-lea (408–450) considera atât de improbabilă posibilitatea unei renașteri păgâne, încât și-a putut permite să fie generos și să promulge o lege care garanta securitatea și proprietățile idolatrilor, cu condiția ca aceștia să nu încerce să aducă jertfe publice. Lăsând deoparte acest gest de reconciliere, ultimele stadii ale procesului de creștinare amintesc, prin atmosferă, de vânătoarea de vrăjitoare. Spre începutul secolului al V-lea, păgânii erau o minoritate încercuită, adesea victimă a persecuțiilor brutale. Cel mai șocant incident s-a petrecut la Alexandria, în 415. Una dintre profesoarele școlii de filozofie de acolo era Hypatia, iar printre elevii ei se numărau unii dintre cei mai de seamă intelectuali ai zilei, creștini și păgâni. Hypatia nu se convertise la creștinism și acest fapt, împreună cu refuzul de a juca un rol de culise, după cum se considera că ar fi potrivit pentru femei, i-au atras ostilitatea unor membri ai Bisericii din Alexandria. Într-o zi, când străbătea străzile orașului în trăsură, a fost atacată de un grup de creștini, târâtă în altarul unei biserici, despuiată și omorâtă în bătaie. Era un incident izolat, care i-a înspăimântat pe cei mai mulți creștini, la fel ca și pe păgâni, însă care a aruncat o umbră cât se poate de neplăcută asupra procesului de creștinare și explică, într-o bună măsură, tonul amar al istoriei lui Zosimus și plângerea sa că filozofi învățați și plin de virtuți erau persecutați din cauza credinței lor.

Nu numai păgânii au avut de suferit în mijlocul acestei revoluții religioase. Creștinii care aderau la o versiune a religiei diferită de cea recunoscută oficial intrau și ei în

linia de foc. Atunci când adoptase creștinismul, Constantin nu înțelesese probabil că Biserica era divizată într-un număr de privințe. Cea mai acută dintre ele era legată de întrebarea cine fusese Iisus Hristos și în ce relație se afla cu Dumnezeu-Tatăl. Această controversă a luat amploare în cetatea mereu nesupusă a Alexandriei. Potrivit învățăturilor preotului Arie, fiind creat, Iisus era prin urmare un Dumnezeu secundar. Alți creștini susțineau că natura divină a Fiului este egală cu aceea a lui Dumnezeu-Tatăl. În speranța de a pune capăt acestei dezbateri, Constantin a convocat în 325 un conciliu al întregii Biserici la Niceea, cunoscut în istorie drept Primul Sinod Ecumenic. Cei trei sute de episcopi participanți la adunare au redactat Crezul sau o listă a credințelor, care în linii mari a adoptat concepția opozanților lui Arie, descriindu-L pe Iisus ca de aceeași ființă sau esență cu Dumnezeu.

Dar asta nu a pus capăt disputelor. Arie și adepții lui au continuat să predice teologia în propria lor versiune și, spre sfârșitul domniei, Constantin a început să le arate mai multă înțelegere. Urmașul lui, Constanțiu al II-lea, i-a favorizat pe arieni (la fel ca alți câțiva împărați care l-au urmat). Mai exact, cei care susținuseră deciziile Sinodului de la Niceea au fost declarați eretici și supuși persecuțiilor. Cel mai cunoscut dintre ei era Atanasie, patriarhul Alexandriei, exilat în trei rânduri în părțile mai reci și mai îndepărtate ale imperiului. Spre sfârșitul secolului al IV-lea, atitudinea s-a schimbat. Teodosiu I era nu doar antipăgân militant, ci și adept convins al hotărârii Sinodului de la Niceea. În februarie 380, a emis o lege care prevedea că, începând de atunci, toți creștinii trebuie să urmeze credința așa cum a fost ea definită de Sinod și că doar ei sunt îndreptățiți să se considere membri ai Bisericii universale. Câteva luni mai târziu, și-a pus în aplicare edictul destituindu-i pe toți episcopii considerați arieni și înlocuindu-i cu

susținători ai Crezului de la Niceea. În anul următor, s-a convocat un al doilea sinod ecumenic la Constantinopol, pentru a întări hotărârile luate la Niceea. „Otrava sacrilegiului arian" a fost interzisă, iar credința în forma definită la Niceea și Constantinopol și reconfirmată de Sinodul din Calcedon din 451 a rămas doctrina oficială a Imperiului Bizantin de-a lungul întregii sale existențe. Vai și amar de cei care gândeau altfel: începând de atunci, era o erezie să consideri, asemenea arienilor, că Iisus Hristos ar fi mai puțin divin decât Dumnezeu.

Alături de păgâni și de eretici, evreii erau un alt grup care nu putea fi ușor integrat în noua ortodoxie atotcuprinzătoare. Ei avuseseră mereu o poziție dificilă în timpul Imperiului Roman. După înăbușirea revoltelor evreilor din Palestina, din anii 70 și 135, evreii din Ierusalim și Palestina porniseră într-o emigrație în masă și așa se face că în vremea lui Zosimus existau comunități mari și adesea prospere peste tot în imperiu, dar, în special, în Egipt și în Siria. În general, aceste comunități evreiești trăiau în pace alături de vecini, dar pe măsură ce creștinismul devenea religie majoritară, lucrurile au început să se schimbe. Clericii locali erau preocupați de faptul că mulți dintre noii creștini nu erau suficient de conștienți de diferența dintre credința lor și iudaism și se bucurau să meargă atât la biserică, cât și la sinagogă. În predici revenea tot mai des ideea că acceptarea dumnezeirii lui Iisus de către creștini reprezenta diferența esențială față de iudaism. Cel mai faimos dintre predicatori era Ioan Hrisostom, viitorul patriarh al Constantinopolului, ale cărui opt omilii dedicate acestei teme, ținute la Antiohia în anii 386--387, au fost întâmpinate cu aplauze furtunoase. Cum ideea făcea plăcere publicului, Hrisostom nu a rezistat tentației de a lansa acuzația că evreii erau vinovați de moartea lui Iisus Hristos și că prin urmare nu aveau „nicio șansă de ispășire, iertare ori apărare".

Răspândirea unor asemenea păreri producea uneori tensiuni și ciocniri între evrei și creștini, la fel ca între creștini și păgâni. În jurul anului 490, o ceată de creștini din Antiohia a pus foc unei sinagogi și a deshumat o parte din morții îngropați în cimitirul alăturat. La Alexandria s-au produs incidente grave în 413 când, înfuriați de atacurile creștinilor, evreii din oraș s-au hotărât să dea un răspuns stabilit de comun acord. S-a transmis consemnul ca toți evreii să poarte pe deget un inel aspru, din coajă de palmier, ca să se recunoască între ei pe întuneric. Apoi, într-o noapte, au ieșit alergând pe străzi, strigând că a luat foc o biserică. Când au apărut creștinii din toate părțile, cu intenția să stingă flăcările, evreii care îi pândeau i-au omorât pe mulți dintre ei. A doua zi, când s-au văzut dimensiunile masacrului, patriarhul Alexandriei a chemat în stradă cete de credincioși, care să atace casele și sinagogile evreilor. În câteva zile, întreaga comunitate evreiască din Alexandria a fost silită să plece, cea mai mare parte a proprietăților iudaice trecând în mâna creștinilor.

Atitudinea autorităților imperiale creștine față de evrei a fost echivocă. Guvernatorul Alexandriei a fost indignat de expulzarea lor, fără îndoială din cauză că absența unei părți atât de mari și de bogate a populației orașului avea să afecteze grav veniturile din impozite. Începând din 425, au intrat în vigoare legi speciale menite să-i protejeze pe evrei și să prevină atacurile asupra caselor și templelor acestora. Dar dogmatismul reușise să pătrundă până și pe coridoarele puterii. Evreilor li s-a interzis să ocupe posturi în administrația imperială, iar în 388 Teodosiu I a emis o lege de interzicere a căsătoriei dintre evrei și creștini. În 531 s-a decretat că evreii nu mai puteau depune mărturie împotriva creștinilor în tribunale. Comunitățile evreiești au supraviețuit în orașele bizantine, dar cel care nu subscria la religia oficială era mai mult sau mai puțin dezavantajat.

Însă în societatea bizantină timpurie puteai fi marginalizat și din alte motive, în afara diferențelor de credință. Religia creștină promova drept ideal celibatul și restrângea activitatea sexuală la relațiile monogame dintre bărbați și femei. Cei cu înclinații în afara acestor limite erau în primejdie. În vremea Imperiului Roman clasic, relațiile sexuale între persoane de același sex nu erau ilegale și până și împărații nu se ascundeau când aveau iubiți, deși din câte se pare exista o prejudecată larg răspândită că unui cetățean roman nu i se cuvenea rolul pasiv într-o relație de acest gen. Pe măsură ce creștinismul devenea religia oficială a imperiului, autoritățile au început să legifereze ceea ce până atunci fusese o chestiune de opțiune personală. Ca și în cazul păgânismului, împărații au procedat cu încetul. În 342 a fost introdus un statut vag formulat, prin care bărbaților li se interzicea să se însoare cu alți bărbați, fără să se precizeze o pedeapsă anume, iar, cincizeci de ani mai târziu, o altă lege a interzis prostituția homosexuală. În schimb, legislația din 533 a proscris în mod expres relațiile sexuale dintre bărbați, un număr de persoane publice fiind urmărite și condamnate la tortură și exil. Curios este că acestea erau fără excepție episcopi. După cum nota un cronicar din acele vremuri, de atunci, „toți cei care simțeau o atracție sexuală față de alți bărbați au trăit în teroare"

Până aici, tranziția de la Roma la Bizanț inspiră o imagine deprimantă, în care intoleranța pare să ocupe o poziție fermă în guvernare și în legislație. Asemenea evoluții îi lăsau un gust amar lui Edward Gibbon, istoric din secolul al XVIII-lea. Însă persecutarea dizidenților, a evreilor și a homosexualilor îi sună îngrozitor de familiar oricărui

cetățean al lumii de după 1945. Cu toate astea, orice paralelă de acest gen este nepotrivită. Regimul venit la putere în Germania anilor 1930 se considera capabil să reziste o mie de ani și cu greu a împlinit doisprezece. Bizanțul, în schimb, a depășit pragul de un mileniu. Și asta deoarece, alături de mărginirea de necontestat a religiei și culturii bizantine în formare, existau și alte aspecte, apte să capteze imaginația, să inspire loialitatea populațiilor respective, dar și teama și reverența celor din afară – ceea ce avea să se dovedească extrem de util în vremurile grele ce au urmat. Sunt suficiente patru exemple pentru a ilustra cum a fost posibil acest lucru. În primul rând, creștinismul a impus în Bizanț modelul unei combinații de autoritate politică și religioasă a unui șef unic al statului, ceea ce a susținut stabilitatea politică. În al doilea rând, această autoritate își invita supușii să-și exprime consimțământul pentru fiecare nou conducător, oferindu-le o relație surprinzător de directă cu el. În al treilea rând, autoritatea punea la dispoziție servicii publice care satisfăceau în bună măsură nevoile esențiale ale cetățenilor și promova un etos spiritual care le captiva inimile și mințile. Și, în fine, a dezvoltat o nouă formă de artă și de arhitectură, care încerca să exprime vizual imaterialul și spiritualul.

În ceea ce privește autoritatea, teoria politică bizantină a fost profund influențată de criza prin care a trecut Imperiul Roman între 235 și 284, o perioadă de instabilitate politică provocată de o serie de dezastre militare. Cum împăratul părea incapabil să apere frontierele, în provincii s-au produs nenumărate revolte și uzurpări. Schimbările conducătorilor se petreceau în ritm năucitor, majoritatea ocupanților tronului imperial abia reușind să domnească câteva luni în șir. În aceste circumstanțe, unii dintre împărați au încercat să ridice prestigiul funcției lor prin asociere cu divinitatea. Dacă până atunci împărații erau

onorați ca zei după moarte, Aurelian, care a domnit în anii 270, s-a declarat încă din timpul vieții *Dominus et Deus*, domn și zeu. Dioclețian a fost mai modest, considerându-se un fel de reprezentant pe pământ al lui Jupiter, stăpânul zeilor, însă cu aceeași intenție: să demonteze ideea că tronul putea fi înhățat de oricine dispunea de suficientă putere militară.

Tendința de a îmbina guvernarea cu religia a continuat și după ce împărații au devenit creștini, deși nu se mai putea invoca în niciun fel natura lor divină. Episcopul Eusebiu din Cezareea, autorul biografiei elogioase a lui Constantin, care contrastează atât de flagrant cu interpretarea evenimentelor dată de Zosimus, a fost în bună măsură responsabil de elaborarea unei versiuni creștine a autorității pământești confirmate pe cale divină. În 336, cu prilejul sărbătoririi celor treizeci de ani de domnie ai lui Constantin, Eusebiu a integrat ideile lui asupra acestei chestiuni într-un discurs măgulitor pronunțat în prezența împăratului. Surprinzător poate, a fost perfect dispus să admită că oficiul de împărat roman fusese dintotdeauna deosebit în ochii lui Dumnezeu, chiar și în zilele cât fusese îndeplinit de păgâni. La urma urmei, potrivit Evangheliei după Matei, Iisus Hristos îi îndemnase pe cei care îl ascultau „Dați-i dar Cezarului cele ce sunt ale Cezarului și lui Dumnezeu cele ce sunt ale lui Dumnezeu“, o dovadă limpede că toți creștinii aveau o îndatorire față de împăratul roman, la fel ca față de Dumnezeu. Nu putea fi o simplă coincidență, a argumentat Eusebiu, că nașterea lui Hristos se petrecuse în timpul domniei primului împărat roman, Augustus (31 î. Hr–14 d. Hr.). Se vedea clar că Domnul intenționase de la bun început ca Imperiul Roman să devină creștin și să fie statul în care urmau să trăiască toți creștinii. Acum, după convertirea lui Constantin, împăratul era creștin, iar oficiul lui încă și mai important decât în vremea lui Iisus. *Basileus*, bazileul, așa cum preferau bizantinii să-și numească

împăratul, era un locțiitor lăsat pe pământ ca să domnească asupra poporului creștin, o reflectare pământească a adevăratului stăpânitor, Dumnezeu Atotputernicul.

Această nouă concepție asupra funcției imperiale avea să aibă implicații vaste asupra sferei de acțiune a împăratului. În vremurile păgâne, chiar dacă împăratul fusese preot suprem, nu intrase în răspunderile lui să păzească ordinea în mulțimea de temple și de culte. În schimb, locțiitorul creștin al Domnului avea cu siguranță obligația să se îngrijească de protejarea și de înflorirea Bisericii. Asta însemna subvenționarea ei din fondurile statului, demontarea și, în ultimă instanță, suprimarea păgânismului, mergând însă mult mai departe de atât. Când apăreau dispute legate de doctrină, împăratul era și el antrenat – Constantin a condus Sinodul de la Niceea din 325, așa cum au făcut și urmașii săi la următoarele sinoade ecumenice. Împăratul juca un rol concret în formularea doctrinei, o îndatorire care ar fi fost potrivită mai degrabă pentru preoți și teologi. Drept urmare, pe măsura scurgerii secolului al IV-lea, oficiul imperial a început să fie considerat oarecum sacru. Cronicarii vremii vorbeau despre „sfântul împărat", iar în portrete era reprezentat cu aureolă – un exemplu elocvent al estompării distincțiilor dintre laicitate și religie, fenomen tot mai caracteristic spațiului bizantin.

Într-o lume modernă, în care democrația reprezentativă este considerată pe o scară largă forma ideală de guvernare, iar religia o chestiune ce ține de conștiința personală, fără legătură cu devotamentul față de stat, acest gen de teocrație ar putea părea o simplă mască pentru dictatură și megalomanie. În realitate, ce mijloc mai bun de control al maselor ai avea decât să te învălui într-o aură religioasă și să denunți drept erezie orice formă de opoziție politică? Pe de altă parte, nu trebuie să uităm că avem de-a face cu o formă de guvernare care s-a dezvoltat pe fundalul unei

lumi periculoase și nesigure, fiind adecvată acelui context: granițele Bizanțului erau supuse unei presiuni continue. Ea asigura o anumită stabilitate deoarece, deși în istoria Bizanțului au existat perioade când împărații s-au succedat prin serii de lovituri și contralovituri, prestigiul înaltei lor funcții a rămas intact. Niciun uzurpator nu putea spera acceptarea sa ca împărat dacă nu reușea să pară făcut pentru acel rol – adică să se instaleze în Marele Palat de la Constantinopol și să parcurgă ciclul cuvenit de ceremonii religioase. Să pui stăpânire pe capitală era o performanță greu de atins, iar tocmai acest eșec al multor căpetenii a făcut ca revoltele lor să se stingă.

O a doua trăsătură importantă a statului bizantin a fost că funcția imperială, cu mistica ei religioasă, antrena fidelitatea autentică a masei de supuși, care îndeplinea un rol important în întronarea unui împărat. Noul ocupant al funcției își făcea apariția în loja imperială a Hipodromului din Constantinopol, unde mulțimea de 100 000 de spectatori îl aclama, exprimându-și astfel consimțământul în privința lui. Apoi, fapt remarcabil, împăratul era accesibil cetățenilor de rând. Grădinile Marelui Palat erau deschise publicului din zori și până la ora nouă și, din nou, după ora trei după-amiaza. În timpul procesiunilor de sărbători, privitorii îi puteau transmite petiții. Astfel, o văduvă numită Berenice s-a plâns în 369 de un curtean de seamă, Rhodanos, care profitase de o acuzație neîntemeiată la adresa ei ca să-i acapareze averea. După investigații, împăratul Valentinian I (364–375) a pus ca vinovatul să fie executat pe Hipodrom, în fața mulțimii, și toate proprietățile lui i-au revenit lui Berenice. Iar poate cel mai important fapt era că împăratul bizantin nu era un despot liber să dispună orice după bunul lui plac. Aceeași ideologie religioasă care îi acorda puterea îi impunea și limite stricte, iar Biserica îi putea aplica pedepse când întrecea măsura.

În anul 390, împăratul Teodosiu I, sosit la Tesalonic în fruntea armatei, a fost întâmpinat de localnicii revoltați din cauză că erau siliți să-i încartiruiască pe soldați. Împăratul s-a înfuriat foarte tare, dar a avut răbdare și a amânat răzbunarea până când cetățenii se adunaseră pe hipodromul orașului ca să urmărească o cursă de care, apoi le-a ordonat trupelor să tragă săgeți în mulțime. Au pierit atunci mai multe sute de oameni. Mulțumit de isprava lui, Teodosiu și-a continuat marșul spre vest însă, când a ajuns la Milano, și-a primit pedeapsa. Ambrozie, episcopul orașului, aflase de evenimentele de la Tesalonic și a refuzat să-l primească pe împărat în biserică, pentru împărtășanie. Interdicția a rămas valabilă mai multe zile, până când împăratul a arătat că era mustrat de conștiință printr-o lege care prevedea că unui cetățean condamnat la moarte sau la confiscarea proprietății i se acorda o perioadă de grație de treizeci de zile înainte de aplicarea sentinței, timp în care ar fi putut să apară dovada inocenței lui. Abia după aceea a putut să intre în biserică. Teocrația bizantină ar putea să nu fie acceptabilă vederilor contemporane, însă în Bizanț a funcționat și s-a menținut surprinzător de constant de-a lungul întregii istorii a imperiului.

A existat și un al treilea domeniu în care populația imperiului a beneficiat de pe urma tranziției de la Roma la Bizanț. În măsura în care Biserica creștină definea teoria politică bizantină, ea a devenit și principala sursă de bunăstare publică pentru marea majoritate a populației urbane. În zilele când Imperiul Roman trăise în pace și stabilitate, administrația municipală revenise cetățenilor bogați din fiecare oraș, adunați în curia sau senatul local.

Acești *curiales* răspundeau de colectarea impozitelor, dar se și întreceau între ei să pună la dispoziție, pe cheltuială proprie, clădiri publice și servicii comunitare, de la băi până la apeducte. Însă odată cu înăsprirea vremurilor, începând din secolul al III-lea, numărul celor bogați a scăzut, iar cei rămași au fost mai puțin dispuși să cheltuiască pentru binele comun. Unii dintre ei s-au străduit să scape de povară mutându-se în vile la țară, alții devenind senatori ai Romei sau ai Constantinopolului, scutiți să servească în curia municipală. În același timp, populația din multe orașe a crescut datorită celor veniți de la țară în căutare de muncă, aceștia transformându-se adesea în persoane fără adăpost, care rătăceau pe străzi. Autoritățile imperiale nu au întreprins practic nimic legat de această problemă, în schimb Biserica creștină a făcut eforturi care au depășit cu mult simplele donații caritabile de remediere. În marile orașe ea a organizat mari rețele de distribuire a hranei; după cum a rezultat din calcule, la un moment dat, nu mai puțin de 75 000 de locuitori ai Alexandriei beneficiau de asemenea ajutoare. Bisericile din orașe nu erau clădiri de sine stătătoare, fiind de obicei înconjurate de complexuri de construcții oferind gratis diverse servicii. Printre ele se întâlneau aziluri, unde săracii primeau haine, mâncare și adăpost, și spitale, unde tratamentul era acordat gratis celor lipsiți de mijloace pentru a plăti. Ioan Hrisostom, cel care predicase împotriva evreilor în Antiohia, în anii 380, a întemeiat mai multe spitale la Constantinopol după ce a fost înscăunat patriarh al orașului, în 398.

Orașul Cezareea din Asia Mică, situat la aproximativ 610 km est de Constantinopol, era foarte avantajat în această privință. Cetățenii de aici, creștini devotați și prosperi, distruseseră toate templele păgâne încă înainte de anii 360, iar în 370 l-au ales ca episcop pe un membru al

unei importante familii locale, numit Vasile[1]. Noul prelat era partizan al credinței creștine potrivit definirii ei de la Niceea și, prin urmare, se afla în relații tensionate cu împăratul de la Constantinopol, Valens (364–378), care susținea punctul de vedere al arienilor. Din câte se spune, împăratul a hotărât să-l trimită în exil pe incomodul episcop, dar, încercând să semneze ordinul, condeiul i s-a rupt de trei ori la rând. Valens a renunțat atunci și Vasile a putut să rămână în funcție și să ducă la îndeplinire un proiect de îmbunătățire a vieții credincioșilor din turma sa. A înălțat chiar în apropiere de Cezareea un complex de clădiri destinate operelor de caritate: un azil pentru săraci, un han pentru călători, un refugiu pentru leproși și un spital. Cel din urmă dispunea de medici și infirmieri, care tratau atât bolnavii, cât și răniții. Nu există indicii că serviciile ar fi fost destinate exclusiv creștinilor și se spune că la moartea lui, în 379, pe lângă coreligionarii lui, l-au jelit și păgâni și evrei.

Înzestrarea cu aziluri pentru bătrâni și spitale era desigur un rezultat al filantropiei creștine, însă înfăptuirile episcopilor au depășit cu mult acest cadru. Pe măsură ce averile cetățenilor obișnuiți se micșorau și autoritățile imperiale aveau alte griji, episcopii au început să ia asupra lor multe alte obligații. Teodoret, înscăunat în 423 episcop al orașului sirian Cir, de lângă Antiohia, a preluat întreținerea băilor, podurilor și apeductelor din dioceza lui, deoarece nimeni altcineva nu era dispus. În Alexandria, dioceza avea propria ei flotă de nave cu care să aducă în oraș alimente și alte produse. Toate acestea erau parte a unui proces prin care Biserica pătrundea în toate domeniile vieții.

Asemenea evoluții ar putea lăsa impresia că Biserica creștină nu făcea decât să-și asigure adeziunea unei mari

---

[1] Sfântul Vasile cel Mare, 330–379 (n. tr.).

părți din populație prin plocoane. De fapt, nu era vorba de așa ceva. Noua credință inspira o evlavie și o înflăcărare greu de înțeles de la asemenea distanță. Însă trebuie să spunem că nu doar Biserica oficial recunoscută și episcopii ei stârneau această exaltare, uneori o făceau și asceții și oamenii sfinți. Chiar înainte de convertirea lui Constantin, mulți creștini simțiseră că doar credința în Iisus Hristos nu era suficientă și că exemplul Lui trebuia urmat întocmai, prin gestul de a împărți săracilor întreaga lor avuție. Cel dintâi a fost un egiptean purtând numele de Antonie[1] care, în jurul anului 300, a renunțat la toate bunurile lumești și a plecat în deșert. Vreme de douăzeci de ani s-a retras într-o fortăreață părăsită din Pispir, pe malul de est al Nilului, unde a dus o viață de înfrânare și de contemplație. Antonie nu se așteptase la admirația pe care avea să o provoace decizia sa. Când știrea prezenței lui în acea fortăreață s-a răspândit, câțiva bărbați îndrăzneți și-au croit drum într-acolo, ca să-i urmeze exemplul. Apoi s-au adunat din ce în ce mai mulți, până când pustiul a început să semene cu un mic oraș, iar faima lui Antonie s-a propagat în tot imperiul. I-a scris până și împăratul Constantin, ca să-i ceară sfatul. Dorindu-și cu ardoare să-și continue viața în singurătate, Antonie s-a îndepărtat și mai mult în deșert, fără să reușească vreodată să se elibereze de propria lui celebritate. Într-una din rarele sale vizite în Alexandria, străzile s-au umplut de admiratori, păgâni și creștini.

Discipolii lui Antonie au început să fie cunoscuți drept *monachoi*, „cei care trăiesc singuri", de unde derivă și cuvântul „monah". Încetul cu încetul, mulți dintre ei au început să trăiască în comunități sau mănăstiri, dar în lumea bizantină chemarea religioasă supremă a fost întotdeauna considerată

---

[1] Sfântul Antonie cel Mare, 251–356 (n. tr.).

cea de eremit. Unii dintre acești schimnici au devenit celebri pentru extrema lepădare de sine, ajungând la o notorietate rezervată astăzi doar stelelor de cinema. Cel mai ilustru dintre toți asceții a fost Simeon Stâlpnicul. Acesta a crescut în spirit creștin și s-a îngrijit de turmele familiei, în Siria, apoi s-a călugărit și a intrat în mănăstire. A rămas acolo vreme de zece ani, fără să fie mulțumit de viața din comunitate. Nu se bucura de un bun nume la mănăstire, din cauza rigorii exagerate cu care urma regulile. Dacă restul călugărilor posteau două zile, Simeon se abținea să mănânce o săptămână întreagă. În cele din urmă, stareţul i-a cerut să plece. O vreme, a cutreierat zona satelor siriene, la fel ca Antonie în pustiurile din Egipt, înainte de a se stabili într-un loc suficient de izolat, unde s-a înlănțuit de o stâncă. Curând însă, s-a lovit de aceeași problemă ca Antonie. Reputaţia lui de om sfânt atrăgea mulțimi de oameni care căutau să se apropie de el, tulburându-i singurătatea după care tânjea atât de tare. Adepții se buluceau în jurul lui și se străduiau să-l atingă. Mai mult, pe când Antonie, în Egipt, avusese cum să se retragă tot mai adânc în pustiu, în Siria, unde deșertul este mult mai restrâns, nu aveai unde să te ascunzi.

Și atunci, Simeon a ales să se însingureze altfel. Pe la 412, a găsit nu departe de Antiohia o coloană antică solitară, înaltă de nouă metri, probabil rămasă de la un templu păgân demolat. Simeon a reușit să urce în vârful ei și a rămas acolo, absolut neprotejat de arșița soarelui și de gerul iernii. Mai mulți discipoli ai lui s-au așezat la baza coloanei, de unde îi dădeau mâncare și apă cu ajutorul frânghiilor. Nu e de mirare că ascetul a avut de suferit de pe urma acestui stil de viață bizar. Mai ales din cauză că își petrecea aproape tot timpul stând ridicat, Simeon suferea de o ulcerație gravă cu infecție la laba piciorului stâng, infecție care s-a întins apoi mai sus, întregul picior fiindu-i cuprins de putreziciune. Rănile i s-au umplut cu viermi,

care uneori se desprindeau și cădeau la baza coloanei. Discipolii lui Simeon îi culegeau cu respect și, la dorința sa, îi puneau la loc, provocându-i dureri și mai crâncene. La fel ca în cazul lui Antonie, mulțimi tot mai mari se adunau în acel loc, atrase de faima de om sfânt a lui Simeon. Zona din jurul coloanei s-a transformat într-o tabără permanentă, unde se strângeau sute de vizitatori. Într-o zi, au ieșit la numărătoare 1 244 de persoane. A fost nevoie să se închidă locul cu un zid, pentru ca oamenii să nu se îmbulzească prea aproape de baza coloanei. Simeon a trăit acolo vreme de peste patruzeci de ani, iar când în cele din urmă s-a stins, în 459, a rămas în picioare, cuprins de *rigor mortis*.

La fel ca statutul cvasireligios al împăraților bizantini, atenția acordată călugărilor poate să pară stranie din perspectiva unei perioade, a unui spațiu și a unei culturi atât de îndepărtate. Însă percepția era că acești oameni sfinți asigurau o serie de daruri, spirituale, dar și materiale. Exista cea mai veritabilă credință că, în urma chinului ascetic al acestor oameni sfinți, precum Simeon, ei se apropiau de Dumnezeu mai mult decât făpturile omenești mai slabe, inclusiv preoții de rând. Drept urmare, ei erau în măsură să mijlocească harul divin, să dea pilde, să intervină cu rugăciuni, inclusiv pentru mântuire, ceea ce nimănui nu i-ar fi fost dat prin simpla participare la liturghia de duminică. Se puteau obține astfel beneficii imense, acum și aici. Mulți dintre cei care veneau la coloana lui Simeon erau însoțiți de bolnavi, aduși la sfânt spre vindecare, ceea ce, potrivit biografilor lui, se întâmpla cu regularitate. Alții, țărani mai ales, veneau să-i ceară să se roage pentru schimbarea vremii, ca să-și poată culege recoltele. Simeon era consultat și în ceea puteau fi considerate chestiuni pur lumești. Delegații ale sătenilor din împrejurimi obișnuiau să vină ca să-i ceară sfatul în legătură cu procesele lor sau ca să-i solicite părerea despre cel mai potrivit moment pentru semănături. Însă

probabil cel mai important rol pe care l-au jucat Simeon Stâlpnicul și alți oameni sfinți a fost acela de apărători ai celor săraci și vulnerabili în fața puterii copleșitoare a autorităților guvernamentale. Într-o lume a comunicării lente și nesigure, administratorii imperiali dispuneau de putere absolută în districtele lor și de posibilități nelimitate de abuz. Apelurile pentru a obține o dreaptă judecată, adresate la mare distanță împăratului de la Constantinopol sau chiar guvernatorului din Antiohia ori din Alexandria, aveau șanse minime să fie luate în seamă. Aveai mai mare nădejde dacă i te adresai unui om sfânt din apropiere. Când la Simeon venea o delegație să se plângă de faptele unui oficial local, acuzându-l că stoarce bani de la cei sărmani și slabi, sfântul trimitea un mesager cu vorbele sale: „Să nu smulgi cu forța ce nu este al tău". Funcționarului puțin îi păsa, desigur, dar când chiar a doua zi cădea lat după un infarct, nimănui nu i-ar fi trecut prin minte că fusese o coincidență. Indiferent cât de rare ar fi fost asemenea deznodăminte dramatice, omul sfânt dispunea de un avantaj enorm în confruntarea cu puternicii zilei: era absolut invulnerabil. Amenințările de confiscare sau de violență nu aveau nicio greutate când cel în cauză nu avea nicio proprietate și își supunea de bunăvoie trupul la dureri teribile. Dacă orășeni prețioși, asemenea lui Zosimus, îi detestau poate pe călugări, pentru cei săraci și oprimați ei erau adevărați luptători dispuși să-i ocrotească. Ei reprezentau un alt mod în care masa poporului reușea să-și impună vocea și să se identifice cu pretenția imperiului de a exista spre protejarea și folosul lor.

O parte dintre evenimentele petrecute în această perioadă ar putea lăsa impresia că Biserica creștină timpurie

a fost antiintelectuală, antiartistică și întru totul filistină. Incidente ca omorârea Hypatiei și distrugerea de monumente arhitectonice ca Serapeum și Marneion lasă o impresie tulburătoare de fanatism și vandalism cultural. Zosimus a consemnat cu oroare revolta de la Constantinopol din vara anului 404, când militanți creștini au incendiat nu numai catedrala Hagia Sofia, ci și senatul, cu tot cu galeria de statui ale muzelor, sculptate într-o marmură rară, adusă dintr-o carieră închisă. Această pierdere, se lamenta el, reflectă disprețul general față de artă și de frumos. Aceeași atitudine se făcea simțită și față de moștenirea bogată a literaturii clasice. Celebrități ale lumii spirituale, precum Antonie și Simeon Stâlpnicul, aveau prea puțină educație și nu cunoșteau decât limbile lor locale, copta și siriaca: nu aveau cunoștințe de latină sau greacă. Mulți creștini aveau sentimentul că nu se cuvenea să citească opere de Homer, Aristofan și Lucian, cu poveștile lor despre zei, nimfe și eroi, iar credincioșii ar face bine să se rezume la Biblie și la alte lucrări ce insuflă virtute și pietate. În timpul procesului de creștinare, a părut, o vreme, că acest gen de literatură va împărtăși soarta templelor.

Asta nu avea să se întâmple deoarece, pe măsură ce se eroda o tradiție culturală, se dezvolta o alta nouă, care integra multe aspecte ale celei vechi. Un exemplu elocvent fiind literatura clasică. Creștini cu influență, asemenea lui Vasile din Cezareea, au susținut că aceste opere sunt vrednice de studiu, pentru frumusețea limbii și stilului lor, iar punctul lor de vedere a avut câștig de cauză. Clasicii greci nu au fost arși pe rug când imperiul a devenit creștin, ci au fost păstrați cu grijă și studiați de-a lungul întregii perioade bizantine. La fel și arta religioasă, o a patra caracteristică definitorie a civilizației bizantine. Serapeum și Marneion au fost distruse, în schimb statuile de marmură ale zeițelor și zeilor păgâni aliniate de-a lungul străzilor din Constantinopol

au rămas neatinse. Creștinii au fost bucuroși să le păstreze, pentru frumusețea și măiestria lor artistică, condiția fiind să nu fie venerate. Uneori, arta păgână a fost subtil adaptată necesităților momentului. Dorind ca imaginea lui să împodobească una dintre piețele centrale ale Constantinopolului, Constantin a preferat o soluție interesantă. În loc să comande o statuie cu totul nouă, pur și simplu a refolosit o statuie a zeului solar Apollo prădată dintr-un templu din Asia Mică, lăsând la locul lor cele șapte raze care îl încununau.

Această sinteză dintre vechea cultură clasică și cea nouă, creștină, se reflectă și în arhitectură. Pe vremea când creștinismul era o mică sectă persecutată, aderenții ei se întruneau pe ascuns, în case. Termenul care a ajuns să însemne „biserică", *ekklesia* în greacă, se referea inițial la „adunare", întrunirea grupului de creștini. Odată ce numărul de creștini a crescut, a apărut nevoia unor clădiri spațioase destinate cultului, în care să încapă cu toții duminica. S-a pus atunci problema cum trebuiau să arate asemenea clădiri, deoarece la acel moment nu existau tradiții arhitecturale creștine. Existau temple păgâne, însă creștinii doreau ca lăcașele lor să se deosebească de ele. Porfirie din Gaza s-a opus cu tărie ca Marneionul să fie prefăcut spre folosință creștină: construcția trebuia demolată și locul purificat înainte să se înalțe o biserică. Creștinii și-au îndreptat atenția spre un alt model clasic – bazilicile, clădiri publice de mari dimensiuni, prezente în toate orașele din imperiu, unde se desfășurau judecățile și audiențele acordate de guvernator. Acestea erau structuri destul de simple, de formă dreptunghiulară, cu tavan drept și acoperiș înalt, prevăzute uneori și cu abside laterale. Ele prezentau marele avantaj că ofereau un spațiu vast, acoperit, în care oricine putea vedea și auzi perfect. Una dintre primele asemenea bazilici creștine a fost înălțată în anii 320 deasupra mormântului de la Roma al Sfântului Petru,

fiind închinată acestuia. O alta a fost construită de Constantin la Ierusalim, în locul unde se credea că a fost așezat trupul lui Iisus, după răstignire, fiind cunoscută drept Biserica Sfântului Mormânt. Au urmat multe altele, printre care catedrala Hagia Sofia din Constantinopol, în versiunea ei inițială, sfințită în 360.

Odată hotărâte dimensiunea și forma bisericii, rămânea să se stabilească dacă și în ce fel să fie ornamentată în interior. Pereții nu puteau rămâne goi, având în vedere că întreaga structură trebuia să fie impunătoare și frumoasă, reflectând scopul înalt căruia îi era destinată. Bazilicile timpurii au fost împodobite cu scene pastorale, copaci și plante. Nu peste mult însă, unii au fost de părere că decorațiunile nu trebuie să rămână neutre, ci să aibă o intenție spirituală sau educativă. Imaginile puteau să înfățișeze exemple de martiri care își sacrificaseră viața pentru credință în timpul persecuțiilor sau să evoce scene din Evanghelii, arătând minunile săvârșite de Hristos, învățăturile, răstignirea și învierea Lui. Această idee a stârnit însă o opoziție vehementă din partea unora: aducea prea mult aminte de idolatrie și de statuile zeilor care împodobeau templele păgâne. Pe când se afla în pelerinaj în Palestina, în 394, Epifanie, episcopul Salaminei din Cipru, a fost îngrozit la vederea imaginii lui Iisus pictată pe o draperie dintr-o biserică. A rupt-o cu furie și și-a văzut de drum. Dar lucrurile nu s-au oprit aici. Enoriașii i s-au plâns lui Epifanie, reproșându-i că, dacă nu i-a plăcut draperia lor, ar fi trebuit cel puțin să aibă bunătatea să o schimbe cu alta, pe cheltuiala lui.

În cele din urmă, Epifanie a pierdut disputa. La începutul secolului al V-lea, toată lumea căzuse de acord că bisericile trebuie decorate cu scene biblice adecvate, care să-i inspire și să-i instruiască pe credincioși. Noua filozofie a fost pusă în aplicare la bazilica Santa Maria Maggiore din Roma,

reconstruită și redecorată între 432 și 444. Pereții interiori sunt împodobiți cu o serie de mozaicuri – imagini alcătuite din mici cuburi de marmură colorată. Șirul de tablouri din naos reprezintă un ciclu de momente din Vechiul și Noul Testament, unde profeții și îngerii poartă togi, ca senatorii romani, o demonstrație limpede a felului în care Antichitatea era integrată în noul context. Așadar, deși creștinarea Imperiului Roman a fost fără îndoială însoțită de violențe, persecuții și distrugeri, ea nu a însemnat sfârșitul artei și culturii, indiferent ce ar fi pretins Zosimus.

Este posibil ca Zosimus și ceilalți critici să fi fost dispuși să-i ierte lui Constantin proiectul vanitos al Constantinopolului și preferința sa religioasă bizară dacă nu s-ar fi întâmplat ca, până în anul 500, să nu se piardă jumătate din imperiu. Păgânii au dat vina pe Constantin și pe succesorii lui creștini, dar nici ei nu erau cu totul rezonabili. Greutățile înfruntate de împărații creștini din secolele al IV-lea și al V-lea nu erau în niciun caz noi, iar predecesorii lor păgâni nu le rezolvaseră cu mai mult succes.

Miezul problemei era că, în jurul anului 200 d. Hr., frontierele Imperiului Roman se lungiseră excesiv. În primele două secole ale erei noastre faptul nu avusese mare importanță, deoarece la granițe se înregistraseră doar atacuri sporadice, ceea ce le-a permis romanilor să se laude că instauraseră *Pax Romana* („pacea romană"). Situația s-a schimbat radical în secolul al III-lea. În Persia, vecina de la răsărit a Romei, dinastia suferindă a Arsacizilor a fost înlocuită de ambițioșii sasanizi, care sperau să-și extindă imperiul în provinciile romane din est. Seria de înfrângeri suferite de romani a culminat în 260, când împăratul Valerian,

prigonitor notoriu al creștinilor, a fost luat prizonier de regele persan Șapur și nu s-a mai întors niciodată din captivitate. Cam în aceeași perioadă, persanii au cucerit și prădat importantul oraș Antiohia. La înfrângerile catastrofale din răsărit s-au adăugat, simultan, atacurile lansate dinspre nord de un nou inamic. În 251, triburile germanice ale goților au traversat Dunărea, au măturat în cale armata romană în frunte cu împăratul și și-au continuat incursiunea până departe, în sud, în Asia Mică, unde au incendiat una dintre cele Șapte Minuni ale lumii antice, templul lui Artemis de la Efes. Era în primejdie chiar existența imperiului. Începând din anii 260 însă, un șir de împărați energici au reușit să salveze statul ajuns pe marginea prăpastiei, după mai multe victorii militare care au neutralizat amenințarea imediată a persanilor și goților. Eroul lui Zosimus, Dioclețian, a negociat un tratat cu persanii, stabilizând pentru moment granița de est. După restabilirea ordinii, Dioclețian a impus o serie de reforme interne, prin care imperiul să fie mai bine pregătit pentru supraviețuire în noua conjunctură periculoasă și nesigură. Imperiul, a stabilit el, era prea întins și nu putea fi condus de un singur om, prin urmare a inaugurat sistemul în care doi împărați guvernau împreună, unul în est și celălalt în vest.

Una dintre cele mai dificile probleme era găsirea unei soluții pe termen lung la amenințarea dinspre nord. Inamicul de acolo nu era un stat unitar, ca Imperiul Sasanid, ci era reprezentat de o serie de triburi „barbare" independente. Atacurile lor la granițele romane nu aveau intenții expansioniste, ca ale persanilor. Barbarii erau fie în căutare de pradă, fie, mai adesea, doreau să se pună la adăpost din calea altui trib, care îi împingea spre sud sau spre vest. În aceste condiții, împărații știau de mult că nu mai era vorba de câștigat bătălii și de încheiat tratate. Uciderea în masă a barbarilor în lupte trebuia să rămână o soluție

extremă și, de altfel, inaptă să lichideze primejdia pe termen lung: mai devreme sau mai târziu, în locul lor apărea un alt grup. Au căutat, în schimb, să-i integreze în imperiu pe noii sosiți, ori de câte ori era posibil. În 280, împăratul Probus fixase tribul de bastarni veniți de peste Dunăre în Balcani, asemenea înțelegeri dovedindu-se foarte benefice pentru imperiu. Într-o lume în care resursele umane erau atât de căutate, coloniștilor li se cerea să pună la dispoziție soldați, la nevoie transformându-i în *foederati*, aliați, care contribuiau la eforturile de apărare. Ei puteau fi așezați pe pământuri pustii, pe care să le cultive, generând produse și venituri suplimentare. Oricât îi reproșează Zosimus lui Constantin incompetența militară, împăratul a abordat amenințarea barbară în bună măsură la fel ca predecesorii săi. Zosimus afirmă că el s-a ferit să-i înfrunte direct pe barbari fără să aibă argumente valabile. Dimpotrivă, Constantin a restabilit pacea la granița dunăreană în anii 320, construind un pod peste fluviu pe care l-au traversat soldații lui porniți la război în teritoriile goților. În anul 332, un trib de goți tervingi a fost obligat să capituleze și să încheie un tratat cu imperiul, în schimbul promisiunii că va trimite 40 000 de bărbați în ajutorul împăratului, când acesta apela la ajutorul lor.

Zosimus deplângea nu numai pretinsa lașitate a lui Constantin. După părerea lui, prin înlocuirea religiei războinice a anticilor cu aceea creștină, pacificatoare, prin lăsarea administrației pe mâna eunucilor, în locul unor bărbați virili, de acțiune, Constantin subminase spiritul militar pe care se întemeiase măreția Romei. La o privire mai atentă, nici aceste acuzații nu sunt fondate. Dacă unii creștini, spre exemplu Vasile din Cezareea, considerau un păcat orice ucidere, chiar și în apărarea patriei, celălalt creștin de seamă al acelor zile, Atanasie din Alexandria, scria că este de laudă să ucizi în bătălie și pentru asta

meriți onoarea să ți se înalțe un monument. Cu certitudine nu a apărut o rezistență din partea creștinilor de a sluji în armatele imperiale. Încă în anii 160 se semnalează prezența unui contingent de creștini în luptele împotriva tribului de marcomani, de-a lungul Dunării, iar Sinodul de la Arles din 314 a stabilit că le era permis creștinilor să intre în armată. Spre sfârșitul secolului al IV-lea, este foarte probabil ca majoritatea soldaților să fi fost creștini. Mai mult decât atât, a început să apară un nou etos militar, în multe privințe mai puternic decât cel vechi. Atât timp cât imperiul era în tot mai mare măsură creștin, apărarea granițelor romane de dușmanii persani și de cei barbari echivala cu apărarea Bisericii. Această ideea se reflecta în steagurile și celelalte însemne ale armatei.

Eusebiu susține că în bătălia împotriva goților tervingi Constantin a purtat același semn cruciform care i se arătase în 312. Steagurile sale erau blazonate cu simbolul XP, corespunzător primelor două litere ale numelui lui Hristos în greacă, identic cu cel bătut și pe monede. Misiunea de apărare a imperiului creștin era atât de vrednică de laudă, încât justifica aproape orice acțiune menită să ducă la victorie. Împăratul creștin Constanțiu al II-lea, fiul lui Constantin, a atacat în 358 triburile de sarmați și de quazi – foști aliați care începuseră să întreprindă raiduri în Balcani. După zdrobirea în bătălie a luptătorilor, trupele imperiale s-au năpustit asupra așezărilor acestora, unde i-au împresurat pe necombatanți, omorându-i pe unii, lându-i pe alții în viață ca să-i vândă ca sclavi.

Cât despre veșnic disprețuiții eunuci, ei fuseseră prezenți la curtea imperială cu mult înainte de apariția creștinismului, deoarece aveau o mare calitate: erau ineligibili la tronul imperial. Nu avem absolut nicio dovadă că rolul jucat de ei în guvernare ar fi fost în detrimentul destinului militar al imperiului. În realitate, mai mulți dintre comandanții

militari de succes erau eunuci, printre care Narses, cel care avea să încheie victorios războiul împotriva goților, în anii 560. Este încă un motiv pentru care Zosimus greșea afirmând că religia creștină ar fi lipsit imperiul de spiritul lui militar.

Pierderea jumătății de vest a imperiului nu s-a produs din cauza incompetenței sau a lipsei de vitejie a împăraților creștini. A fost rezultatul unor evenimente petrecute la depărtare de mii de kilometri, în stepele din Asia Centrală, acolo unde hunii, popor de nomazi, se puneau în mișcare spre vest. Hunii erau călăreți și luptători aprigi, capabili să-și lanseze săgețile din plin galop, iar apropierea lor a stârnit panică în triburile germanice care le stăteau în cale. În 376, un grup masiv de goți a sosit la granița imperială, pe Dunăre. Au luat legătura cu împăratul Valens, aflat la Constantinopol, oferindu-și serviciile militare în schimbul încuviințării de a se așeza pe pământuri pustii din interiorul frontierelor romane, unde erau în siguranță fața de huni. Valens a fost încântat de această ocazie favorabilă de populare a teritoriului și a acceptat oferta, cu condiția ca tribul de goți să-și predea armele. Le-a promis să le asigure hrana până la prima recoltă. Potrivit înțelegerii, goții au traversat hotarul și atunci au început necazurile. Oficialii romani răspunzători de operațiune au păstrat mulți dintre banii cuveniți goților pentru mâncare și au acceptat de la noii veniți mită, ca să le permită să-și păstreze armele. Curând după aceea, bande de goți flămânzi și înarmați au început să-și facă de cap prin Balcani. Vrând să pună capăt jafurilor, Valens s-a văzut obligat să adune armata romană din est. S-a pripit, refuzând să aștepte sosirea armatei romane de vest, și la 9 august 378 i-a atacat pe goți la Adrianopol, la nord-vest de Constantinopol. Impulsivitatea i-a fost fatală. Armata romană a fost practic distrusă, în ciocnire pierind 20 000 de soldați. Printre victime s-a numărat însuși Valens, fără ca nimeni să știe cum sau unde a murit, atât de mare a fost deruta.

Dezastrul de la Adrianopol a marcat momentul când romanii au pierdut controlul asupra grupurilor tot mai numeroase de invadatori revărsate peste granița lor nordică. Este adevărat, goții au fost în cele din urmă aduși sub ascultare, după patru ani de război, dar li s-a permis să rămână în interiorul imperiului, cu un statut cvasiindependent. În 395 s-au revoltat și, în frunte cu liderul lor, Alaric, au pornit spre Italia, unde, în 410, au prădat Roma. Între timp, presiunea hunilor a generat noi valuri de migratori la hotarele romane. În decembrie 406, granița de pe Rin s-a prăbușit complet și mai multe triburi, spre exemplu vandalii și suevii, au intrat pe teritoriul imperial și au început să se așeze unde doreau, împărații romani din vest fiind incapabili să-i împiedice. În 480, anul când a fost asasinat Iulius Nepos, cel din urmă personaj care a pretins poziția de împărat al Occidentului, toate provinciile conduse cândva de el intraseră sub alți stăpâni, chiar dacă unii dintre ei recunoșteau, de formă, autoritatea împăratului răsăritean Zeno, de la Constantinopol.

Ținând seama de experiența anterioară a lui Zosimus, nu este deloc surprinzătoare lumina în care acesta vedea evenimentele din zilele sale și pe cele prin care trecuseră generațiile dinainte. Filozofia și religia lui fuseseră trase pe linie moartă, iar statul, care pentru el însemna lumea civilizată, fusese drastic diminuat. Inevitabil, trebuia să dea vina pe cineva, Constantin întruchipând tot ceea ce îi stârnea mai multă antipatie și dispreț. Timpul și distanța au darul să strice perspectiva. Alegerea greșită a religiei, corupția caracterului și decadența morală par să aibă prea puțină legătură cu ce s-a petrecut în secolele al IV-lea și al V-lea.

Mai degrabă, suveranii imperiului s-au văzut puși într-o situație inedită și periculoasă, la care ei au ripostat curajos, adaptându-se. În cursul acestui proces, imperiul s-a schimbat radical, religia tradițională fiind înlocuită de creștinism, iar Constantinopolul preluând de la Roma rolul de cel mai important oraș. Noua religie a pătruns în toate aspectele vieții, de la strategia războinică și gândirea politicală până la serviciile publice și artele vizuale. Pe scurt, până în anul 500 d. Hr., Imperiul Roman se transformase în Bizanț.

2

AVANPOST AL IMPERIULUI

„Prin firea lui este un băgăcios și un ahtiat după ceea ce nu-i aparține defel... în el s-a aprins dorința să cuprindă tot pământul..."

PROCOPIU DIN CEZAREEA

În zilele mărețe ale Imperiului Roman, oamenii de seamă călcau rareori prin Ravenna. Dacă portul ei, Classis, era o importantă bază navală pentru nordul Adriaticii, orașul în sine era nesemnificativ, o așezare din case clădite pe piloni, înconjurate de mlaștini mohorâte. Apoi, în anul 402, această provincie uitată de lume a fost transformată pe neașteptate în capitală a Imperiului Roman de Apus. Împăratul Honorius (395–423), agasat și neliniștit de răzvrătirile de la Roma, a abandonat orașul și s-a mutat cu toată curtea sa la Ravenna. Unii dintre servitorii lui mai pretențioși trebuie să fi fost îngroziți de condițiile primitive din noul lor cămin, dar hotărârea lui Honorius nu fusese lipsită de temei. Mlaștinile făceau Ravenna inaccesibilă dinspre uscat, în timp ce râul care o lega de mare,

IMPERIUL BIZANTIN, CCA. 565

Imperiul înainte de Iustinian
Cuceririle lui Iustinian
ITALIA prefecturi

mile 500
km 800

cale de șase kilometri, până la Classis, era prea puțin adânc pentru nave maritime. Orașul putea fi aprovizionat cu ambarcațiuni mai mici, care trebuiau să aștepte fluxul ca să plutească până la zidul de apărare. Locul îi oferea lui Honorius protecție atât în fața revoltei gloatelor, cât și a goților invadatori.

Răsturnările politice din perioada următoare nu au făcut decât să confirme noul statut al Ravennei. Când în apus nu au mai existat împărați romani, noul stăpânitor al Italiei, Odoacru, și-a stabilit reședința în orașul mlăștinos, evitând Roma la fel de precaut ca Honorius. Împăratul de la Constantinopol, Zeno (474–491), nu era foarte încântat de această stare de fapt, dar pentru moment nu putea să intervină, deoarece nu avea la dispoziție suficiente trupe pentru o expediție de recuperare a Italiei. Până la urmă, a recurs la ceea ce avea să devină tactica bizantină obișnuită în fața inamicilor prea puternici pentru a fi atacați frontal: a plătit pe altcineva să facă asta. Zeno a intrat în legătură cu Teodoric, căpetenia tribului ostrogot. Ostrogoții fuseseră de mai multă vreme o prezență nedorită în Balcani. Tehnic vorbind, ei erau aliați, *foederati*, dar, cum li se întâmpla frecvent să fie nemulțumiți de condițiile de angajare, atacau orașele bizantine din preajmă. În 488, Zeno a încheiat o înțelegere cu Teodoric care, spera el, avea să-l scape de ostrogoți și în același timp să-i aducă din nou suveranitatea asupra Italiei. Ostrogoții urmau să mărșăluiască spre vest, să-l alunge pe Odoacru și apoi să conducă țara în numele lui Zeno. Teodoric a ajuns în Italia în anul următor și nu a avut nicio dificultate ca, prin bătălii, să măture din cale armatele lui Odoacru, după care adversarul său s-a retras în loc sigur, la Ravenna, și nu s-a mai putut face nicio mișcare. Teodoric controla aproape întreaga Italie, dar era incapabil să găsească o breșă în sistemul de apărare al fortăreței lui Odoacru. După trei ani de frustrări,

Teodoric a acceptat în cele din urmă o înțelegere, în urma unor negocieri mediate de arhiepiscopul de Ravenna. În martie 493, Teodoric și Odoacru au căzut în mod solemn de acord să conducă împreună Italia, iar armata lui Teodoric a reușit astfel să pătrundă în Ravenna. Deloc surprinzător, acordul era imposibil de pus în practică și a funcționat exact zece zile. Atunci Teodoric l-a invitat pe Odoacru la un banchet în cinstea prieteniei lor și, în mijlocul petrecerii, l-a ucis cu pumnalul.

Așa se face că Teodoric și-a stabilit reședința la Ravenna și trebuie spus că, în ciuda ascensiunii sale violente la putere, atât orașul, cât și întreaga Italie au prosperat în timpul domniei lui. Autointitulându-se rege al ostrogoților, a menținut cu grijă fantezia că domnea doar cu permisiunea împăratului de la Constantinopol. Deși era el însuși arian, nu a făcut nicio încercare de a se amesteca în credința majorității supușilor lui, care urmau doctrina definită în sinoadele de la Niceea și Calcedon, și anume că Iisus Hristos avea fire egal omenească și divină. Hotărând ca la Ravenna toți creștinii să trăiască în pace, Teodoric a construit o nouă catedrală și biserici destinate exclusiv coreligionarilor lui, asigurându-se ca bisericile ariene să nu fie mai puțin impunătoare decât celelalte. Printre altele, a comandat înălțarea unei noi biserici impresionante închinate lui Hristos Mântuitorul (cunoscută mai târziu ca Sant'Apollinare Nuovo), cheltuind fără nicio zgârcenie pentru mozaicurile ce o împodobeau. La Ravenna existau și baptisterii separate, unde cele două grupuri își puteau boteza copiii potrivit riturilor proprii.

Nu toate regiunile fostului Imperiu Roman de Apus se bucurau de același regim relaxat și tolerant. În Africa de Nord, aflată acum sub dominația vandalilor, existau tentative sporadice de a-i forța pe locuitori să adopte principiul arian. Însă în Italia viața a rămas în bună măsură la fel ca

în vremea când nu un rege got, ci un împărat roman domnea din Ravenna. Senatul de la Roma continua să se întrunească, iar episcopul orașului, papa, își conducea nestingherit Biserica, deși era și el adept al doctrinei oficiale de la Constantinopol, fiind un susținător ferm al Crezului de la Calcedon. Schimbarea, atunci când s-a produs, a fost determinată nu de ostrogoți, ci de noul împărat venit la putere în Constantinopol. Evenimentele tumultuoase care au urmat aveau să transforme Ravenna din capitala Italiei ostrogote într-un avanpost vital al Imperiului Bizantin.

Împăratul Zeno a murit în 491 și, neavând copii, a fost succedat de un funcționar public, Anastasiu, care s-a căsătorit cu Ariadna, văduva lui Zeno. Cei doi nu erau tineri la momentul înscăunării lui Anastasiu și nu au avut copii. Astfel, la moartea lui Anastasiu, în 518, când se spune că ar fi avut nouăzeci de ani, din nou nu exista un moștenitor. În lipsa unei soluții mai bune, oficialii curții l-au acceptat drept succesor pe comandantul gărzii palatului, Iustin. Ca soldat și om de acțiune, Iustin era într-o oarecare măsură potrivit funcției imperiale, dar nici el nu era deloc tânăr și nu beneficiase de o educație sistematică. Din această cauză, nu putea să citească și să-și exprime consimțământul cu privire la documentele supuse atenției sale, după uzanță. Pentru a depăși această dificultate, s-a creat un șablon cu semnătura împăratului, dar mai era nevoie de o persoană de încredere care să-i citească și să-i explice conținutul actelor. Pentru asta, a ajuns să se bizuie în mare măsură pe serviciile istețului său nepot, Iustinian, cel care îl înlocuise la comanda gărzii palatului. Iustinian nu s-a mulțumit să-i citească unchiului său documentele,

ci a început să și redacteze o parte dintre ele și să le expedieze sub propria lui semnătură. La momentul potrivit, acest secund indispensabil a fost asociat la domnie, iar la moartea unchiului l-a urmat în mod firesc la conducerea imperiului.

Iustinian I (527–565) este unul dintre puținii împărați bizantini a căror înfățișare poate fi reconstituită pe baza descrierilor scrise și a unui portret realist. Știm din prezentările contemporanilor că era de statură medie, avea față rotundă și obraji rumeni. Portretul său în mozaic de la biserica San Vitale din Ravenna confirmă descrierea, înfățișând o figură severă, de bărbat la vârsta mijlocie, sub o coroană împodobită cu o mulțime de pietre. Pe scurt, noul împărat nu atrăgea prin nimic atenția. În schimb, domnia sa avea să fie de o importanță colosală.

Tendințele de transformare a imperiului începute în timpul domniei lui Constantin, și în special procesul de creștinare, au atins culmea în vremea lui Iustinian. În deceniile care au premers întronarea lui, păgânii ca Zosimus au putut să-și continue liniștiți viața în imperiu. De îndată ce a preluat puterea, noul împărat a încercat să șteargă vestigiile vechii religii. Ținta sa a fost domeniul în care ultimii păgâni aveau în continuare influență. Fuseseră excluși de la curte și, bineînțeles, nu aveau nicio poziție în ierarhia bisericească, în schimb încă aveau pondere în învățământul superior, unde planul de studii se întemeia pe clasicii Antichității grecești. În 529, s-a interzis prin edict predarea filozofiei la Atena, punând astfel capăt unei tradiții începute încă din zilele lui Socrate și Platon. Astfel, mulți intelectuali păgâni au rămas fără mijloace de existență.

În disperare de cauză, unii dintre ei au început să se uite cu jind către lumea necreștină de dincolo de hotarele imperiale. Auziseră lucruri minunate despre noul rege sasanid al Persiei, Chosroe I, care era, așa mersese vorba, exact genul de rege-filozof considerat cârmuitorul ideal în

Republica lui Platon. Sub oblăduirea binevoitoare a lui Chosroe, se relata că în Persia nu mai erau comise delicte: lucrurile de valoare puteau fi lăsate în mijlocul străzii, fără pază, și nimeni nu s-ar fi grăbit să le atingă. Așa se face că, în jurul anului 531, un grup de șapte învățați păgâni au trecut granița și s-au îndreptat spre curtea lui Chosroe, la Ctesifon. Ajunși acolo, au avut o cruntă dezamăgire. Chosroe i-a întâmpinat cu toată prietenia, însă nu era un discipol studios în filozofie, cum se așteptaseră ei, iar Persia era departe de a fi o țară din care să fi dispărut nelegiuirile. Cei din clasele conducătoare nu s-au dovedit a fi niște filozofi dezinteresați, arătându-se lacomi, aroganți și tiranici. Ceea ce i-a șocat cu adevărat pe intelectualii exigenți a fost că, deși poligamia era permisă, bărbații se simțeau în continuare împinși spre adulter. După doi ani în Persia, filozofii s-au hotărât să se întoarcă acasă, indiferent care le-ar fi fost soarta. Între timp, Iustinian se mai îmblânzise și, cu toate că nu au fost primiți cu brațele deschise, au fost lăsați să trăiască în liniște. E adevărat că, din când în când, autoritățile se puneau în mișcare. Într-o zi din vara anului 559, un număr de păgâni de marcă au fost arestați, iar cărțile, statuile și tablourile lor au fost adunate și arse într-una din principalele piețe ale Constantinopolului. Însă asemenea incidente erau de-acum rare. Unul dintre emigranții întorși din Persia, Simplicius din Cilicia, a putut să-și continue studiile și să scrie o serie de comentarii importante la opera lui Aristotel până la moarte, în anul 560. Dar aceasta avea să fie ultima generație de intelectuali păgâni din Imperiul Bizantin, mulți dintre ei adoptând creștinismul, fie și de formă, deoarece viața în imperiu devenise imposibilă pentru cei care nu se conformau credinței majoritare.

Printre acești creștini de formă trebuie să se fi numărat și un anume Procopiu din Cezareea. Aparent, Procopiu era un creștin educat, apropiat de cercurile palatului. La

fel ca Eusebiu, în vremea lui Constantin, a produs un discurs de laudă la adresa împăratului în funcție, ridicând în slăvi programul de construcții al lui Iustinian și asigurându-și ascultătorii că, „atunci când împăratul este evlavios, nici divinitatea nu stă departe de treburile omenești". A mai scris și o lungă relatare a războaielor purtate în timpul domniei lui Iustinian, deși, în mod curios, referirile la împărat sunt puține și rare. În tot acest răstimp, Procopiu pregătea o altă operă, așa-numita lui *Istorie secretă*, nedestinată publicării în timpul vieții. În ea, autorul și-a revărsat adevăratele sentimente, vărsându-și toată fierea pe Iustinian și pe soția lui, Teodora, la fel cum procedase Zosimus cu împăratul Constantin. Acel bărbat era nu numai un risipitor căruia nu-i păsa de prosperitatea supușilor lui, dar și răsturna lumea cu susul în jos prin persecuțiile asupra celor care nu se conformau religiei recunoscute. *Istoria* era un protest intens, însă venind din partea unei voci pe cale să se stingă. Odată cu dispariția generației de păgâni a lui Procopiu, nimeni nu a mai înlocuit-o.

Nu numai cei din urmă păgâni au avut de suferit de pe urma fanatismului creștin al lui Iustinian. Sub regimul lui de creștinism militant s-au introdus prevederi legislative mai aspre împotriva homosexualilor și au apărut atitudini echivoce față de evrei, presupuși dușmani ai lui Hristos. Legislația imperială de protejare a vieții și proprietății lor a rămas în vigoare, însă Iustinian nu a rezistat tentației de a interveni. A legiferat ca Paștele evreilor, dacă într-un an cădea înainte de cel creștin, să poată fi celebrat abia după sărbătoarea creștină. Măsura pare să fi fost curând suspendată sau poate nu a fost niciodată pusă în practică, dar ea exemplifică antipatia lui Iustinian față de diversitate. Însă ținta preferată a mâniei lui Iustinian au fost credincioșii care au refuzat să accepte Crezul oficial, așa cum fusese definit în sinoadele de la Niceea și Calcedon. În 528, împăratul a

introdus o lege care le interzicea „ereticilor" să depună mărturie în procese în care acuzații erau creștini calcedonieni. Puțin probabil să-i fi avut în minte pe arieni – între timp, ei încetaseră să mai reprezinte o forță semnificativă în interiorul imperiului, deși mulți dintre conducătorii barbari din vestul Europei practicau această formă de credință. Pe Iustinian îl îngrijorau cu atât mai mult opiniile așa-zișilor monofiziți.

În provinciile răsăritene ale imperiului, și mai ales în Alexandria, mulți clerici și teologi erau nemulțumiți de definițiile Sinodului de la Niceea legate de statutul divin al lui Hristos. Aveau sentimentul că sinodul nu mersese suficient de departe în distingerea firii dumnezeiești a lui Hristos de cea omenească. Spre mijlocul secolului al V-lea, Dioscur, patriarh al Alexandriei, susținea că firile lui Hristos, cea divină și cea umană, erau atât de lăuntric unite, încât fizic deveneau una. Sinodul de la Calcedon din 451 încercase să rezolve această chestiune afirmând că Iisus era atât om perfect, cât și Dumnezeu perfect, dar formularea nu i-a satisfăcut pe adepții lui Dioscur. Încredințați că Iisus Hristos este predominant divin, aspectul omenesc rămânând minim, ei au început să fie cunoscuți sub numele de monofiziți. Dacă ar fi fost o simplă ceartă între teologi, autoritățile imperiale ar fi fost poate tentate să o lase în seama lor, din nefericire însă, situația era mult mai serioasă. Spre sfârșitul secolului al V-lea, majoritatea locuitorilor din provinciile răsăritene, Siria, Palestina și Egipt, susțineau punctul de vedere monofizit, ațâțând discordia și înstrăinându-se de împăratul de la Constantinopol.

Sub împărații Zeno și Anastasiu se făcuseră diverse încercări de a găsi o cale de compromis între pozițiile calcedoniene și cele monofizite. Iustinian însă nici nu dorea să audă de așa ceva. Imediat ce unchiul său Iustin a ajuns pe tron, în 518, a luat legătura cu papa, care se arătase ferm

împotriva politicii de compromis, cu promisiunea să susțină adevărata credință, așa cum fusese ea definită la Calcedon. Iar pentru cei care refuzau aceste definiții au început vremuri grele. În centrele monofizite cele mai importante, din Egipt și Siria, au început persecuții sporadice, prin îndepărtarea episcopilor „eretici" din scaunele lor și înlocuirea cu difiziți. Călugări și călugărițe de credință monofizită au fost alungați din mănăstiri. Dar Iustinian a descoperit curând că uniformitatea nu putea fi impusă fără limite. Minorități restrânse ca acelea ale homosexualilor, evreilor și celor din urmă păgâni puteau fi ușor intimidate, în schimb monofiziții erau cu mult prea numeroși ca să poată fi convinși prin tactici de forță. Episcopii înlăturați au intrat în ilegalitate și au continuat să slujească pentru credincioșii lor. A apărut o rezistență până și la Constantinopol, atât de devotat punctului de vedere calcedonian, deoarece și Teodora, soția lui Iustinian, era monofizită. Ea a reușit să pună la cale rechemarea unor episcopi exilați, iar în 535 a mijlocit instalarea ca patriarh al Constantinopolului a unui monofizit, Anthemios (Anthimus) din Trapezunt. De îndată ce s-au făcut cunoscute adevăratele lui convingeri, Anthemios a fost înlăturat din funcție, dar și-a petrecut următorii doisprezece ani ascuns în palatul Teodorei. Până și zelosul Iustinian a trebuit să se împace cu înfrângerea și să caute un compromis.

Chiar dacă Iustinian nu a putut impune o doctrină uniformă, imperiul era fără îndoială creștin într-o măsură copleșitoare, credința dominantă influențând tot mai multe aspecte ale vieții de zi cu zi. Eusebiu și alți teoreticieni impuseseră ideea că împăratul roman era reprezentantul lui Dumnezeu și că hotarele imperiului coincideau cu cele ale credinței creștine. În cea mai mare parte a istoriei lor, locuitorii imperiului și-au spus romei, adică romani, denumirea de „bizantini" fiind o invenție modernă. Ținând seama de importanța teologică a demnității imperiale,

era de așteptat ca toate ceremoniile publice să împrumute nuanțe religioase. Întoarcerea împăratului în capitală fusese de multe secole ocazia unor manifestări publice de amploare, așadar, când Iustinian a revenit la Constantinopol în august 559, după ce supraveghease mai multe săptămâni lucrările la fortificațiile din Tracia, a fost întâmpinat la porțile orașului cu tot ceremonialul de către prefect și alți demnitari municipali și escortat de-a lungul străzii „din Mijloc", Mese, într-o procesiune plină de culoare. Dar cavalcada s-a oprit brusc în dreptul Bisericii Sfinții Apostoli. Împăratul a descălecat și a intrat în biserică să se roage, iar cortegiul a pornit mai departe abia după întoarcerea lui. Slujbele bisericești și ceremonialul imperial au ajuns să semene tot mai mult, aceleași imne fiind intonate în ambele ocazii.

Tot din timpul domniei lui Iustinian se pot distinge limpede și acele aspecte ale creștinismului bizantin care mai târziu aveau să-l deosebească de creștinismul din Apusul european. Unul dintre ele era admirația profundă față de oamenii sfinți, sentiment împărtășit de Iustinian împreună cu vasta majoritate a supușilor săi. În primăvara anului 530, împăratul a aflat că Sava[1], stărețul unei comunități mănăstirești din deșertul din apropierea Ierusalimului, era în drum spre Constantinopol. Sihastrul mai fusese o dată în capitală, dar nu reușise să îl întâlnească pe împăratul Anastasiu, deoarece oficialii de la ușă îi măsuraseră cu privirea rasa murdară și plină de petice și-i spuseseră să-și vadă de drum. Iustinian nu a repetat greșeala. A trimis galere imperiale să escorteze nava lui Sava pe ultima bucată de drum, iar după aceea i-a găzduit pe monah și pe însoțitorii lui în Marele Palat. Când au fost introduși în

[1] Sfântul Sava cel Sfințit (cca 438–532), fondator al monahismului palestinian (n. tr.).

sala de audiențe, Iustinian a sărit de pe tron și s-a grăbit să-l îmbrățișeze și să-l sărute pe Sava, cu lacrimi șiroindu-i pe obraji. După ce a încuviințat ca la Ierusalim să se înalțe un spital și o biserică închinată Maicii Domnului, sfântul l-a binecuvântat pe Iustinian, însă, în mod ostentativ, nu și pe Teodora, din cauza apropierii ei de monofiziți. Numai un om sfânt putea fi onorat cu o asemenea primire și în același timp să riște să-l scoată din fire pe împărat, fără teamă de eventualele consecințe.

Grija arătată de Iustinian lui Sava nu reprezenta deloc o excepție pentru acea vreme, dar în alte privințe domnia lui prezintă indicii ale unei evoluții în religia bizantină. creștinismul se despărțise în mod conștient de iudaism permițând ca lăcașurile de cult să fie împodobite și acceptând imagini ale lui Iisus și ale discipolilor în scop de învățătură, în ciuda obiecțiilor ridicate de Epifanie și de alții. Însă zugrăvirea lui Iisus Hristos avea anumite implicații. În fond, El era Dumnezeu întrupat, așadar, înfățișându-L, artistul Îl înfățișa pe Dumnezeu. Prin urmare, dacă imaginea unui împărat aureolat trebuia tratată cu respect și venerație, atunci uneia reprezentându-L pe Hristos i se cuvenea cu siguranță cel puțin aceeași considerație. Au început să fie lucrate icoane ale lui Iisus nu numai în mozaic, pentru expunerea pe pereții bisericilor, ci și pictate pe lemn, acestea fiind ușor de mânuit și de transportat. Ele nu îl redau pe Hristos în context evanghelic, ci singur și orientat spre exterior, ochi în ochi cu privitorul. Asemenea icoane puteau fi produse doar pentru adorație și emoție personală. Dacă unii se temeau că venerarea unei imagini făcute din lemn și vopsele era totuna cu idolatria, în vremea lui Iustinian au început să circule relatări care sugerau cu totul altceva. Locuitorii din Edessa, oraș din Siria, considerau că sunt în posesia așa-zisului Mandylion, Sfânta Față, portret al lui Hristos apărut pe o năframă nu

prin munca unui artist, ci în chip miraculos. Cu sute de ani înainte, regele Edessei, Abgar, îi trimisese o scrisoare lui Iisus, rugându-l să vină și să-l vindece de guta chinuitoare. Iisus nu a putut pleca din Palestina și atunci și-a lipit obrazul de o năframă, pe care i s-au întipărit trăsăturile feței. Apoi a trimis-o la Abgar, unde omul s-a însănătoșit pe dată. Și locuitorii din Camuliana, în Asia Mică, pretindeau că dețin la rândul lor o pânză asemănătoare, cu chipul Domnului pe ea. Iustinian a poruncit ca imaginea să fie purtată prin orașele din acea regiune, ca să o poată vedea toată lumea, iar în cele din urmă, în 574, aceasta a ajuns la Constantinopol. Existența imaginilor miraculoase părea să confirme că închinarea în fața icoanelor lui Hristos era nu doar permisă, ci și pe placul autorității divine.

Domnia lui Iustinian a marcat nu numai continuarea tendințelor religioase de mai devreme, ci și a șirului de amenințări la granițe care începuseră odată cu marea criză din secolul al III-lea. Procopiu urmărea cu orice preț să-l prezinte pe Iustinian drept incompetent în felul cum îi trata pe dușmanii imperiului, dar afirmația nu era deloc corectă, mai ales în ceea ce privește prima parte a domniei. Persanii sasanizi pândeau în continuare la granița de est, așteptând un prilej favorabil să pornească invazia și să ocupe un teritoriu cât mai mare. În 530, pentru prima oară după un secol, bizantinii au zdrobit o armată persană pe hotare, la Daras. Deși în anul următor persanii au invadat provinciile bizantine răsăritene și au pus pe fugă armata dușmană la Callinicum, pierderile lor au fost atât de mari, încât nu le-a rămas altceva decât să intre în negocieri. În 532, cele două părți au căzut de acord să încheie o „pace eternă"

Desigur, acest gen de replici militare și diplomatice nu aveau cum să rezolve cealaltă amenințare permanentă: triburile așezate de-a lungul graniței dunărene a imperiului. Popoarele migratoare continuau să sosească în valuri. Imperiul hunilor încetase să mai fie principala putere din acea regiune după moartea, în 453, a conducătorului Attila, dar în locul lor apăruseră curând alte grupuri etnice, printre care slavii, dar și kutrigurii și avarii, care erau vorbitori de limbi turcice. La fel ca și goții, înaintea lor, au început să facă incursiuni în teritoriul bizantin, în căutare de pământuri și de pradă. În 548, slavii au pătruns până în Tracia, unde au cucerit și distrus din temelii orașul Topiros. În 558, kutrigurii au traversat Dunărea și și-au continuat raidul până aproape de Constantinopol, înainte de a fi respinși. Iustinian a încercat să pună capăt acestor atacuri construind ziduri de apărare în jurul orașelor din acea regiune și un lanț de fortărețe pe malul de sud al Dunării. Știa însă, la fel ca predecesorii lui, că soluțiile militare nu pot rezolva problema de fond.

Exista o altă cale. Vreme de secole, așa cum spuneam, împărații potoliseră amenințarea barbarilor permițând unui număr limitat dintre ei să se așeze în imperiu și, la nevoie, să servească drept aliați. După dezastrul de la Adrianopol din 378, asemenea coloniști deveniseră cu mult mai greu de controlat. Goții care primiseră pământuri în Balcani s-au revoltat în cele din urmă și au pornit un război împotriva imperiului. Atunci suveranii imperiali au recurs la tactici mai subtile pentru a-i convinge pe conducătorii de triburi că o politică de pace și de alianță reprezenta calea cea mai rațională. La începutul lui 381, Teodosiu l-a invitat la Constantinopol pe Athanaric, căpetenia goților. Altfel un războinic fioros, Athanaric nu avea experiența vieții urbane, petrecându-și practic toată viața în marșuri și în mici așezări de colibe. A rămas uluit văzând piețele

publice vaste, Hipodromul și Marele Palat. După cum mărturisea, auzise despre aceste minuni, dar nu crezuse niciodată că ele ar exista în realitate. Se spune că ar fi exclamat că împăratul trebuie să fie un zeu pe pământ și că oricine ar fi ridicat mâna împotriva lui își invita moartea. Acest gen de șoc psihologic reușea să-i convingă pe barbari să-și lege soarta de cea a imperiului.

Afirmația este în bună măsură valabilă și în privința „subsidiilor anuale", termen eufemistic referitor la plățile făcute de împărați unor triburi recalcitrante. În anii 460, se plăteau anual aproximativ trei sute de livre de aur unui grup de goți conduși de Valamer. Iustinian a făcut daruri asemănătoare și avarilor. Privite la un anume nivel, asemenea plăți erau o mită dată pentru a preveni potențialele atacuri, însă altfel ele aveau același efect ca vizita lui Athanaric la Constantinopol. Pentru achitare se folosea moneda bizantină din aur, numisma, care cântărea mai mult decât oricare altă monedă în circulație la acea vreme. Fiind bătută cu imaginea împăratului, numisma era un obiect frumos, la fel de impresionant ca monumentele din capitală. Se spune chiar că suveranul din Sri Lanka judecase că împăratul bizantin trebuie să fie mai impunător decât regele persan, prin simpla comparație a monedelor celor doi. Aceia care le primeau erau cât se poate de conștienți de frumusețea și prestigiul lor: monedele îi însoțeau adesea pe șefii de seamă în ultimul lor loc de odihnă, făcând parte dintre obiectele funerare.

Iustinian nu a recurs primul la asemenea tactici, dar se pare că într-o mică măsură le-a extins. În anul 512, împăratul Anastasiu așezase tribul de heruli în regiunea din jurul orașului Singidunum (Belgradul modern), în schimbul serviciului militar în armata bizantină. Herulii s-au achitat de îndatorire, dar au rămas o prezență greu controlabilă în Balcanii bizantini, fiind dispuși adesea să prade zona din

preajma așezării. Conducătorul lor, Grepes, a fost invitat la Constantinopol în 528, împreună cu douăsprezece rude și câțiva dintre apropiații lui mai importanți. Nu încape îndoială că a fost la fel de impresionat la vederea cetății imperiale ca Athanaric. A primit daruri bogate și și-a reînnoit promisiunea de a servi împăratului bizantin ori de câte ori i s-ar cere. Însă a apărut o diferență frapantă în comparație cu vizita lui Athanaric din 381. Grepes și însoțitorii lui au fost cu toții creștinați în cadrul unui botez public, naș fiind însuși Iustinian. Herulii au fost atrași mai aproape de orbita bizantină prin acceptarea ritului oficial, calcedonian, și nu a celui arian. Demersul a avut doar un succes parțial. Indiferenți la botezul lui Grepes, mulți alți heruli au continuat să-și jefuiască vecinii bizantini la fel ca înainte. În *Istoria secretă,* Procopiu îl tratează cu tot disprețul pe Iustinian din cauza darurilor generoase făcute unor barbari ca herulii, ceea ce ar fi secătuit visteria fără să aducă vreun beneficiu tangibil. Cu toate astea, vizita din 528 a fost începutul unui proces de-a lungul căruia herulii au fost încetul cu încetul absorbiți în imperiu, dispărând ca popor distinct și ca amenințare. De atunci, îmbinarea dintre creștinismul „ortodox" și integrarea popoarelor amenințătoare a fost utilizată de nenumărate ori.

Între dorința lui Iustinian de a-i impresiona pe barbari și programul său de construcții extraordinar de ambițios a existat o legătură puternică. Împărații își lăsaseră unul câte unul amprenta asupra noului oraș al lui Constantin, înălțând fiecare noi monumente și clădiri. Teodosiu I a adus din Egipt un obelisc din marmură de opt sute de

tone, plasându-l în axul central al Hipodromului pe un piedestal pe care erau sculptați el și familia sa urmărind cursele. Iustinian a hotărât să schimbe în mult mai mare măsură imaginea orașului și a avut șansa enormă de a avea atât mijloacele, cât și ocazia să-și îndeplinească dorința.

Mijloacele le-a moștenit de la cumpătatul împărat Anastasiu, la moartea căruia vistieria era plină cu 320 000 de livre de aur. Iustinian n-a avut nici cea mai mică intenție să le lase acolo. Ocazia a venit în ianuarie 532, când facțiunile Albaștrilor și Verzilor și-au unit forțele pentru o nouă demonstrație la Hipodrom, cerând eliberarea unor membri ai grupărilor închiși pentru un scandal. Curând s-a văzut că dezordinile erau chiar mai grave decât cele din 498, din vremea lui Anastasiu. Mulțimea s-a revărsat în Augusteion și, pe măsură ce jafurile și ciocnirile s-a intensificat, au izbucnit și incendii care, cum nimeni nu s-a grăbit să le stingă, s-au contopit și extins într-un singur pârjol uriaș și devastator. Flăcările au cuprins un spital, unde au pierit mulți dintre pacienții imobilizați la pat. Urmărind desfășurarea evenimentelor de la ferestrele Marelui palat, Iustinian s-a pregătit să fugă din oraș pe o navă, dar, din câte se pare, a fost convins de apriga Teodora să rămână și să lupte. Ordinea a fost restabilită abia după ce s-au trimis trupe și insurgenții au fost blocați în Hipodrom. A urmat un masacru în care au murit circa 30 000 de oameni, după care, vreme de câteva zile s-a lăsat o liniște de mormânt, tot orașul fiind pătruns de enormitatea acelei întâmplări. Multe dintre remarcabilele monumente citadine se transformaseră în mormane de moloz fumegânde. Dispăruseră Poarta de Bronz, intrarea principală în Marele Palat, și clădirea Senatului. Catedrala Hagia Sofia, reconstruită după ce fusese incendiată de către susținătorii Sfântului Ioan Hrisostom, în 404, arsese din nou până la temelii.

Spaima lui Iustinian pare să nu fi fost totală, deoarece la nici o lună după tulburări muncitorii începuseră să curețe terenul: împăratul începuse să facă planuri înainte chiar ca praful cenușii să se răcească. Ținând seama de identificarea completă dintre Biserică și imperiu realizată între timp, o nouă catedrală a avut prioritate. Dar Iustinian nu-și dorea o simplă copie. Ambele catedrale ridicate în acel loc fuseseră bazilici dreptunghiulare, destul de banale, chiar dacă a doua versiune fusese înconjurată de o colonadă impresionantă. Noua catedrală trebuia să fie frapantă, capabilă să-i umple de uimire pe vizitatorii ca Athanaric și Grepes și să-i convingă de puterile supranaturale ale împăratului bizantin. Așadar, Iustinian a ales proiectul revoluționar al lui Anthemios din Tralles, cu o structură nu dreptunghiulară, ci pătrată, încununată de o cupolă gigantică. Lucrările au înaintat cu o viteză uimitoare, Iustinian punând la dispoziție sume nelimitate pentru proiect. Două echipe de câte 5 000 de muncitori erau prezente pe șantier zi și noapte, cheltuielile fiind enorme. În jur de 40 000 de livre de argint au fost utilizate doar pentru împodobirea altarului. Astfel, noua Hagia Sofia, sfințită la 27 decembrie 537, a fost una dintre cele mai scumpe construcții ridicate vreodată, costul fiind pe deplin motivat, ținând seama de splendoarea ei, care trezește atâta admirație. Cupola, înaltă de cincizeci și cinci de metri, domina străzile din jur, fiind probabil vizibilă de la mare distanță, chiar și de pe navele din largul mării. Interiorul era chiar și mai impresionant, datorită impresiei de mărime și spațiu care era copleșitoare. Efectul era potențat de mozaicurile care acopereau în întregime bolta și de coloanele din marmură de diverse culori – roșii, purpurii și verzi – care susțineau galeriile. Prin cele patruzeci de mici ferestre din jurul bazei domului, lumina pătrundea în clădire din diverse unghiuri, la diferite ore ale zilei, iar razele de soare

filtrate prin ferestrele superioare îmbrăcau mozaicurile de aur și coloanele din marmură într-o lumină orbitoare. Nu e de mirare că Iustinian a fost extrem de încântat de noua lui catedrală. Se spune chiar că s-ar fi lăudat că nu-i era cu nimic mai prejos lui Solomon, regele din Vechiul Testament care înălțase Templul de la Ierusalim.

Noua catedrală era doar o parte din ambițiosul plan de construcții al lui Iustinian, extins în zone ale orașului rămase neatinse după rebeliunea din 532. La Biserica Sfinții Apostoli, cea de-a doua ca mărime din Constantinopol, se afla și mormântul lui Constantin. Dar în 527 clădirea ajunsese într-o stare proastă și Iustinian a decis să o refacă în întregime. Noul proiect prevedea un profil dreptunghiular nu foarte înalt, peste care se înălțau patru cupole mici grupate în jurul unei cupole centrale mai mari. Alte treizeci și trei de biserici au fost construite sau reconstruite în întreg orașul, toate în același nou stil, ceea ce a dat Constantinopolului bizantin aspectul caracteristic, dominat de cupole alternând cu șiruri de coloane. Toate proiectele realizate la comanda lui Iustinian erau menite să ridice prestigiul imperiului, în general, și al lui însuși, în special. Intrarea în Marele Palat a fost reconstruită și decorată cu impozante portrete în mozaic ale lui Iustinian și Teodorei. La mică distanță, în Augusteion, s-a ridicat o coloană având în vârf statuia ecvestră a împăratului, exact aceeași ale cărei resturi au fost văzute pentru ultima oară de Pierre Gilles. Ca de obicei, Procopiu nu s-a abținut de la un comentariu sever, ricanând că Iustinian nu trecea cu vederea niciun detaliu al programului său de construcții, în afară de deviz. Cu toate acestea, Iustinian a înfrumusețat Constantinopolul și i-a sporit aura vecină cu misticul, contribuind la una dintre calitățile care aveau să ajute la supraviețuirea imperiului în anii care au urmat.

Dacă domnia lui Iustinian a prefigurat viitorul Imperiului Bizantin în multe privințe, într-altele a reprezentat cântecul de lebădă al trecutului roman. O parte dintre instituțiile romane de tradiție, precum consulatul, au dispărut în timpul domniei sale, iar alte aspecte au fost păstrate cu bună știință. Iustinian prefera să vorbească latina și nu greaca, iar când corpul de legi al imperiului a fost sistematizat într-un cod, el a fost editat în latină. Gestul care demonstrează cel mai limpede spiritul roman al lui Iustinian a fost decizia sa de a porni o serie de războaie de recucerire împotriva conducătorilor germanici care ocupaseră jumătatea de vest a imperiului. Poate că luase act, cu neliniște, de criticile unor păgâni ca Zosimus care susțineau că Roma decăzuse odată cu adoptarea creștinismului sau poate că, pur și simplu, profitase de ocazie, având în vedere bogăția de care dispunea. Cu siguranță visa la un imperiu care să se întindă iarăși din Britania și până în Siria. Indiferent care anume au fost motivele, bizantinii nu au mai fost niciodată capabili, după aceea, să poarte o campanie de asemenea dimensiuni, iar urmările ei au fost catastrofale.

Iustinian și-a îndreptat, mai întâi, atenția asupra nordului Africii. Mulți ani la rând, împărații de la Constantinopol au asistat neputincioși cum vandalii au cucerit Cartagina și regiunea din jur, pentru ca apoi să supună populația de rit calcedonian unor persecuții sporadice. Flota trimisă pentru recuperarea provinciei pierdute a cucerit fără mare greutate orașul Tripoli, în 468. Însă vandalii au aplicat o tactică de tergiversare, intrând în negocieri de pace și așteptând un vânt favorabil. La momentul potrivit, au lansat nave în flăcări, care au fost purtate în mijlocul flotei bizantine din port, la Mercurium. Multe dintre vasele invadatoare au luat foc, iar altele au fost atacate de vandali, care au pătruns în port

și au profitat de haos. Puținii supraviețuitori s-au retras în grabă în Sicilia. Se povestea că dezastrul a costat trezoreria bizantină aproape la fel de mult cât avea să cheltuiască Iustinian, cu generozitate, pentru catedrala Hagia Sofia.

Atât de mare a fost umilința înfrângerii, încât vreme de două generații nimeni de la Constantinopol nu a mai îndrăznit să propună o nouă încercare de a smulge nordul Africii din mâinile vandalilor. Nimeni, adică, până la Iustinian. În 530, regele vandalilor a fost răsturnat, fiind înlocuit de vărul său, Gelimer. Iustinian și-a exprimat indignarea și i-a scris lui Gelimer, cerându-i să-l repună în drepturi pe suveranul legitim. A primit un răspuns sfidător și atunci și-a convocat sfetnicii, propunându-le să pornească la război. Reacția lor nu a fost cea mai favorabilă. Au invocat imediat dezastrul din 468 și au mai obiectat și că soldații erau obosiți după recentul război împotriva Persiei. Pe urmă trebuia ținut seama și de cheltuieli, iar succesul nu era garantat. Pentru moment, împăratul a cedat în fața acestor argumente, dar exact în acele clipe de cumpănă la curte a sosit un episcop care a solicitat o audiență la Iustinian. Acesta i-a adus la cunoștință că Dumnezeu i se arătase în vis și îl trimisese să susțină în fața împăratului eliberarea bieților calcedonieni din nordul Africii, siliți să trăiască sub stăpânire ariană. Zarurile fuseseră aruncate. Iustinian a hotărât să pornească războiul.

Existau mai multe motive valabile pentru care Iustinian putea fi încrezător, ignorându-și consilierii. Armata bizantină se schimbase radical, renunțând la organizarea în coloane greoaie, ca acelea masacrate de goți la Adrianopol, în 378. Cavaleria reprezenta acum un element tactic cu însemnătate, fiind capabilă să reacționeze la mișcările rapide ale inamicilor. Cum echiparea unui călăraș costa scump, unele unități erau alcătuite din slugile personale ale comandanților bogați, care asigurau totul pe proprie

cheltuială. Acești comandanți prosperi erau cu atât mai importanți pentru Iustinian cu cât, spre deosebire de Constantin, Valens și Teodosiu I, el nu și-a condus niciodată trupele în bătălie, având nevoie de un general de încredere care să fie în fruntea recuceririi Vestului. L-a ales pe Belizarie, care avea un corp propriu de cavalerie de o mie de oameni. Numirea a produs o ușoară controversă. Belizarie este cel care le cauzase persanilor o înfrângere remarcabilă la Daras, în 530, dar în anul următor, la Callinicum, ieșise șifonat după ce atacase o unitate persană în retragere, iar unii afirmaseră că fugise din bătălie și traversase fluviul Eufrat într-o barcă. Însă este foarte probabil ca averea lui Belizarie să fi determinat opțiunea lui Iustinian, deoarece împăratul ezita să investească în proiect o parte prea importantă din banii proprii: i-a pus la dispoziție lui Belizarie doar 15 000 de luptători, adică o fracțiune din forța care suferise dezastrul din 468. Resursele personale ale generalului erau vitale pentru un eventual succes al campaniei.

Dar alegerea s-a dovedit în cele din urmă corectă, arătând că profeții catastrofei se înșelaseră. Campania lui Belizarie a avut un succes uluitor. Forțele bizantine au debarcat la Caput Vada, acum în Tunisia, în vara lui 533, luându-i pe vandali absolut prin surprindere și au mărșăluit asupra Cartaginei fără să întâmpine vreo rezistență. Gelimer și armata sa au venit să se pună în calea invaziei abia când bizantinii ajunseseră la doar cincisprezece kilometri de oraș. În ciocnirea înverșunată care a urmat, bizantinii inferiori numeric au provocat debandadă în rândurile vandalilor, iar după câteva zile au intrat triumfal în Cartagina. La începutul anului următor, regele Gelimer și vandalii au capitulat, iar provincia Africa de Nord a reintrat sub dominație imperială. Spre sfârșitul verii, Belizarie s-a întors la Constantinopol și a luat parte la parada triumfală, după care Gelimer, făcut prizonier, a trebuit să îngenuncheze la picioarele învingătorului

Iustinian, pe Hipodrom. Extraordinara victorie din Africa a fost imortalizată în mozaicurile ce decorau interiorul noilor Porți de Bronz ale lui Iustinian.

Victoria asupra vandalilor fusese aparent atât de rapidă și de totală, încât Iustinian și-a îndreptat imediat gândurile spre noi cuceriri, iar un pretext potrivit a apărut curând. Marele Teodoric, învingătorul ostrogot al lui Odoacru, murise în 526 la Ravenna și fusese înmormântat în splendidul mausoleu pe care și-l pregătise. Îl urmase la tron nepotul lui în vârstă de opt ani, Atalaric, regentă și protectoare a băiatului fiind mama sa, Amalasunta. Din nefericire, Atalaric s-a dovedit o adevărată pacoste pentru nefericita lui mamă, lăsându-se antrenat, când a crescut, într-un anturaj dubios și în nesfârșite chefuri rămase de poveste. Amalasunta a început să se teamă de viitorul său politic, care arăta sumbru indiferent dacă fiul ei neînfrânat ajungea la vârsta majoratului sau murea mai înainte, din cauza beției. Așa se face că a intrat în negocieri secrete cu Iustinian, sperând să obțină ajutorul militar bizantin împotriva dușmanilor ei. Viteza cu care s-au desfășurat evenimentele i-a zădărnicit însă planurile. În octombrie 534, tânărul Atalaric a murit; cea mai apropiată rudă era vărul lui, Teodahad, un om erudit, mai vârstnic. Dacă ar fi fost după el, Teodahad ar fi fost perfect mulțumit să nu se schimbe nimic, adică să poarte titlul de rege, în vreme ce Amalasunta s-ar fi ocupat propriu-zis de guvernare. Dar nu avea să fie după voia lui. Au apărut bănuieli tot mai mari legate de contactele doamnei cu Constantinopolul și unii dintre sfetnicii lui Teodahad, ale căror rude fuseseră executate la ordinul Amalasuntei, l-au îndemnat să lovească înainte ca ea să invite forțele imperiale în Italia. În primăvara lui 535, fosta regentă a fost arestată și trimisă de la Ravenna, pe malul lacului Bolsena, sub strictă supraveghere. La scurt timp, a fost asasinată în împrejurări misterioase.

Iustinian avea acum un pretext de război și s-a pregătit de un atac din trei direcții asupra ostrogoților. Una dintre forțe, sub comanda lui Mundus, urma să urce pe Coasta Dalmată, în vreme ce flota aflată sub comanda lui Belizarie avea să ridice ancora, aparent spre Cartagina, dar având în realitate ca țintă insula Sicilia. Între timp s-a încheiat și o alianță cu francii calcedonieni, astfel încât aceștia să traverseze Alpii și să-i atace pe ostrogoții arieni din nord. Planul nu a funcționat în întregime. Francii au ezitat să pornească împotriva ostrogoților înainte de a fi siguri de victorie, iar forțele lui Mundus au suferit o înfrângere lângă orașul Salona. Flota lui Belizarie, în schimb, a debarcat fără rezistență în Sicilia, la Catania. Până la sfârșitul lui 535, Siracuza fusese cucerită și Sicilia a reintrat sub control imperial. Teodahad a început atunci să sondeze posibilitatea încheierii unei păci cu Iustinian și l-a trimis la Constantinopol ca ambasador al său pe papă, fiind însă mereu împiedicat să acționeze de partizanii războiului de la propria sa curte, care se opuneau oricărei concesii. Atunci când negocierile de pace au intrat în impas în vara lui 536, Iustinian i-a ordonat lui Belizarie să traverseze strâmtoarea Messina și să pornească în marș spre nord, către Neapole. Pe drum, a întâmpinat puțină rezistență. În marșul lor prin Calabria, trupele bizantine au fost primite cu bucurie de localnicii calcedonieni, orașele întâlnite deschizându-și porțile în fața armatei eliberatoare. Au existat chiar și dezertori din rândul ostrogoților care s-au alăturat armatei lui Belizarie. Dificultățile au început abia când bizantinii s-au apropiat de Neapole. Garnizoana ostrogotă a închis porțile și a rezistat asediului mai multe săptămâni, sperând că va primi ajutor. Dar incompetentul Teodahad nu a acționat și cetatea a căzut când oamenii lui Belizarie au găsit o breșă în fortificații, urmând un apeduct scos din uz. După o pauză de refacere și de reaprovizionare la Neapole, Belizarie

a pornit mai departe, spre nord. În decembrie 536 a intrat nestingherit în vechea capitală imperială, Roma.

Până în acel punct, invazia Italiei se desfășurase în mare măsură după modelul celei din Nordul Africii, iar când vestea cuceririi Romei a ajuns la Iustinian, la începutul lui 537, acesta trebuie să fi socotit că victoria îi era la îndemână. De data asta însă, rezistența avea să fie mai viguroasă. Ostrogoții erau exasperați de incapacitatea de comandă a lui Teodahad și armata s-a adunat la Regatta, ca să-și exprime doleanțele. Vittigis, general de succes, a fost ales rege, iar Teodahad a decis să fugă la Ravenna, unde ar fi fost în siguranță, dar a fost prins și ucis pe drum. Noul suveran s-a pregătit imediat de contraatac și în februarie a pornit asediul asupra forțelor bizantine din Roma. În acel moment, Belizarie avea sub comandă 5 000 de oameni, cu care trebuia să apere ziduri în lungime de optsprezece kilometri. Cu toate astea, a rezistat, cu un efort eroic, vreme de un an și nouă zile până când au sosit, în sfârșit, întăriri dinspre est. În martie 538, Vittigis a ridicat asediul și s-a retras spre nord, urmărit de armata bizantină. Unități trimise în Lombardia au ocupat Milano, în vreme ce Vittigis s-a retras în ultima lui fortăreață, inexpugnabila Ravenna.

Ajuns finalmente acolo, Vittigis a reușit să se mențină pe poziții și să-l oblige pe Iustinian la o înțelegere. Se știa bine că în anii 490 Teodoric avusese nevoie de trei ani până să-l convingă pe Odoacru să capituleze. De la Constantinopol, lui Vittigis i s-a propus pacea în schimbul cedării întregii Italii de la sud de fluviul Po, iar ostrogoții s-au arătat dispuși să accepte aceste condiții. Dar Belizarie a refuzat să ratifice acordul, considerând că nu era cazul să facă vreun compromis, atât timp cât victoria finală era atât de aproape. S-a ieșit din acest impas doar printr-un șiretlic al bizantinilor. Din partea unui grup de ostrogoți exasperați de eșecul lui Vittigis a venit un mesaj prin care promiteau

să deschidă porțile Ravennei dacă Belizarie se va proclama împărat al Apusului, reluând funcția imperială după un secol de la dispariția ei. Generalul bizantin a pretins că acceptă și, de îndată ce trupele lui au ajuns dincolo de ziduri, fidel împăratului, a pus stăpânire pe oraș în numele acestuia. Astfel, în mai 540, Ravenna a fost încorporată în imperiul în expansiune al lui Iustinian.

Chiar și în acest moment de triumf, unii aveau totuși sentimentul că nu era totul în regulă. Urmărind intrarea trupelor bizantine în Ravenna, Procopiu, secretar al lui Belizarie în timpul acelei campanii, comentează astfel:

> „Mi-a venit un gând, și anume că evenimentele nu se împlinesc câtuși de puțin prin înțelepciunea oamenilor sau prin oricare altă înzestrare a lor, ci că există o forță divină ce urzește, îndepărtându-i mereu de la țelurile lor..."

În dorința de a obține victoria totală și refuzând să accepte orice compromis, Iustinian și Belizarie își depășiseră limitele. Ca să asigure trupe și materiale pentru campania din Italia, alte frontiere fuseseră lăsate practic nepăzite și, pe când se retrăgea spre Ravenna, Vittigis făcuse o ultimă încercare disperată să profite de acest călcâi al lui Ahile. A găsit doi preoți italieni care, în schimbul unei mari sume de bani, au consimțit să-i ducă mesajul în Răsărit, la regele persan. Era un drum lung și periculos, care presupunea o traversare a teritoriului bizantin, iar preoților avea să le fie greu să comunice, odată ce intrau în Imperiul Persan. Dar au avut noroc. Nimănui nu i-a trecut prin

minte să-i suspecteze pe niște clerici italieni, așa cum s-ar fi întâmplat dacă ar fi fost goți, iar ajunși în Tracia acestora le-a ieșit în cale un tălmaci poliglot, care i-a însoțit tot restul călătoriei. În toamna lui 539, au sosit la curtea lui Chosroe de la Ctesifon și i-au prezentat scrisoarea lui Vittigis. L-au avertizat pe suveranul sasanid că ambițiile lui Iustinian nu cunosc margini și că, odată ce desființa regatul ostrogoților, avea să se întoarcă inevitabil împotriva Persiei. Teoretic, Chosroe se angajase să respecte „pacea eternă" convenită cu bizantinii în urmă cu șapte ani și nu se poate să fi crezut cu adevărat că imperiul său se afla în primejdie. Pe de altă parte, ocazia de a întreprinde o incursiune pe teritoriul bizantin fără să se teamă de consecințe era cu adevărat tentantă.

În primăvara anului 540, Chosroe a invadat Siria bizantină cu o mare armată și, neîntâlnind nicio piedică, a asediat orașul Sura. Locuitorii au trimis la negocieri o delegație în frunte cu episcopul. Chosroe a respins propunerea lor, dar a insistat să le asigure o escortă militară pentru drumul de întoarcere până la poarta orașului. Orășenii ieșiți pe ziduri s-au simțit flatați să-și vadă episcopul onorat în acest fel și au deschis larg poarta în întâmpinarea lui, însă soldații persani din escortă au aruncat sub poartă o piatră mare, adusă cu ei, împiedicând-o să se mai închidă. La semnalul lor, întreaga armată persană s-a năpustit și a intrat prin deschidere. În timp ce Sura ardea și locuitorii ei erau capturați și făcuți sclavi, au sosit ambasadori bizantini care să-i reamintească lui Chosroe de pacea eternă. Străbătând împreună călare străzile însângerate, regele persan victorios le-a atras trimișilor atenția asupra unei femei prinse de un soldat: ea trăgea de mână un copil foarte mic, incapabil să țină pasul, care căzuse la pământ și era târât prin țărână. Lui Chosroe i s-au umplut ochii de lacrimi și a strigat cu furie ca

Dumnezeu să-l pedepsească pe cel vinovat: se referea, desigur, la Iustinian. Apoi i-a expediat pe ambasadori, zicându-le: „Spuneți-i Împăratului Iustinian unde l-ați lăsat pe Chosroe, fiul lui Kavad."

De la Sura, Chosroe a înaintat tacticos spre vest. Devenise limpede că ținta sa următoarea era chiar importantul oraș Antiohia. Iustinian l-a trimis pe nepotul său Germanos în fruntea unui mic detașament de trei sute de soldați să susțină apărarea. La fel ca Roma, Antiohia avea ziduri de apărare foarte lungi, dar în general în stare bună. Din nefericire, exista un punct vulnerabil, acolo unde o stâncă înaltă domina zidul apropiat, care le oferea atacatorilor șansa de a construi o punte de acces. Se discutaseră diverse soluții, printre care construirea unui turn pe acea stâncă și conectarea lui cu zidul, însă niciuna nu fusese aplicată deoarece, se susținea, oricum nu ar fi fost suficient timp ca lucrarea să fie terminată înainte de sosirea lui Chosroe. Șantierul deschis ar fi fost un handicap, semnalând persanilor exact unde se afla punctul vulnerabil.

Între timp, Chosroe ajunsese la Hieropolis, aflat la distanță de patru zile de mers. Acolo a fost întâmpinat de o delegație din Antiohia și conducătorul ei, episcopul de Beroea, a pledat pentru cruțarea orașului. Chosroe i-a răspuns, fără tragere de inimă, că ar accepta 100 000 de monede de aur ca să renunțe. Propunerea a fost respinsă de Germanos, deoarece tocmai sosiseră mesageri din Constantinopol cu poruncă aspră din partea lui Iustinian de a nu ceda niciun ban inamicului. Intransigent, Chosroe și-a continuat înaintarea, cucerind și prădând orașul Beroea, iar în iunie 540, la mai puțin de o lună după ce Belizarie intrase în Ravenna, armata persană și-a înălțat corturile lângă râul Orontes, de unde se vedeau zidurile Antiohiei. Garnizoana fusese întărită între timp cu încă 6 000 de luptători și locuitorii erau încrezători că vor rezista. S-au

adunat pe ziduri ca să-i strige insulte lui Chosroe și, când un sol persan a fost trimis cu invitația ca oraşul să-şi cumpere siguranța cu bani, a fost la un pas să fie ucis cu o ploaie de săgeți. Chosroe a ordonat imediat începerea atacului.

Sub comanda lui personală, armata s-a concentrat asupra punctului vulnerabil, identificat de Chosroe cu ușurință, fără ca bizantinii să-i fi oferit vreun indiciu. Din garnizoană fuseseră aduse aici cele mai capabile trupe, asistate de tinerii din oraș, bine antrenați pentru luptă în urma încăierărilor dintre facțiunile Albaștrilor și Verzilor. Așa se face că întâiul asalt a eșuat și persanii nu au avut prilejul să profite de pe urma stâncii înalte – până când un eveniment nefericit a zdruncinat apărarea. Pentru a concentra cât mai mulți bărbați pe sectorul de zid amenințat, se construiseră mai multe platforme de lemn suspendate cu frânghii legate de turnurile presărate de-a lungul fortificației. Astfel s-a lărgit mult spațiul din spatele crenelurilor, în schimb strategia a încurajat un mare număr de apărători să se îngrămădească pe ele, ca să aibă prilejul să tragă spre persani. Atât de mulți, încât întreaga structură a cedat cu un bubuit enorm. Cei care au auzit zgomotul fără să vadă de unde provenea au presupus că se prăbușise chiar o porțiune de zid și au fugit de la posturi. Unii au găsit cai și au traversat orașul în goană, încercând să scape printr-una din porțile din cealaltă parte, dar între timp străzile se aglomeraseră cu femei și copii ieșiți speriați din case la auzul vacarmului. Mulți dintre ei au fost călcați de soldații în fugă. Între timp, persanii profitaseră de golurile apărute în apărare, sprijiniseră scări de ziduri și se cățăraseră pe creneluri. Nu au avansat imediat spre oraș deoarece pur și simplu nu și-au imaginat că era așa de ușor de pătruns în cea de-a treia cetate a Imperiului Bizantin. Erau siguri că li se pregătise o cursă. Așadar, persanii au început de fapt să semnaleze restului de soldați bizantini că trebuiau

să se salveze atunci și că nu aveau să-i urmărească. Mulți au acceptat invitația și așa se face că, în timp ce persanii intrau în Antiohia pe o parte, un șuvoi de soldați și de civili o părăseau pe alta. Persanii au început să coboare spre centrul Antiohiei abia după ce au fost siguri că toată garnizoana plecase. Pe când avansau, s-au trezit atacați nu de soldați, ci de tinerii suporteri ai Verzilor și Albaștrilor, cei mai mulți înarmați doar cu pietre. Atacul a fost atât de înverșunat, încât persanii au dat înapoi, dar fiind soldați profesioniști, bine înarmați, au preluat controlul asupra situației și bătălia s-a transformat într-un masacru. După înfrângerea celor care aruncau cu pietre, persanii s-au năpustit asupra tuturor întârziaților în oraș, măcelărind tineri și bătrâni, fără deosebire. Apoi a început jaful. Persanii, care erau zoroastrieni, puteau prăda biserici fără mustrări de cuget. Chosroe s-a mulțumit cu ce s-a adunat dintr-un singur lăcaș, de vreme ce s-a găsit suficient aur, argint și marmură șlefuită chiar și pentru pretențiile sale, lăsându-le pe toate celelalte pe mâna oamenilor săi. După ce s-au strâns toate obiectele de valoare, a poruncit ca întregul oraș să fie incendiat.

Restul campaniei lui Chosroe în Siria bizantină a fost un adevărat marș regal. S-a întâlnit cu soli trimiși de Iustinian, care i-au înmânat un dar generos, în aur, în schimbul acordului său de retragere. De vreme ce în zonă nu exista nicio armată bizantină care să-l amenințe, Chosroe a petrecut acolo încă vreo câteva săptămâni, aproape ca și cum ar fi fost în vacanță. A mărșăluit spre vest până la portul Seleucia, unde a făcut o baie în mare. A vizitat periferia Dafne a Antiohiei, care se mândrea cu o grădină a plăcerilor cu fântâni, apoi s-a oprit la Apamea, unde i s-a permis să intre în oraș cu o escortă de două sute de soldați ca să asiste la cursele de care de pe hipodrom. Știind că Iustinian susținea facțiunea Albastră, Chosroe le-a făcut galerie Verzilor,

iar când s-a văzut că echipa Albastră era pe cale să câştige, le-a ordonat oamenilor săi să le blocheze calea, lăsându-i pe rivalii Verzi să-i depăşească şi să ajungă primii la potou.

Abia după aceea regele a dat ordin de întoarcere spre casă, dar coloana înainta foarte încet din cauza prăzilor uriaşe încărcate în care şi a şirului lung de prizonieri. În pofida înţelegerii sale cu ambasadorii lui Iustinian, Chosroe nu a rezistat tentaţiei de a stoarce bani de la oraşele din cale, de vreme ce nimic nu-l împiedica să procedeze aşa.

Căderea Antiohiei a fost doar începutul dezastrelor abătute asupra Bizanţului în cea de-a doua parte a domniei lui Iustinian. După cucerirea Ravennei, în 540, poziţia din Italia a bizantinilor a suferit un regres rapid. Belizarie a fost rechemat, în parte pentru a putea fi trimis în est, să asigure frontierele împotriva lui Chosroe, dar şi din cauză că şiretlicul la care recursese pentru a ocupa Ravenna trezise bănuieli în privinţa loialităţii sale. Odată cu plecarea lui, nu a mai existat un comandant suprem autentic al forţelor bizantine din Italia. Apăruseră probleme chiar şi înainte de plecarea lui Belizarie, o parte dintre subordonaţi contestându-i ordinele. Acum nu mai era nimeni care să-i coordoneze pe şefii diverselor garnizoane şi unităţi. Bessas şi Ioan comandau armata terestră, dar Constantianus administra cetatea Ravennei. Dezavantajele acestei reglementări au ieşit la iveală în 542, când bizantinii au decis să-i scoată pe ostrogoţi din Verona. Oraşul fusese luat cu asalt şi aproape cucerit, când comandanţii au început o ceartă legată de împărţirea prăzii. În vreme ce pe ei îi preocupa disputa lor, ostrogoţii s-au adunat şi i-au alungat pe bizantini. În dorinţa de a impune o formă de unitate, Iustinian a trimis totuşi un comandant suprem – pe Maximinus. Dintr-un motiv sau altul, Maximinus s-a oprit în Adriatica, pe Coasta Dalmată, după care a întârziat acolo mai multe săptămâni, în vreme ce situaţia din Italia se agrava.

Sistemul de comandă bizantin era nu numai divizat, ci își și pierdea cu repeziciune susținerea populației calcedoniene din Italia. Belizarie menținuse cu perseverență bunele relații cu localnicii, plătindu-i bine pentru produsele lor necesare pentru hrănirea armatei. Să nu uităm că era extrem de bogat și întreținea o parte a forței bizantine pe cheltuiala proprie. Cei care l-au urmat nu erau la fel de bogați sau de morali, considerând campania o ocazie de căpătuială. Nu numai armata a fost cea care a început să jefuiască populația locală fără rușine. Acum, când Ravenna intrase în posesia lui, Iustinian a hotărât că Italia, ca provincie a imperiului, trebuia să-și plătească taxele cuvenite. L-a trimis pe unul dintre cei mai eficienți perceptori ai săi, logothetul Alexandru, poreclit „Foarfece", se pare datorită priceperii lui de a tăia marginile monedelor de aur fără să le strice forma circulară. Alexandru a impus o nouă impozitare drastică a țării și în același timp a redus cheltuielile, mai ales pe cele destinate soldelor armatei. A reușit astfel, dintr-o singură lovitură, să-i îndepărteze pe localnici și să distrugă moralul soldaților.

Consecințele nu ar fi fost atât de grave dacă ostrogoții ar fi rămas divizați și fără conducător. Vittigis fusese luat prizonier la Ravenna în 540 și dus de Belizarie la Constantinopol. Când a devenit limpede că Belizarie nu avea nicio intenție să se proclame împărat al Apusului, ostrogoții l-au ales rege pe guvernatorul din Verona, Ildibad. Ildibad era un conducător capabil, dar își atrăsese ura unor subordonați, din cauza unei sentințe la moarte pripite. Într-o seară, în timpul unui banchet, în vreme ce Ildibad stătea întins pe canapea și se aplecase să-și ia de mâncare, una dintre gărzile lui s-a apropiat din spate și i-a retezat capul, lăsând cadavrul decapitat chiar acolo, cu bucățica de mâncare în mână. Următorul rege proclamat a fost Eraric, dar după doar câteva luni și el a împărtășit soarta lui Ildibad. Urmașul lui Eraric a fost Totila, nepotul lui Ildibad.

Spre deosebire de predecesorii lui efemeri, noul rege al ostrogoților s-a dovedit curând un comandant strălucit. La scurt timp după eșecul bizantinilor de la Verona, în vara anului 542, Totila i-a înfruntat în câmp deschis, la Faenza. Când bătălia era în toi, a avut ideea vicleană de a trimite trei sute de călărași să-l atace pe inamic din spate, stârnind panica și retragerea bizantinilor, convinși că erau asaltați de o forță mult mai mare. După ceea, comandanții bizantini s-au pus la adăpost în spatele zidurilor Ravennei, în vreme ce Totila cucerea oraș după oraș în restul Italiei. Neapole a căzut în 543, Roma în 546, moment în care bizantinii nu mai controlau mult din Italia, în afara Ravennei. Strategia lui Totila era să câștige și bunăvoința localnicilor. Chiar dacă aveau aceeași credință calcedoniană, bizantinii erau în realitate străini sau „grecotei", după cum îi numea Totila. Herulii, persanii și maurii, care alcătuiau o mare parte din armata bizantină, aveau și ei puține în comun cu italienii, iar Totila s-a folosit din plin, în scop propagandistic, de impozitele exagerate pretinse nemilos de Alexandru „Foarfece" Pentru italienii rămași sub dominație bizantină, viața devenise aproape de nesuportat. Roma a îndurat mai mulți ani de asediu înainte să capituleze în fața lui Totila, timp în care locuitorii au suferit din cauza foametei. Unii s-au sinucis, aruncându-se în Tibru. Ca și cum dezastrul din Italia nu ar fi fost suficient, chiar și cucerirea nordului Africii, aparent desfășurată atât de repede și de ușor, nu fusese dusă la bun sfârșit, așa cum se crezuse inițial. Chiar dacă vandalii suferiseră o înfrângere totală, triburile de berberi din interior și-au continuat provocările. În 544, s-au răsculat și l-au omorât pe guvernatorul bizantin Solomon, invadând aproape întreaga provincie și izolându-i pe bizantini în cetățile lor fortificate.

Cea de-a doua jumătate a domniei lui Iustinian a fost tulburată nu numai de înfrângeri militare. Tot atunci s-au petrecut și dezastre naturale fără precedent. Cel mai grav dintre ele a fost izbucnirea unei epidemii de ciumă bubonică probabil, semnalată pentru prima oară în Delta Nilului din Egipt, în vara anului 541. Asemenea fenomene nu erau neobișnuite, dar curând s-a constatat că dimensiunile molimei erau mult mai mari față de cele cunoscute până atunci. Infecția a ajuns la Alexandria în septembrie, apoi s-a răspândit în Siria, unde pare să fi fost deosebit de virulentă, ștergând sate întregi de pe fața pământului și lăsând grâul nerecoltat pe câmp. În primăvara anului următor a ajuns la Constantinopol, unde a făcut ravagii într-o populație urbană densă. Simptomele au apărut și la Iustinian, dar apoi el s-a vindecat. Intensitatea epidemiei a scăzut în anul următor, însă ea a reizbucnit în 558 și în 573.

Secolul al VI-lea a fost marcat și de o serie de cutremure. Antiohia, care suferise atât de mult din cauza lui Chosroe în 540, a fost afectată de seisme în 526, 528 și 551, cel din 528 făcând circa 5 000 de victime. În decembrie 557, a fost lovit și Constantinopolul, întâmplarea petrecându-se pe la miezul nopții, când majoritatea locuitorilor erau în pat. După primele unde de șoc, aceștia au ieșit repede în stradă; cele mai multe victime au fost în zonele mai sărace ale orașului, unde casele și blocurile de locuințe s-au prăbușit ușor. În unele locuri, coloanele clădirilor mai mari s-au prăbușit peste casele din jur. Replicile seismului principal s-au făcut simțite încă vreo câteva zile.

Dintr-un punct de vedere științific, modern, activitatea seismică era un fapt de așteptat, ținând seama că orașul Constantinopol este situat pe falia nord-anatoliană, iar Antiohia pe cea est-anatoliană. Însă în timpul domniei lui

Iustinian ea a fost atât de frecventă și de violentă, încât contemporanii au pus faptul exclusiv pe seama mâniei Domnului. Cu siguranță că așa au interpretat monofiziții moartea teribilă a lui Eufrasiu, patriarhul calcedonian al Antiohiei, în cutremurul din 526. În acea clipă, el se afla la etajul palatului său, iar podeaua a cedat și omul s-a prăbușit într-un cazan cu smoală folosit în atelierul de la subsol pentru fabricarea burdufurilor de vin. Nefericitul a aterizat cu picioarele înainte în smoala clocotită și a fost găsit cu capul atârnând peste marginea cazanului: restul trupului era ars până la oase. Criticii regimului aspru de taxe al lui Iustinian au tras și ei concluziile cuvenite și fără îndoială au luat la cunoștință cu o urmă de mulțumire că Anatoliu, un înalt funcționar responsabil de impozite, a pierit în seismul de la Constantinopol din 557. Omul se afla în pat când cutremurul a desprins o placă de marmură de pe perete, iar aceasta, în cădere, i-a zdrobit craniul. Simbolică a părut să fie și soarta celei mai remarcabile dintre realizările lui Iustinian, noua catedrală Hagia Sofia. A rezistat seismului din 557, dar la baza domului au apărut crăpături de rău augur. Au început lucrările de reparație, dar după cinci luni o parte a cupolei s-a prăbușit, iar fragmentele de zidărie au distrus altarul înalt. A fost nevoie ca domul să fie reclădit, într-o formă mai îngustă, mai puțin ambițioasă, catedrala fiind redeschisă abia în 563.

Iustinian nu avea cum să intervină atunci când apărea ciuma sau se produceau cutremure, putea doar să renunțe la colectarea taxelor în regiunile afectate. Pentru rezolvarea problemelor militare însă, a alocat fără să stea pe gânduri bani și trupe. Un șir de generali au fost trimiși să

îi înfrunte pe berberii din nordul Africii, până când, în cele din urmă, Ioan Troglita a reușit să-i zdrobească în 547. Iustinian l-a trimis înapoi în Italia pe Belizarie, ca să se ocupe de Totila, dar generalul ajuns la o vârstă înaintată era mai puțin capabil să controleze evenimentele. Nu a reușit să salveze Roma, care a căzut din nou în mâinile ostrogoților, și în majoritatea timpului, după cum ne spune secretarul său, Procopiu, naviga dintr-un oraș fortificat de coastă spre următorul, aproape fără să pună piciorul pe uscat. Apoi a reușit să smulgă Roma înapoi de la Totila, dar după rechemarea lui la Constantinopol, la începutul anului 549, Cetatea Eternă a fost iarăși pierdută. Evenimentele au luat o întorsătură favorabilă abia după ce un nou comandant, eunucul Narses, a ajuns la Ravenna, singura bază cu adevărat sigură a bizantinilor din Italia, aducând cu el o armată destul de mare și bani. Probabil că banii sunt cei care au făcut diferența, permițându-i lui Narses să-și hrănească oamenii și să le plătească solda fără să-i oprime pe localnicii italieni. Astfel, când s-a ajuns la momentul confruntării decisive cu Totila de la Busta Gallorum, în vara anului 552, Narses dispunea de circa 25 000 de soldați, împreună cu trupe puse la dispoziție de diverse triburi germanice, ca longobarzii și herulii. Tactica lui Totila în acea zi a fost să simuleze o retragere și apoi să lanseze un atac compact de cavalerie asupra armatei bizantine, odată ce-și lăsa garda jos. Din nefericire pentru el, Narses ghicise ce aveau de gând ostrogoții și își plasase cavaleria pe flancuri, ca să poată încercui inamicul. Prinși în cursă, 6 000 de ostrogoți au murit în luptă, printre ei și Totila.

Nici această victorie copleșitoare nu a pus capăt războiului. Roma a fost recuperată din nou la scurt timp după bătălie, a cincea asemenea schimbare din 536 și până atunci, însă ostrogoții tot nu au capitulat. Au găsit un nou rege, Teias, și au adunat o nouă armată. Narses a trebuit să

se lupte din nou cu ei în anul următor, la Mons Lactarius[1], în Campania, zdrobindu-și din nou dușmanii. Unele orașe au rezistat. Verona a capitulat abia în 561, moment în care s-a putut afirma în sfârșit că Italia fusese cucerită și făcea din nou parte din imperiu.

După războaie și dezastre fără sfârșit, ultimii ani ai lui Iustinian au fost departe de optimismul exuberant de la urcarea lui pe tron. Fuseseră recuperate Africa de Nord, Sicilia, Italia și chiar și o parte din sudul Spaniei, însă cu o enormă risipă de vieți și de bani. Nimeni nu avea idee cât anume se cheltuise pentru războaie și pentru programul de construcții. Potrivit lui Procopiu, la Constantinopol se făceau frecvent speculații: dacă trezoreria era goală sau dacă nu cumva sume importante fuseseră dosite în spatele zidurilor din Marele Palat. Lui Iustinian nu i se cerea desigur să-și facă publice conturile. Începuseră să apară semne de nemulțumire și se zvonea că bătrânul împărat pierduse controlul asupra situației. Cu paranoia alimentată de comploturile de detronare, reale sau imaginate, Iustinian a început să-i lovească orbește pe cei din jur. Spre sfârșitul anului 562, s-a produs un val de arestări după descoperirea unui plan de asasinare a împăratului, printre suspecți fiind mai multe personaje cu faimă. A căzut în dizgrație până și Belizarie, bănuit și el. A fost însă reabilitat în anul următor.

Pe măsură ce treceau anii, locuitorii Constantinopolului erau tot mai stăpâniți de sentimentul unei nenorociri iminente. Iustinian și Teodora nu aveau copii și nu exista

[1] Numită şi bătălia de la Vezuviu, din 552, azi Munţii Lattari (n. red.).

niciun alt succesor evident. Într-o zi din septembrie 560, la câțiva ani după moartea împărătesei, pe străzi s-a răspândit știrea că suveranul nu primea vizitatori și că nu mai fusese văzut de câteva zile. Nu peste mult timp s-a spus că a murit, iar mulțimea s-a năpustit în brutării să-și facă provizii pentru vremurile nesigure care urmau. Până la sfârșitul acelei zile, nu se mai găsea nicăieri pâine și magazinele din tot orașul erau închise. Abia atunci s-a aflat că împăratul își anulase audiențele din cauza unei simple dureri de cap.

Panica s-a dovedit absolut fără obiect. Când Iustinian s-a stins, în patul său, în noaptea de 14 noiembrie 565, transferul de putere s-a petrecut simplu și fără incidente. Un mesaj a fost trimis la reședința lui Iustin, nepotul împăratului, care a venit la Marele Palat traversând Augusteionul, în zori, când ciripitul păsărilor întâmpina răsăritul. Acolo a fost aclamat de garda palatului și încoronat de patriarh, sub numele de Iustin al II-lea. Mai târziu, a străbătut lungul coridor care făcea legătura dintre palat și loja imperială a Hipodromului, fiind întâmpinat cu urale de gloata uriașă a Albaștrilor și Verzilor, adunată când aflase de decesul bătrânului împărat. Apoi o procesiune funerară solemnă a pornit de la Marele Palat, purtând trupul lui Iustinian sub un giulgiu greu, brodat cu scene din victoriile asupra vandalilor și ostrogoților. Împăratul a fost înmormântat în Biserica Sfinții Apostoli, într-un sarcofag impunător, din marmură. Una dintre primele măsuri luate de noul împărat a fost să anuleze o reformă minoră a lui Iustinian: a reînființat consulatul, asumându-și chiar el funcția supremă.

Astfel, după tulburările din cea de-a doua jumătate a domniei lui Iustinian, mulți trebuie să-și fi imaginat că lucrurile vor reintra în normal. Privind dinspre marginea de vest a imperiului lui Iustin al II-lea, de la Ravenna, s-ar fi zis că vechea ordine fusese restabilită. Dominația ostrogotă

fusese răsturnată, iar bisericile ariene ale lui Teodoric fuseseră convertite la ritul calcedonian. Biserica San Vitale, clădirea a cărei construcție începuse sub domnia lui Teodoric, a fost terminată și sfințită în timpul lui Iustinian. Portretele în mozaic ale împăratului și Teodorei au fost plasate de o parte și alta a altarului înalt, contemplând adunarea credincioșilor cu priviri autoritare. Spre deosebire de statuia ecvestră de la Constantinopol, aceste mozaicuri au supraviețuit: monumentul potrivit pentru un bărbat care aparent făcuse atât de mult spre consolidarea Bizanțului, dar a cărui moștenire avea să aducă statul în pragul pierzaniei. Deoarece aparența de calm și de continuitate era amăgitoare. Curând, Bizanțul avea să se afle în mijlocul unui potop.

3

POTOPUL

„Primejdia nu este lipsită de compensațiile ei, ba chiar deschide calea vieții eterne. Să stăm cu vitejie și Domnul Dumnezeul nostru ne va veni în ajutor și-l va zdrobi pe dușman."

HERACLIU

Amiază, în Alexandria, în jurul anului 607. Orașul rămăsese pustiu, pentru că aproape toți oamenii se retrăseseră în case evitând canicula. Doar doi călugări, Ioan Moshu și Sofronie, erau pe stradă, mergând spre casa lui Ștefan sofistul, pentru un lucru ce nu suferea amânare. I-au bătut la ușă și o slujnică a scos capul pe o fereastră de la etaj spunându-le că stăpânul ei încă se odihnea. Poate se întorceau mai târziu? Călugării au hotărât să se adăpostească în apropiere, la Tetrapilon, o răscruce umbrită de un arc susținut pe patru coloane. În acea căldură moleșitoare nu mai era nimeni acolo, în afară de trei orbi.

Călugării s-au așezat în liniște lângă o coloană și au deschis cărțile pe care le aveau la ei, dar curând au fost

distrași și au început să asculte conversația celor trei care, de cealaltă parte a drumului, povesteau cum își pierduseră vederea. Unul se îmbolnăvise de oftalmie pe când era marinar, un altul se rănise la ochi pe când lucra ca sticlar. Cel de-al treilea a trebuit să fie îndemnat să-și spună istoria, dar în cele din urmă le-a mărturisit că, în tinerețe, se apucase de furtișaguri mărunte ca să nu trebuiască să muncească pentru a-și agonisi traiul. Într-o zi, a văzut trecând un convoi mortuar spre cimitirul din spatele Bisericii Sf. Ioan, iar răposatul purta haine bogate. S-a întors în acel loc noaptea, a deschis mormântul și a scos cu grijă toate veșmintele de pe trupul decedatului, lăsându-l învelit doar în giulgiu. Se pregătea să plece cu prada când i-a trecut prin gând că s-ar putea alege cu ceva și de pe urma giulgiului și s-a întors să-l ia. Atunci mortul a deschis deodată ochii și s-a ridicat. Și-a întins mâinile făcute gheară spre intrusul încremenit de groază și i-a scos ochii. Moshu și Sofronie au rămas atât de impresionați de cele auzite, încât au decis să se îndepărteze pe nesimțite și să lase treaba lor urgentă pe altă dată.

Cei doi nu se trăgeau din Alexandria, ci veniseră din Siria, de la Damasc, ca să depună jurământul monahal la Mănăstirea Sf. Teodosiu de lângă Betleem. De aici, după obiceiul multor călugări bizantini, pribegiseră dintr-o mănăstire în alta, fuseseră pe Muntele Sinai din Egipt și ajunseseră la Ierusalim în 594. Moshu a însemnat poveștile de folos auzite în călătoriile lor, cum ar fi cea a orbului din Alexandria, integrându-le în cartea intitulată *Livada duhovnicească (Limonariul)*, cu intenția de a oferi lecturi exemplare călugărilor, asceților și, în general, celor care prețuiesc acest stil de viață. Pe măsura scurgerii primelor două decenii ale secolului al VII-lea, Moshu și Sofronie nu au mai călătorit spre zidirea lor morală, ci pentru a-și salva viața, în mijlocul năruirii imperiului.

Criza s-a adâncit vreme de mai mulți ani, începând chiar de la moartea lui Iustinian, în 565. La numai trei ani după înhumarea lui în marele mausoleu, au apărut primele fisuri la granițele întinse ale imperiului. Pe măsură ce creștea presiunea din partea avarilor asupra triburilor germanice din teritoriile de la nord de Dunăre, tribul longobard a hotărât să urmeze calea de siguranță obișnuită și a traversat hotarele Italiei bizantine. Nu era câtuși de puțin o întâmplare fără precedent, iar guvernatorul bizantin de la Ravenna s-a străduit să se împotrivească noilor sosiți, care au început să cucerească pe rând orașe din nordul Italiei – mai întâi Milano, în 569, apoi Pavia, în 571. Lipsiți de forța militară necesară pentru a-i alunga pe longobarzi, bizantinii au încercat toate celelalte metode. Sipete pline cu monede de aur au fost trimise francilor învecinați ca să-i convingă să-i atace pe longobarzi, însă aceștia, deși au acceptat banii, nu au respectat înțelegerea. Încetul cu încetul, longobarzii arieni i-au împins pe bizantini spre sud, izolându-i la Ravenna și în alte câteva orașe de pe țărmul Italiei, intrând în posesia majorității teritoriului smuls de la ostrogoți cu atâtea sacrificii.

De peste tot veneau semnale că frontierele cedează. În mica enclavă din sudul Spaniei, recuperată în anii 550, a crescut presiunea vizigoților, care au ocupat cetatea Cordoba în 572. La hotarele de răsărit, Chosroe I a arătat aceeași amnezie în privința tratatelor și a cucerit orașul fortificat Daras în 573, dezastru care l-a scos din minți pe Iustin al II-lea, urmașul lui Iustinian. Cea mai îngrijorătoare era situația de la frontiera dunăreană. La începutul domniei sale, Iustin al II-lea se simțise destul de sigur încât să anuleze plata tributului anual către avari, care atunci erau implicați într-o serie de războaie prin care își apărau hegemonia la

nord de Dunăre. Calculul lui a fost extrem de greșit. Avarii erau călăreți rapizi, înarmați cu arcuri, care purtau lanțuri prinse pe trup și părul lung și neîngrijit. Erau temuți tot atât de mult de alte triburi de-a lungul Dunării, cât și de bizantini. În 567, îi zdrobiseră pe gepizi cu ajutorul longobarzilor și apoi se întorseseră împotriva foștilor aliați, pe care îi fugăriseră dincolo de Alpi și de hotarele Italiei bizantine. În 580 reprezentau puterea dominantă în bazinul dunărean, unde slavii, kutrigurii și alte triburi le plăteau tribut și le recunoșteau supremația. Odată ce își asiguraseră această autoritate, au început să atace teritorii imperiale împreună cu aliații și tributarii lor. În jurul anului 570 au pus pe fugă o armată bizantină, iar în 581 au capturat orașul Sirmium. L-au retrocedat numai după ce împăratul a fost de acord să le plătească anual 80 000 de monede de aur. Ușurința cu care avarii au ocupat Sirmium a fost și motivul pentru care pacea nu a durat. Hanul lor și-a dat seama că putea obține tot ce își dorea. A pretins ca de la Constantinopol să i se trimită un divan din aur, împreună cu un elefant, creatură așa cum el nu mai văzuse. În lașitatea lui, împăratul a făcut așa cum i se ceruse, dar când divanul și elefantul au ajuns la destinație, hanul l-a anunțat că era extrem de dezamăgit și le-a trimis înapoi. Raidurile au continuat. În vara anului 583, avarii au ajuns până în portul Anchialos, iar în anul următor au pus la cale ca aliații lor slavi să invadeze Balcanii bizantini. Raidurile au luat cu totul altă amploare și grupurile de slavi, mai ales, au început să se așeze pe teritoriul imperial. Oricât ar fi fost de obișnuiți suveranii imperiului să facă față amenințărilor de la frontierele lor din partea triburilor nesupuse, este evident că proporțiile și ferocitatea din ce în ce mai mare a acestor atacuri de la sfârșitul secolului al VI-lea i-au luat prin surprindere.

Între timp, imperiul era condus de Mauriciu (582–602), care se urcase pe tron grație acelui gen de cuminte consens

constituțional pentru care bizantinii nu au fost niciodată suficient lăudați. Fostul împărat, Tiberiu al II-lea (578–582), nu avea un fiu care să-l urmeze la tron, iar în august 582 medicii i-au adus la cunoștință că nu mai avea mult de trăit. Mauriciu tocmai se întorsese la Constantinopol de pe frontiera de răsărit, unde obținuse o victorie importantă asupra persanilor, iar Tiberiu a hotărât să-i dea generalului mâna fiicei lui, Constantia, și să-l asocieze la domnie. În ziua dublei ceremonii, Tiberiu a ținut un discurs memorabil, asigurând publicul că în acele vremuri grele aveau nevoie de un om excepțional care să-i conducă și că acela era Mauriciu. Chiar a doua zi, Tiberiu a mâncat niște dude stricate și a murit. Prin urmare, Mauriciu s-a văzut răspunzător să găsească soluții nu numai pentru neutralizarea avarilor din Balcani, dar și a longobarzilor din Italia și a persanilor. Deși părea imposibil, a fost la un pas să reușească.

Era cât se poate de limpede că imperiul nu dispunea de suficiente resurse să înfrunte simultan toate amenințările, prin urmare trebuia luată o decizie în privința priorităților. În Africa de Nord era în bună măsură pace, iar în Italia nu se întâmplau multe, forțele imperiale fiind bine adăpostite în spatele zidurilor din Ravenna și din sud, din Apulia și Calabria. Mauriciu a decis atunci că, pentru moment, aceste provincii apusene trebuie lăsate pe cont propriu și a introdus și o reformă administrativă inspirată, care să contribuie la stabilizarea situației. Guvernatorii Cartaginei și Ravennei au fost numiți exarhi, având control complet atât în domeniul militar, cât și în cel al administrației civile. Ei erau comandanți ai armatei și în același timp strângeau impozitele care o finanțau, direct de la populația locală. Aceste competențe largi le-au asigurat mijloacele de a reacționa eficient la amenințările din regiunea lor, dar exarhilor trebuie să le fi fost limpede de la bun început că, din acel moment, se bizuiau exclusiv pe

propriile lor resurse: nimeni, la Constantinopol, nu mai avea să audă apelurile lor de a li se aloca noi mijloace. Împrejurările l-au ajutat pe Mauriciu să și dezamorseze amenințarea dinspre răsărit, din partea Persiei sasanide. Teribilul Chosroe I murise în 579, iar în februarie 590 regele persan Hormisdas al IV-lea a fost răsturnat și înlocuit de cel mai de succes general al său, Baram. Însă fiul și moștenitorul lui Hormisdas, Chosroe al II-lea, s-a refugiat pe teritoriul bizantin și i-a scris lui Mauriciu cerându-i ajutor pentru a fi repus în drepturi. Mauriciu a oferit o forță care să îi ajute pe partizanii lui Chosroe și, împreună, au invadat Imperiul Persan și l-au alungat pe Baram. Chosroe a încheiat apoi un tratat cu bizantinii, retrocedându-le orașele Daras și Martiropolis și promițând pace fără de sfârșit binefăcătorului său, Mauriciu.

Astfel, din 591, Mauriciu a putut să-și îndrepte întreaga atenție asupra avarilor și, cum mijloacele diplomatice dăduseră greș, a căutat o soluție militară radicală. În primăvara anului 593, l-a trimis pe generalul Priscus la granița dunăreană, în fruntea unor forțe considerabile. Scopul era să-i împingă pe slavii așezați în zonă înapoi, peste Dunăre; armata bizantină, care cuprindea mulți dintre veteranii întorși din campania în Persia, a ieșit victorioasă din fiecare ciocnire. Avarii au protestat împotriva atacului asupra aliaților, dar bizantinii s-au simțit suficient de puternici ca să-i ignore. În 599, Priscus a câștigat o serie de bătălii memorabile asupra slavilor și avarilor, în care zeci de mii dintre aceștia au fost omorâți sau luați prizonieri.

Dar a fost un succes iluzoriu. Bizantinii nu reușiseră să aplice o lovitură decisivă, deoarece slavii acționau în grupuri mici, greu de detectat și de urmărit. Armata a trebuit să se întoarcă aici, vară după vară, mereu cu același rezultat. Costurile acestor campanii au început să reprezinte o povară serioasă pentru finanțele imperiale. Începând din

vremurile romane, fiecare provincie trebuia să plătească un impozit pe avere de circa 1% și un impozit unic egal pentru fiecare adult. Principalul oraș dintr-o provincie era responsabil de administrarea și colectarea lor și de transmiterea veniturilor către guvernul central. Șirul de războaie și de dezastre naturale din secolul al VI-lea a făcut însă ca orașele și provinciile să fie tot mai sărace și mai puțin capabile să plătească sau să administreze impozitele. Deficitele rezultate au stat în calea eforturilor lui Mauriciu de a echipa și trimite în campanie o armată eficientă. Soluția lui pentru problema victoriilor scăpate printre degete și a finanțelor în scădere a fost una radicală și riscantă, care în cele din urmă avea să-l coste atât tronul, cât și viața. În toamna anului 602, a ordonat ca armata din Balcani, aflată acum sub comanda fratelui său, Petru, să nu se retragă ca de obicei în Tracia, la sfârșitul sezonului de campanie, ci să traverseze în teritoriul slav de la nord de Dunăre și să-și petreacă iarna hărțuind inamicul acolo unde s-ar fi așteptat mai puțin. Soldații urmau să trăiască de pe urma resurselor locale, scutind astfel vistieria de costurile aprovizionării lor.

Vestea acestor ordine a fost întâmpinată cu indignare în tabăra bizantină. Mulți dintre soldați puseseră mâna pe o pradă bogată în campania de vară și doreau să ajungă cu ea acasă în siguranță. Au protestat împotriva acestor dispoziții și s-au răzvrătit, alegându-și lider pe un ofițer numit Focas. Petru a pierdut controlul asupra situației și a fugit la Constantinopol. Armata l-a urmat, hotărâtă să-l dea jos de pe tron pe Mauriciu, pe care acum îl detesta. La auzul știrilor despre revoltă, împăratul a încercat mai întâi să mușamalizeze totul și a ordonat desfășurarea unei serii de curse de care, ca să abată atenția populației. Dar curând s-a văzut limpede că poporul din Constantinopol își pierduse încrederea în domnia lui. Cete de Albaștri și de Verzi bântuiau pe străzi, strigând sloganuri de insultă

și îndemnându-l pe Germanos, rudă prin alianță cu Mauriciu, să pună mâna pe tron. Temându-se probabil că armata lui Focas va fi lăsată să intre în Constantinopol de susținători din interior, Mauriciu a fugit noaptea din oraș pe o navă care i-a dus pe el și familia sa pe celălalt mal al Mării Marmara, unde spera că va putea intra în legătură cu prietenul său, Chosroe al II-lea din Persia. Cât privește cetățenii capitalei, fuga lui echivala cu abdicarea. A doua zi, patriarhul a mers la Focas, care își stabilise tabăra la Hebdomon, nu departe de zidurile de vest ale Constantinopolului, și acolo l-a încoronat împărat. Focas și-a făcut apoi intrarea triumfală în oraș, într-un car tras de patru cai albi pe străzile pline de oameni care îl aclamau.

Până în acea clipă, transferul de putere se petrecuse practic fără vărsare de sânge și ar fi fost șanse să nu se întâmple nimic, dacă nu ar fi existat acele facțiuni mereu puse pe ceartă. Albaștrii și Verzii fuseseră uniți în opoziția lor față de Mauriciu, dar după plecarea lui între galerii s-a iscat o dispută legată de locul de unde să-l aclame fiecare pe noul împărat. Focas a trimis trupe pentru restabilirea ordinii, iar Albaștrii au început să scandeze sarcastic „Mauriciu nu e mort!" Temându-se să nu se producă o revoltă pentru readucerea la tron a predecesorului, Focas a ordonat uciderea lui Mauriciu. Soldații lui i-au târât pe fostul împărat și pe opt membri ai familiei sale din biserica unde se refugiaseră și i-au dus în portul orașului Calcedon, vizavi de Constantinopol. Mauriciu și patru dintre fiii săi, cel mai mic fiind abia un copil, au fost decapitați. Țestele lor au fost aduse la Constantinopol și expuse public, într-un spațiu de paradă al armatei. Trupurile le-au fost aruncate în Bosfor, dar bucăți din ele s-au întors la mal, fiind mâncate de câini în văzul trecătorilor.

Dacă Focas și-a imaginat că după acest act violent va rămâne netulburat pe tron, s-a înșelat amarnic. Prin

brutalitatea sfârșitului său, Mauriciu a devenit, dintr-un cârmuitor ratat, un sfânt și un martir. Vestea eroismului cu care își întâmpinase moartea s-a răspândit cu repeziciune. Doica fiului său cel mic, se spune, și-a oferit propriul copil, în speranța că prin acest schimb va salva măcar un membru al familiei, însă Mauriciu a observat gestul ei și a insistat ca băiatul lui să fie cel dat pe mâna gâdelui. Mai mult decât atât, prin ocuparea tronului și ordonarea acestor asasinate, Focas pusese capăt unei perioade începute cu domnia lui Constantin, când transferul de putere de la un împărat la următorul se făcuse în general pașnic. Cum crease acest precedent, s-a temut tot mai tare că împotriva lui s-ar putea organiza o contralovitură și a continuat seria crimelor, lichidându-le mai întâi pe rudele lui Mauriciu și pe cei mai importanți apropiați, apoi pe soția acestuia, fosta împărăteasă Constantia, și pe fiicele lor. Printre victime s-au numărat câțiva dintre cei mai de succes generali ai imperiului, comandanți în campaniile împotriva avarilor și persanilor. Acest fapt s-a dovedit extrem de nefericit, deoarece Focas avea să aibă curând nevoie de soldați capabili.

În primăvara anului 603, noul împărat a trimis o delegație în Persia care să-i anunțe lui Chosroe al II-lea ascensiunea sa pe tron. Vestea nu a fost bine primită. Chosroe a vrut să afle ce s-a întâmplat cu prietenul și binefăcătorul lui Mauriciu și a declarat că avea la curtea lui pe unul dintre fiii acestuia, supraviețuitor al masacrului. Atât indignarea cât și afirmația lui Chosroe erau mincinoase. În realitate, Chosroe considera că i se oferise ocazia dorită pentru a reîncepe războiul cu Bizanțul. Acum avea pretextul potrivit și, atât timp cât împăratul trebuia să-și concentreze întreaga atenție asupra consolidării poziției sale la Constantinopol, persanii se puteau aștepta să întâmpine o slabă rezistență. În vara anului 604, armata lui Chosroe a trecut granița și a ocupat orașul Daras, retrocedat lui

Mauriciu în 591. Opoziția bizantină a fost sporadică, în cel mai bun caz, și persanii au putut să asedieze și alte orașe, printre care Edessa, capturându-le pe rând.

În vreme ce persanii supuneau testelor sistemul de apărare din est, avarii și slavii au profitat și ei din plin de retragerea armatei bizantine la Constantinopol. Au traversat Dunărea în forță și au pătruns prin Grecia până spre sud, în Pelopones. Cum nu era nimeni care să-i oprească, au renunțat să se mai retragă la sfârșitul verii și au început să se așeze pe pământ bizantin. Era limpede pentru oricine că Focas îndrepta imperiul spre un dezastru, dar orice focar de protest și revoltă de la Constantinopol fusese stins fără milă. O lovitură de succes nu putea veni decât de undeva de la marginile imperiului. Nordul Africii rămăsese una dintre puținele părți neatinse de război și de invazii, iar cercurile nemulțumite de la Constantinopol au intrat în legătură cu exarhul Cartaginei, Heracliu. El fusese unul dintre apropiații lui Mauriciu în războiul împotriva persanilor din anii 580 și era de așteptat să nu-i fie fidel uzurpatorului. Heracliu l-a trimis pe nepotul său, Nicetas, cu o armată în Egipt, iar pe fiul său, numit tot Heracliu, cu o flotă la Constantinopol. Planul era ca întâiul sosit să îl detroneze pe Focas și să-i ia locul, ca împărat. Mai tânărul Heracliu a ajuns primul cu flota sa în fața zidurilor Constantinopolului, la 3 octombrie 610. Dacă ar fi fost întâmpinat cu hotărâre și loialitate față de împăratul în funcție, șansele lui și ale flotei sale ar fi fost minime. Focas își luase în orice caz măsura de precauție de a le ține ostatece pe mama și pe logodnica lui Heracliu, care din întâmplare se aflau în capitală.

Însă simpla prezență a flotei lui Heracliu a avut darul să dinamizeze opoziția din interiorul orașului. În ultimele luni, facțiunea Verzilor se împotrivise din ce în ce mai mult lui Focas, iar suporterii au trecut acum la acțiune

directă, luând cu asalt casa în care erau ținute mama și logodnica lui Heracliu şi eliberându-le. Mulțimea nu a trecut la alte acte de violență, deoarece, în primele ore ale zilei de 5 octombrie, doi dintre curtenii de vază au intrat în apartamentul lui Focas din palatul imperial și l-au tras din pat. L-au îmbrâncit pe împăratul gol-pușcă pe o scară până la malul apei, unde l-au pus într-un caic și au vâslit până la corabia-amiral a lui Heracliu. În fața sfârșitului, Focas s-a arătat la fel de curajos ca Mauriciu. Când Heracliu a vrut să știe cum justifică felul cum condusese imperiul în ultimii opt ani, Focas i-a replicat: „Nu mă îndoiesc că-l vei conduce mai bine!" Atunci lui Focas i-a fost retezat brațul drept și la scurt timp și capul. Trupul lui a fost ars mai târziu, într-una din piețele din centrul Constantinopolului. La câteva ore după această crimă brutală, Heracliu a fost încoronat împărat de către patriarh, în catedrala lui Iustinian, Hagia Sofia. Afară, pe străzi, cete ale Verzilor triumfători ardeau imagini ale lui Focas și drapele ale facțiunii Albastre. În acest fel violent, echilibrul politic a fost restabilit.

Chiar dacă lovitura de la 610 a pus capăt tulburărilor din capitală, schimbarea suveranului a agravat și mai mult situația pe granițe, ceea ce poate să fi dat un aer profetic ultimelor cuvinte ale lui Focas. Raidurile avarilor și slavilor au devenit și mai intense – ajungând până la distrugerea totală a orașului Justiniana Prima și la asedierea Tesalonicului. Deși puternicul sistem de apărare al cetății i-a ținut la respect, zona de sate din jur ieșea rapid de sub controlul bizantin. În Italia, longobarzii au ocupat restul orașelor bizantine de pe coastele Toscanei și curând au fost pierdute și ultimele posesiuni din Spania. Dar cele

mai proaste știri au venit din est. Chosroe al II-lea nu avea nici cea mai mică intenție să-și înceteze campania acum, după răzbunarea uciderii lui Mauriciu, și incursiunile din Siria au continuat. În primăvara lui 614, armata sa a pornit spre sud, spre Cezareea, pe țărmul Palestinei, pentru ca apoi să se întoarcă spre interior, îndreptându-se către Ierusalim. În regiune nu exista o armată imperială care să ofere protecție, iar patriarhul orașului, Zaharia, a fost dispus să deschidă negocieri cu persanii, cu gândul de a le oferi bani în schimbul libertății. Auzind de planul său, Albaștrii și Verzii de la Ierusalim au demonstrat pe străzi, cerând ca orașul să fie apărat cu orice preț. Zaharia a cedat fără tragere de inimă și a luat asupra sa organizarea apărării, aducând un detașament din apropiere, de la Ierihon. Din nefericire, aceste întăriri au sosit după ce persanii ridicaseră deja tabăra în jurul Ierusalimului și, văzând forțele cu care ar fi trebuit să se măsoare, soldații au plecat în grabă de unde veniseră. La 15 aprilie, persanii au pornit asaltul asupra zidurilor, folosind catapulte cu bolovani. După câteva săptămâni, au reușit să deschidă o breșă în fortificații, prin care au pătruns trupele. Din motive nu tocmai limpezi, persanii au ucis la întâmplare populația civilă, până la câteva zeci de mii. La măcel au participat și evreii localnici, care aveau probabil multe polițe de plătit după anii de dominație creștină. Au fost devastate și arse multe biserici și mănăstiri, din ele fiind prădat tot ce a fost de valoare. Supraviețuitorii, printre care patriarhul, au fost duși în robie în Persia. Persanii au luat cu ei și ceea ce se considera a fi Adevărata Cruce, pe care fusese răstignit Hristos, un eveniment care se credea că prevestește iminenta prăbușire a imperiului și a religiei creștine.

Această catastrofă a fost foarte diferită de căderea Antiohiei din 540. Atunci persanii își strânseseră prăzile și porniseră spre acasă. De data asta, armata nu avea să mai

plece, deoarece regele plănuia să cucerească Imperiul Bizantin și să-l integreze în statul său. Ierusalimul a fost predat evreilor și zona rurală ocupată. În anul următor, armata persană a început să avanseze în Egipt, în vreme ce un detașament comandat de generalul Sahin a traversat Asia Mică, fără să i se opună cineva, până pe Bosfor, la Calcedon, locul unde fusese asasinat Mauriciu cu treisprezece ani înainte. De acolo, dacă priveau dincolo de apă, soldații persani puteau distinge cupolele și coloanele Constantinopolului. Sahin s-a retras de aici după scurt timp, dar în Egipt persanii aveau toată intenția să rămână. Alexandria cea mereu înclinată spre disensiune a căzut în mâinile lor în iunie 619, lipsindu-i pe bizantini de cel de-al doilea oraș al lor și de una dintre cele mai bogate provincii. Cum și Balcanii fuseseră aproape în întregime ocupați de slavi și de avari, distrugerea imperiului părea acum o simplă chestiune de timp. Că nu s-a întâmplat așa se datorează în parte geniului lui Heracliu, dar și unor evoluții intervenite începând cu domnia lui Constantin, exact acelea de care Zosimus se arătase atât de indignat. Religia creștină, spiritualitatea vizuală exprimată prin icoane și cetatea lui Constantin, Constantinopolul, toate aveau să-și intre în rol în acest moment de criză supremă.

Heracliu urma să joace rolul principal în transformarea înfrângerii în victorie, ceea ce ne îndreptățește să ne întrebăm ce a făcut în primii săi zece ani de domnie și de ce nu s-a străduit mai mult să prevină pierderea atâtor teritorii. Un prim aspect important era alegerea inamicului pe care să-l atace mai întâi. În vreme ce Cartagina și Ravenna puteau fi lăsate în voie, sub conducerea exarhilor, situația

din provinciile răsăritene și din Balcani putea fi redresată doar prin intervenția unei armate de proporții, iar lui Heracliu îi lipseau mijloacele să lanseze o ofensivă puternică simultană împotriva persanilor și a avarilor. La început, a încercat de mai multe ori să-i dezbine pe dușmani, încheind pace cu unul ca să se poată concentra asupra celuilalt. S-a adresat mai întâi persanilor, ca să aibă mână liberă împotriva cetelor de avari, dar Chosroe, care simțea gustul victoriei totale, l-a refuzat cu trufie. În cele din urmă a reușit să încropească un armistițiu cu avarii, în 618, în condițiile în care s-a angajat să le plătească un tribut extrem de ridicat și să-i lase în posesia tuturor pământurilor cucerite. A fost o decizie curajoasă și cu siguranță s-au găsit unii care să-l acuze pe împărat de abandonarea supușilor în seama barbarilor. În schimb, pacea cu avarii i-a permis lui Heracliu să-și transfere trupele din Europa în Asia și să se avânte cu întreaga forță militară împotriva persanilor.

Împăratul a avut înțelepciunea să nu pornească imediat la atac. Și-a petrecut începutul anilor 620 nu mărșăluind asupra persanilor în Siria, ci alături de armata sa, în tabere ridicate în vestul Asiei Mici, una dintre puținele zone pe care le mai controla. A introdus un regim de instrucție severă, împărțind armata în două și făcând exerciții de luptă, în pregătirea războiului adevărat. Pentru a-i putea plăti și întreține pe soldați în această perioadă, a luat de la Biserică un „împrumut", așa cum sfios a fost denumită operațiunea, a strâns toate vasele bisericești și candelabrele din aur și argint, le-a topit și a bătut din ele bani. Dar nu era gestul unui necredincios. Heracliu a procedat cu acordul deplin al autorităților ecleziastice, iar când a început campania, s-a străduit mai mult ca oricare altul să o înveșmânteze în aura unui război drept, pentru apărarea credinței. În trecut, religia creștină nu subminase zelul soldaților împărătești, așa cum se temuse Zosimus, dar în ochii multora

dintre conducătorii Bisericii, mai ales, războiul rămăsese o necesitate dezagreabilă. Acum, în discursurile lui stimulatoare adresate trupelor, Heracliu acorda mare importanță faptului că bizantinii luptau pentru Dumnezeu cel Adevărat împotriva necredincioșilor, deoarece persanii erau zoroastrieni. Era o îndatorire religioasă, spunea el, să pedepsești atrocitățile împotriva creștinilor din Ierusalim, iar celor care își asumau această obligație cucernică le-a promis răsplata vieții veșnice în Ceruri.

Datorită cuvintelor sale emoționante, Heracliu a fost deseori considerat cel dintâi cruciat, dar exista o distanță considerabilă între felul în care bizantinii purtau război împotriva necreștinilor și ideologia cruciadelor, așa cum avea ea să se dezvolte mai târziu, în Europa apuseană. Diferența evidentă era tăcerea clerului bizantin. Dacă în Occident papa lansa cruciadele și clerul îi îndemna pe credincioși să participe, în Bizanț rareori se întâmpla la fel. Chiar dacă un episcop a fost cel care l-a îndemnat pe Iustinian să declanșeze războiul împotriva vandalilor arieni din nordul Africii în 533, pretinzând că Dumnezeu îi vorbise în vis, Biserica nu le-a făgăduit niciodată participanților vreo recompensă spirituală. În Bizanț, împăratul a fost cel care a luat inițiativa să le promită oamenilor săi că Dumnezeu le va răsplăti eforturile. Mai mult decât atât, acest gen de ideologie triumfalistă coexista cu un pragmatism ciudat. Bizantinii nu au fost niciodată convinși că moartea în bătălie ar fi o glorie în sine, chiar și luptând împotriva necreștinilor. Un manual de tactică militară scris cam în aceeași perioadă recomanda plănuirea atentă și șiretlicurile drept mijloace mai bune de a birui dușmanul decât forța pură, iar ciocnirile militare prestabilite trebuiau evitate cu totul. Multe dintre tacticile propuse în manual sunt cu totul lipsite de strălucirea unei cruciade glorioase. Răspândiți informații false și zvonuri fără fond în tabăra inamică, cerea

autorul anonim, și astfel o veți demoraliza. Încurajați-i pe oamenii voștri, vestindu-le false victorii care tocmai s-au petrecut aiurea, iar dacă unii de-ai voștri dezertează, faceți ca în mâna inamicului să ajungă scrisori, sugerând că ar fi spioni. Bizantinii nu ar fi văzut vreo contradicție în toate astea. În fond, apărarea Imperiului Creștin era o cauză atât de dreaptă, încât orice mijloc de atingere a scopului era justificat.

Un alt element specific bizantin în ideea de război sfânt era rolul jucat de imaginile religioase. Icoanele ajunseseră să ocupe un loc tot mai important în viața bizantină, iar Heracliu le-a introdus acum și în strategie. Încă din 610, când pornise pe mare de la Cartagina pentru a-l răsturna pe Focas, fixase o icoană a Maicii Domnului de prora navei sale. Iar acum, pregătindu-se să-i înfrunte pe persani, în bătălie l-a însoțit o icoană a lui Iisus Hristos despre care se spunea că ar fi fost miraculoasă, nefiind făcută de mână omenească. Este posibil să fi fost vorba de năframa de la Camuliana, adusă la Constantinopol în 574. În această privință, Heracliu și Biserica aveau o colaborare perfectă. Când s-a apropiat momentul de criză, patriarhul Sergiu a dispus ca o imagine a Maicii Domnului cu Pruncul Iisus în brațe să fie pictată pe toate porțile din fortificațiile terestre ale Constantinopolului. Prototipul acestor imagini a fost probabil icoana Hodighitria („Povățuitoarea" sau „Îndrumătoarea"), numită astfel pentru că Sfânta Maria arată calea mântuirii, și anume spre Prunc. Potrivit credinței unanime, portretul Mariei și cel al lui Iisus fuseseră pictate de Sfântul Evanghelist Luca direct, așa cum îi văzuse pe cei doi. Din câte se pare, icoana fusese adusă din Palestina la Constantinopol în secolul al V-lea. Iar acum își ocupa locul alături de ceilalți apărători, oamenii în carne și oase de pe ziduri.

Odată încheiate pregătirile, Heracliu a pornit spre răsărit în primăvara anului 624. Se poate presupune că persanii

se așteptau ca prima mișcare a împăratului să fie spre Siria, în încercarea de a recupera o parte din teritoriul pierdut. Dacă așa a fost, armatele lor au așteptat îndelung și zadarnic, deoarece Heracliu nu și-a făcut apariția. În schimb, armata bizantină a mărșăluit spre est, străbătând Asia Mică, apoi spre nord, intrând în Armenia, o regiune de multă vreme disputată de cele două imperii. De acolo s-a întors spre sud și s-a năpustit asupra frontierelor persane din nord, care erau neapărate. Vestea sosirii bizantinilor a avut efectul unui trăsnet asupra lui Chosroe al II-lea, care și-a rechemat cu disperare forțele în apărarea patriei. Înainte să poată reveni, Heracliu a avut ocazia să ocupe și să distrugă un întreg șir de orașe persane. Când armata lui Heracliu s-a apropiat de Shiz, orașul sfânt al zoroastrismului, Chosroe se afla în apropiere, dar a preferat să se retragă fără luptă. Trupele bizantine au intrat nestingherite în oraș și, din câte se pare, au răzbunat distrugerea bisericilor din Ierusalim, distrugând la rândul lor, cu mare încântare, templul în care ardea o flacără veșnică. Incursiunea a fost atât de reușită, încât la sfârșitul sezonului de campanii Heracliu nu s-a retras în Asia Mică, pe teritoriu bizantin, ci a decis să-și petreacă iarna în Armenia, împreună cu armata. În primăvara următoare, bizantinii și-au reluat atacul. Între timp, persanii se pregătiseră, trimițând două armate care să-i intercepteze. Heracliu i-a obligat pe persani să-l urmărească o cale lungă, prin teren accidentat, apoi a acceptat lupta într-un loc preferat de el și a pus pe fugă pe rând cele două armate, capturând scutul și armura din aur a unuia dintre comandanți, care le aruncase în graba de a-și salva viața. Armata bizantină și-a putut apoi continua nestingherită campania de distrugeri.

Încolțiți în acest fel, Chosroe și generalii lui au conceput un plan pentru a-l obliga pe Heracliu să se retragă: aveau să-i copieze tactica și să atace direct Constantinopolul,

forțându-l astfel pe împărat să se întoarcă în grabă și să-și apere capitala. Trimișii persani i-au îndemnat pe avari să rupă armistițiul și să se alăture unui asalt unit asupra Bizanțului. Hanul s-a lăsat foarte ușor convins, cu atât mai mult cu cât deja încălcase de mai multe ori acordul, iar imperiul slăbit constituia o țintă mult prea tentantă. Astfel, când Chosroe l-a trimis pe generalul Shahrbaraz în fruntea unei armate numeroase în Asia Mică, în primăvara anului 626, avarii și aliații lor slavi s-au pus și ei în mișcare. Persanii au ajuns pe Bosfor la început de iunie, iar la scurt timp și avangarda avară a sosit în fața zidurilor dinspre uscat, de cealaltă parte a strâmtorii. Aliații se puteau vedea între ei și comunica dincolo de ape, semnalând prin focuri. În orașul prins în cursă domnea o atmosferă rău prevestitoare. În mai, pe străzi și în Hagia Sofia avuseseră loc revolte și demonstrații împotriva prețului ridicat al alimentelor; au fost urgent trimiși curieri să-l anunțe pe Heracliu de primejdia ce amenința capitala.

Indiferent ce sperase Chosroe, știrile nu l-au convins pe Heracliu să întrerupă atacul asupra Persiei sau să se retragă spre vest. Împăratul a preferat să trimită o treime din forțele sale înapoi, pentru apărarea Constantinopolului, păstrând restul cu el, în răsărit. A încheiat o alianță cu un trib turcic local, khazarii, și a lansat o invazie din două direcții a Persiei, în ciuda amenințării de acasă. Constantinopolul a fost lăsat să-și poarte singur de grijă. Heracliu nu ar fi recurs niciodată la mișcarea lui îndrăzneață dacă nu ar fi știut, de la bun început, cât de greu le-ar fi fost avarilor și persanilor să ocupe Constantinopolul: că ar fi avut nevoie mai întâi să găsească o cale de a-și uni forțele, traversând Bosforul, iar apoi să străpungă fortificațiile dinspre uscat. Probabil hanul avar nu era suficient de bine informat despre sistemul de apărare al orașului, deoarece pare să fi fost sigur de succesul rapid al armatei sale, grație

experienței în materie de mașinării de asediu. La sfârșitul lui iulie, în fața zidurilor au fost aduse douăsprezece turnuri și numeroase catapulte și au urmat două zile de lupte intense. Efectul a fost minor, deoarece bolovanii aruncați de catapultele avarilor aproape că nu lăsau urme pe blocurile masive de calcar ale zidurilor. Chiar dacă numeric îi întreceau cu mult pe apărători, dispunerea zidurilor făcea extrem de dificilă reușita unui asalt de infanterie folosind turnuri de asediu. Cei care concepuseră fortificațiile creaseră cu istețime o structură pe trei niveluri de care era imposibil să te apropii și să o străpungi. Peretele principal, din interior, avea înălțimea de circa doisprezece metri, fiind prevăzut din loc în loc cu nouăzeci și șase de turnuri, de unde bizantinii răspundeau la tirul avarilor cu baliste și catapulte. În fața lui se ridica un alt perete, exterior, puțin mai scund și înzestrat cu alte nouăzeci și două de turnuri de unde se putea trage asupra avarilor. În fața lui, un șanț căptușit cu cărămidă, lat de cincisprezece până la douăzeci de metri și adânc de cinci până la șapte metri, cu o palisadă din cărămidă și lemn pe partea dinspre oraș. Soldații porniți la asalt ar fi trebuit mai întâi să traverseze șanțul și palisada, sub tirul nimicitor de pe zidul exterior și cel interior. Chiar dacă reușeau să treacă și să captureze zidul exterior, rămâneau captivi în coridorul lat de cinci metri dintre el și peretele interior.

Avarii au reușit să manevreze unele dintre turnurile lor de asediu până aproape de zidurile mai joase, umplând secțiuni ale șanțului, dar nu mai mult de atât. Un grup de marinari – care își lăsaseră navele în port și se alăturaseră apărătorilor – a fixat un catarg de creneluri și a legat de el un caic de mici dimensiuni, plin cu material combustibil. Puneau foc și pe urmă suceau catargul în așa fel încât caicul să izbească și să incendieze câte un turn de asediu al avarilor. Văzând că planul lui este dejucat, hanul a recurs

la bravadă, trimițând emisari care au cerut predarea orașului, dacă locuitorii doreau ca viața și proprietățile lor să fie crutate. Altfel, a amenințat el, avea să-i dezlănțuie asupra orașului pe persani, care așteptau în continuare la Calcedon. Bizantinii ar fi fost poate mulțumiți să reînnoiască armistițiul și să le plătească și mai mult tribut avarilor, dar cererea de capitulare totală era absolut inacceptabilă. Negocierile s-au întrerupt și asediul a continuat.

Hanul avar ar fi trebuit acum să-și pună în aplicare amenințarea de a-i introduce pe persani în bătălie, lucru deloc ușor de realizat. Cele două armate erau despărțite de Bosfor și niciuna nu dispunea de o flotă care să-i traverseze pe persani, asigurându-le accesul spre ziduri. Avarii aduseseră totuși cu ei rezerve abundente de ceea ce astăzi am numi canoe. Erau fără îndoială grosolane, fabricate prin scobirea trunchiurilor de copac, dar fiecare ar fi fost suficientă ca să aducă doi sau trei bărbați de pe partea asiatică. În zorii unei zile din august, aceste canoe au fost lansate în apele agitate, pornind spre Calcedon. Cum s-au îndepărtat de mal, o flotilă bizantină de șaptezeci de nave a ieșit iute din Cornul de Aur și a început să scufunde canoele cu ușurință, vâslașii slavi pierind fie străpunși de săgeți, fie înecați. O parte din cei care au reușit să înoate până la mal au fost uciși din ordinul hanului, furios de eșec. Fiind cei care au ieșit cel mai șifonați din dezastrul maritim, slavii s-au declarat sătui de toată afacerea. Au început să se retragă, răzvrătindu-se îmbufnați din pricina stilului de conducere al stăpânilor avari. Rămas în deficit numeric, hanul nu a avut decât să le urmeze exemplul, dar cavaleria lui a prădat și incendiat mai multe biserici din vecinătate, în timpul retragerii. Nici persanii nu mai aveau vreun motiv să rămână și au început și ei retragerea spre est. Spre mijlocul lui august, asediul încetase.

Tactica și strategia atât de inspirate ale lui Heracliu nu ar fi servit la nimic dacă cetatea Constantinopolului ar fi căzut, în 626. Ținând seama de poziția ei geografică, asta ar fi făcut ca Asia Mică să fie despărțită de restul teritoriilor risipite și nimic nu ar mai fi susținut coeziunea imperiului. În răsărit nu ar mai fi existat niciun alt oraș sub control bizantin ușor de apărat, care să-i ia locul de centru administrativ. Singurele soluții rămăseseră în vest: Ravenna, Cartagina sau poate Siracuza. Imperiul ar fi încetat să existe la est de Bosfor și bizantinii ar mai fi pierdut și punctul focal care definea din ce în ce mai mult cultura și viziunea lor asupra lumii. Supraviețuind în 626, împotriva oricărei așteptări, Constantinopolul a părut să confirme credința bizantină că imperiul se bucura de paza lui Dumnezeu, iar orașul și-a dobândit nimbul aproape mitic generat de ideea că se afla sub pavăza specială a Maicii Domnului.

Acum, după ce riscase și ieșise victorios, Heracliu și-a continuat atacurile din inima statului inamic. În septembrie 627, a pătruns iarăși în Persia în fruntea armatelor sale, surprinzându-l din nou pe Chosroe complet nepregătit. Regele persan se crezuse la adăpost, deoarece vara și sezonul de campanii se apropiau de sfârșit, prin urmare abia când armata lui Heracliu ajunsese în dreptul orașului antic Ninive i-a ieșit în cale o armată persană de dimensiuni considerabile, barându-i drumul spre Ctesifon. În dimineața zilei de 12 decembrie 627, cele două armate au început bătălia într-un câmp larg și deschis, ciocnirea încheindu-se abia spre seară. Heracliu a participat la înfruntare și, la un moment dat, a fost lovit de o lance în buză. Ciocnirea a fost confuză și sângeroasă, dar la capătul zilei comandantul persan era mort, iar bizantinii au rămas stăpâni pe câmpul de bătălie, cu douăzeci și opt de drapele inamice capturate. Rămășițele armatei persane s-au retras, iar Heracliu s-a îndreptat spre palatul lui Chosroe de la Dastagerd, din

apropiere, unde a permis trupelor să prade și să ardă. Regele, care se aflase aici până cu nouă zile înainte de sosirea lui Heracliu, se refugiase într-o fermă izolată. Bizantinii l-au urmărit, ajungând în acel loc după câteva zile. Chosroe dispăruse între timp, dar se spune că Heracliu a rămas uimit văzând ușa îngustă prin care se intra în casă. Știind că regele persan era un bărbat solid, s-a mirat că reușise să pătrundă pe acolo.

Victoria de la Ninive nu era neapărat decisivă. Armata persană gonită rămăsese în bună măsură intactă, iar Chosroe a întărit-o cu încă 3 000 de oameni. Dar fuga precipitată a regelui și modul greșit în care fusese purtat întregul război determinaseră apariția unei opoziții în interiorul propriei sale curți. Un grup de conspiratori conduși de fiul său cel mare, Kavadh (Siroy), l-a arestat la 23 februarie 628 și l-a asasinat la scurt timp după aceea. Aproape imediat după încoronare, Kavadh a intrat în legătură cu Heracliu pentru a încheia pacea, promițând să înapoieze toate teritoriile ocupate începând cu 602 și să elibereze toți prizonierii luați în timpul îndelungatului război, inclusiv pe patriarhul Zaharia și pe toți ceilalți nefericiți prinși la Ierusalim în 614. Tot atunci, trimișii săi au înapoiat și Adevărata Cruce și alte relicve prădate. Heracliu a acceptat condițiile și s-a retras: își atinsese țintele propuse. Era perfect conștient și că Shahrbaraz, generalul persan care atacase Constantinopolul în 626, se afla în conflict cu palatul din Ctesifon și un război civil putea să izbucnească în curând. În anul următor, așa cum se cuvenea, persanii s-au retras din Siria, Palestina și Egipt, granițele bizantine de răsărit revenind la poziția din 602.

La întoarcerea sa la Constantinopol, Heracliu a fost întâmpinat tumultuos. O mulțime uriașă de cetățeni i-a ieșit în cale la Hieria, pe malul asiatic al Bosforului, în frunte cu fiul său, Constantin, și cu patriarhul, ținând cu

toţii în mâini ramuri de măslin şi torţe. După traversare, convoiul a intrat în oraş şi pe Hipodrom a avut loc un spectacol grandios, deschis de patru elefanţi aduşi ca pradă. Însă cea mai amar-emoţionantă sărbătorire a victoriei s-a desfăşurat la Ierusalim, în primăvara anului 630, când Heracliu a redat Cetăţii Sfinte Adevărata Cruce. Erau însă şi nişte conturi de reglat. Evreii, dintre care unii îi ajutaseră pe persani, au fost expulzaţi din oraş şi li s-a interzis să locuiască pe o rază de trei mile împrejurul lui. Creştinii nestorieni, o sectă favorizată sub ocupaţia persană, au fost izgoniţi din bisericile cetăţii, care au fost apoi date caledonienilor. Erau măsuri de răzbunare, dar nici pe departe atât de aspre pe cât ar fi putut fi. La urma urmei, Heracliu îşi putea permite să fie mărinimos. Obţinuse ceea ce rareori se poate obţine printr-un război – o victorie limpede şi absolută, după ani în care oricine se aşteptase la o înfrângere. Puţini conducători s-au bucurat de acest gen de triumf. Iar dintre aceşti puţini, niciunul nu a pierdut roadele victoriei atât de repede şi de total ca Heracliu.

Nici nu se încheiase bine şirul sărbătoririlor când au început să sosească ştiri despre raiduri arabe la frontiera siriană. Nu au fost luate foarte în serios la Constantinopol. Arabii obişnuiau să treacă frecvent graniţa în căutare de pradă şi era îndatorirea guvernatorului local să strângă o forţă de intervenţie şi să-i alunge. O asemenea incursiune se petrecuse în primăvara anului 529, când o ceată de arabi pătrunsese până în suburbiile Antiohiei, dar se retrăsese în grabă când o armată bizantină se năpustise asupra lor. Arabii, în general, reprezentau o pacoste, dar nu o ameninţare majoră. Erau divizaţi în mici triburi şi astfel nu

reușeau să adune armate comparabile cu cele ale persanilor ori avarilor. Mai mult, erau înclinați spre învrăjbiri și vendete, în așa fel încât își consumau mare parte din energie luptându-se între ei. Cea mai bună cale de a trata cu ei era să recrutezi câteva asemenea triburi ca aliați împotriva persanilor sau a altor arabi. Unul dintre triburi, cel al ghassanizilor, era un vechi aliat al bizantinilor, teritoriul lor de la granița siriană servind drept tampon împotriva incursiunilor altor triburi arabe. În 563, Iustinian îl întâmpinase la Constantinopol pe regele lor, monofizitul al-Harith ibn Jabalah, iar la invadarea Persiei din 624 Heracliu avusese alături de el un grup important de ghassanizi. Prin urmare, istoric privind, bizantinii adoptaseră față de arabi aceeași atitudine ca față de alte popoare incomode de la hotarele lor. Oricum, Heracliu avea de rezolvat chestiuni cu mult mai importante decât calmarea unor mici incursiuni de la frontiere.

Victoria spectaculoasă asupra persanilor și recuperarea Siriei și Egiptului însemnau că împăratul bizantin trebuia să înfrunte din nou chestiunea care îi preocupase pe Iustinian și pe cei de dinaintea lui: aceea de a institui cât de cât o unitate între creștinii monofiziți și calcedonieni. Ușurința cu care persanii ocupaseră provinciile din răsărit între 613 și 619 trebuie să se fi datorat, chiar și parțial, indiferenței localnicilor, care considerau că nu au niciun motiv să opună rezistență invadatorilor și să apere un regim care vedea în credința lor o erezie. Persanii profitaseră cu înțelepciune de această situație. În vreme ce populația majoritar calcedoniană din Ierusalim a fost masacrată, monofiziții au fost lăsați în pace. Acum, după ce persanii plecaseră spre casă și guvernatorii bizantini se așezaseră din nou în Alexandria și Antiohia, trebuia făcut ceva pentru ca provinciile răsăritene să fie împăcate cu stăpânirea de la Constantinopol. Această problemă avea să urmărească

Bizanțul de-a lungul întregii sale existențe. Deși Constantinopolul reprezenta un câștig de mare preț, salvator în momente de criză, concentrarea tot mai mare de averi, putere și administrație a contribuit la alienarea zonelor periferice, ai căror locuitori considerau capitala un loc îndepărtat și străin. Indiferent cu cât succes reușiseră împărații să-i apropie pe invadatorii străini și să-i integreze în sistemul de apărare al statului, propriii lor supuși monofiziți, vorbitori de coptă sau siriacă, s-au dovedit un obstacol mai greu de trecut.

Ca alții înaintea lui, Heracliu a decis să încerce un compromis. În anul 630, s-a întâlnit cu patriarhul monofizit al Antiohiei și cu doisprezece alți episcopi ca să găsească o formulă acceptabilă pentru ambele tabere. S-a recurs la monoenergism, ideea că firea divină și cea omenească a lui Iisus aveau o singură forță activă (lucrare). În iunie 633, Sinodul de la Alexandria a adoptat monoenergismul drept doctrină conformă cu tradiția. Monofiziții au părut dispuși să îl accepte și, pentru o clipă, s-ar fi zis că s-a pus capăt schismei. Inevitabil însă, noua învățătură nu a fost pe placul calcedonienilor, protestele de la Constantinopol și de la Roma fiind atât de vehemente, încât Heracliu a fost obligat să o abandoneze. În 638, s-a recurs la un nou compromis, monoteletismul, doctrina potrivit căreia Iisus Hristos ar avea o fire divină și o alta omenească, dar o singură voință (voire). Inițiativa a avut chiar mai puțin suporteri decât cea de dinainte, deoarece era inacceptabilă pentru monofiziți, iar dintre calcedonieni foarte puțini au agreat-o. Hotărât să o impună, Heracliu a recurs la forță și clerul monofizit s-a văzut din nou intrat în ilegalitate. Între timp însă, importanța chestiunii a fost umbrită de un alt val de invadatori.

Ceea ce nu știau Heracliu și sfetnicii lui era că, în vreme ce ei se confruntau cu persanii și se luptau cu formulele

teologice, într-un colț obscur al Peninsulei Arabice evenimentele evoluau extrem de repede. În primăvara anului 627, pe când Heracliu își plănuia invazia finală din Persia, o altă rundă a interminabilelor războaie tribale arabe se apropia de sfârșit. Tribul quraish de la Mecca asedia orașul Medina. Mohamed, conducătorul apărătorilor net depășiți numeric, provenea și el tot din tribul quraish și fugise de la Mecca, înainte cu cinci ani, din cauza opoziției față de ideile lui religioase monoteiste. Asediul s-a încheiat cu un eșec. Locuitorii din Medina au reușit să zădărnicească atacul prin săparea unui sistem de șanțuri în jurul zidurilor, care i-a forțat pe cei de la Mecca să se retragă. Victoria a marcat începutul ascensiunii lui Mohamed în rândul triburilor arabe. Acestea au încheiat pacea cu el, rând pe rând, acceptând învățăturile lui religioase, care aveau să se transforme în islam. Înainte de dispariția lui, în 632, Mohamed a impus o unitate politică și religioasă fără precedent în întreaga Peninsulă Arabică. Această unitate, mai mult decât religia islamului, este ceea ce a reprezentat o mare amenințare pentru vecinii arabilor. Transformarea arabilor în musulmani nu i-a făcut câtuși de puțin mai războinici. Fuseseră dintotdeauna bătăioși și Islamul nu a schimbat această stare de lucruri. În schimb, a pus capăt secolelor de conflicte tribale și a creat un stat unitar. Unitatea a supraviețuit morții lui Mohamed, Abu Bakr, primul calif, fiind ales succesor sau reprezentant al său. Așa se face că incursiunea de la 633, rămasă în bună măsură neremarcată la Constantinopol, nu era un raid tribal obișnuit, ci primul semn al unei invazii vaste.

Gravitatea acestei amenințări a ieșit la suprafață încetul cu încetul. Când arabii au traversat granițele la sfârșitul lui 633, reacția a venit abia la începutul anului următor, când un comandant local, Sergiu, a intervenit ca să-i respingă cu o trupă de mici dimensiuni. Arabii nu au fugit cu

prada, ca de obicei, ci au stat în loc și au luptat. Sergiu și mulți dintre ai lui au murit și supraviețuitorii au fost luați prizonieri și duși în Arabia. Era o înfrângere, dar nu suficient de gravă ca să sune clopotele de alarmă la Constantinopol. Aflat la baza de la Edessa, din nordul Siriei, Heracliu a hotărât să-l trimită în acea zonă pe fratele său, Teodor, să se ocupe de incident. După ce Teodor a ieșit șifonat dintr-o ciocnire cu arabii la Gabitha, împăratul l-a înlocuit de la comandă cu Vahan. Schimbarea a fost cu noroc și forțele arabe au fost alungate, suferind pierderi grele. Heracliu trebuie să-și fi imaginat că pericolul fusese neutralizat, căci și-a început călătoria spre Constantinopol.

Decizia sa a fost prematură, deoarece la începutul lui 636 granițele au fost traversate de o armată arabă uriașă, așa cum nu se mai văzuse până atunci. Vahan și-a dat seama imediat că nu era un simplu raid, ci o invazie în toată regula și a solicitat urgent întăriri. I s-a trimis o armată imperială și cele două forțe combinate reprezentau un răspuns formidabil la atacul musulman, chiar dacă nu erau comandate de învingătorul de la Ninive în persoană. Cele două armate s-au întâlnit față în față lângă Iarmuk și, vreme de mai multe săptămâni, în iulie și august, s-au hărțuit și au făcut manevre. Avantajul era fără discuție de partea bizantinilor, mai numeroși și luptând pe un teren familiar, însă, pe măsură ce trecea timpul, au tot apărut probleme care i-au împiedicat să dea o lovitură decisivă. Vremea le era potrivnică: vântul care bătea mai ales din spatele armatei arabe le sufla nisip în obraz. În rândul lor existau disensiuni. Ca întotdeauna, armata bizantină cuprindea un corp important de aliați arabi. În trecut, ei nu avuseseră niciodată scrupule să se bată cu inamici de același sânge, dar de data asta se pare că plata acestor aliați rămăsese restantă și unii dintre ei au dezertat la musulmani. La fel ca Belizarie, Vahan era ținta unei

continue campanii de zvonuri, la curtea imperială, dar și în propria lui tabără: era bănuit că ar plănui să pună mâna pe tron. Însă niciuna dintre aceste dificultăți nu ar fi putut duce la pierderea bătăliei de către bizantini. Deznodământul a fost decis de o lovitură inteligentă a comandantului arab, care în primă instanță a atras armata bizantină într-o urmărire, prefăcându-se că se retrage, pentru ca apoi să o învăluie, peste noapte, ocupând podul ce reprezenta singura cale de întoarcere de pe pozițiile expuse în care se aflau bizantinii. Dându-și seama că li se tăiase calea, trupele bizantine au intrat în panică și și-au pierdut coeziunea. Încolțiți din toate părțile, au murit cu miile, arabii profitând de superioritatea lor. La fel ca la Adrianopol în 378, armata a fost complet distrusă. Din încercuire nu au mai scăpat decât puțini supraviețuitori. Dintr-o singură lovitură, fusese lichidată rezistența bizantină organizată din fața arabilor. De la Iarmuk, musulmanii s-au îndreptat spre Damasc, unde porțile le-au fost deschise fără luptă.

Pare aproape incredibil, dar în acest moment critic Heracliu, care demonstrase atâta energie și curaj în victoria asupra persanilor cu doar câțiva ani în urmă, s-a tras acum deoparte, ca un simplu spectator, și, judecând după toate aparențele, nu a făcut absolut nimic. Nu a jucat niciun rol în lupta de la Iarmuk, rămânând la distanță, în baza lui din Antiohia. După căderea Damascului, în loc să încerce să restabilească ordinea, a plecat din regiune, îndreptându-se spre vest. A luat cu el Adevărata Cruce, recuperată de la persani în 628, ca o recunoaștere deschisă că totul era pierdut. Întoarcerea lui acasă a fost cu totul diferită de cea din războaiele persane. Ajuns la Hieria, nu a mai fost întâmpinat de o delegație de admiratori cu torțe, ci doar de o navă pregătită să-l traverseze discret Bosforul către Marele Palat din Constantinopol. Dar Heracliu a refuzat să se urce la bord și s-a întors în palatul de la

Hieria. Știrile despre comportamentul straniu al împăratului i-au îngrijorat pe înalții funcționari și pe cetățenii marcanți care, organizați în delegații, au venit la el stăruind să revină la Constantinopol și să-și reia îndatoririle. Totul a fost zadarnic. Împăratul nu s-a lăsat clintit. Și-a trimis fiii, pe Constantin și Heraclonas, să îl reprezinte la praznicele Bisericii și pe Hipodrom, insistând ca după aceea ei să se întoarcă la Hieria.

Cei din jur și-au dat încet seama ce se ascundea în spatele aparentei inerții a lui Heracliu. Împăratul era stăpânit de o groază morbidă de apă. Ca să se instaleze din nou în capitală, trebuiau luate măsuri drastice. În loc de o navă, care să-i asigure traversarea, s-a adunat o întreagă flotă. Vasele au fost ancorate unul lângă celălalt, alcătuind o punte peste strâmtoare. Apoi s-a construit o pasarelă din scânduri și s-au adus sute de arbuști și de plante smulse din pământ și plasate în ghivece, de-o parte și alta a trecerii. După ce totul a fost pregătit, împăratul a fost convins să încalece și să traverseze marea pe acea punte, de unde era ferit să vadă valurile de frunzișul abundent. Doar în acest fel a reușit Heracliu să ajungă la Constantinopol.

În acest timp, situația din Siria se agravase. Zona rurală se afla în mare măsură sub controlul arabilor, iar orașele, disperate de lipsa oricărui ajutor împărătesc, se predau unul câte unul. Ierusalimul era înconjurat, dar cetățenii au rezistat vreme de doi ani, temându-se probabil de repetarea evenimentelor de la 614. Patriarhul orașului a fost cel care i-a scos din impas, deschizând negocieri cu liderul arab, califul Omar. În schimbul promisiunii că atât creștinii, cât și lăcașurile lor de cult vor fi lăsate în pace, în februarie 638 porțile au fost deschise și califul victorios și-a făcut intrarea călare pe o cămilă albă. Antiohia a căzut în anul următor, urmată de Edessa și Daras. La începutul anului 640, generalul arab Amr a invadat Egiptul și s-a îndreptat

spre Alexandria, cel de-al doilea mare oraș al imperiului. Cirus, patriarh și guvernator, sperase și el, la fel ca patriarhul de la Ierusalim, că armata bizantină va veni să-i salveze, dar cum nu exista nicio asemenea perspectivă, a trebuit să intre în negocieri cu arabii. În noiembrie 641 a încheiat cu ei un armistițiu pe un an, cu promisiunea de a preda Alexandria după expirarea acestui răgaz. Apoi a trimis la Constantinopol mesaje prin care îl implora pe împărat să le vină în ajutor înainte de acel termen.

Heracliu nu a făcut niciun gest să împiedice dezastrul în plină desfășurare, ceea ce poate nu a fost așa de surprinzător, el fiind un om extrem de bolnav. Suferea de o formă de hidropizie: stomacul i se inflama și avea dureri insuportabile din cauza presiunii asupra vezicii urinare. Așa a și murit, în februarie 641, la șaizeci și șase de ani. Dispariția lui ar fi putut să reprezinte semnalul unei renașteri bizantine, dar Heracliu a contribuit la împiedicarea acestui fapt prin testamentul său, în care insista ca ambii fii, Constantin și Heraclonas, să fie împărați, împărțindu-și puterea. Această reglementare nu avea cum să fie pe placul poporului. Constantin era fiul primei soții a lui Heracliu, Evdochia, decedată în 612, în vreme ce mama lui Heraclonas era Martina, nepoata și cea de-a doua soție a lui Heracliu. Căsătoria împăratului cu o rudă atât de apropiată stârnise un scandal și Martina nu era iubită la Constantinopol. Aparent exista un consens că adevăratul succesor al lui Heracliu era Constantin al III-lea, dar, la cei doar douăzeci și nouă de ani ai săi, moștenitorul mai în vârstă era vizibil suferind, chiar la suirea pe tron. Își petrecea cea mai mare parte a timpului în palatul de la Hieria, unde se considera că există un climat mai bun pentru sănătatea lui. A murit însă la numai patru luni după tatăl său, otrăvit de mama lui vitregă, Martina, după cum a umblat zvonul.

Evenimentul nu a pus capăt incertitudinilor. Înainte să moară, Constantin al III-lea le trimisese comandanților din armată scrisori prin care îi ruga să se asigure că vor fi respectate drepturile fiului său Constans, în vârstă de nouă ani. În vara lui 641, unități ale armatei bizantine s-au pornit în marș spre Calcedon, cerând ca micul Constans să fie recunoscut drept succesor al lui Heraclonas. Alarmați, Heraclonas și Martina l-au scos pe Constans în public, dovedind că nu i se întâmplase nimic, și au jurat pe Adevărata Cruce că îl vor proteja și îi vor acorda toată grija. În ciuda acestor asigurări, în oraș au izbucnit tulburări, iar Heraclonas și Martina au fost obligați să accepte încoronarea la Hagia Sofia a lui Constans ca împărat, împreună cu Heraclonas. Soldații de la Calcedon, care făceau prăpăd în viile din jurul orașului, au trebuit potoliți cu daruri generoase în aur. Comandantul lor a fost avansat și i s-a făcut promisiunea că nu va suferi nicio consecință. Până la capăt însă, Martina și Heraclonas nu au reușit decât să-și amâne soarta. La începutul anului următor, s-a produs o lovitură de palat a unui grup de conspiratori care i-au sechestrat pe tânărul împărat și pe mama lui și i-au retezat cu brutalitate nasul lui Heraclonas. Nu era un simplu gest de răzbunare, deși și asta trebuie să fi fost în intenție. Orice diformitate fizică, de orice natură, îl descalifica pe cel în cauză de la funcția imperială și, în acest fel, complotiștii îl împiedicau pe Heraclonas să revină pe scena politică. I-au tăiat și Martinei limba, ceea ce poate să fi fost un mod simbolic de a marca sfârșitul influenței sale politice. Cei doi au dispărut cu acest prilej din anale, fiind fără îndoială trimiși să-și ducă viața undeva, într-o mănăstire. Micul Constans al II-lea domnea acum, călăuzit cu grijă de sfetnicii săi, indubitabil aceleași persoane care organizaseră căderea Martinei și a lui Heraclonas.

Pe fundalul acestor intrigi politice de la Constantinopol, nu este deloc o surpriză că lui Cirus din Alexandria că nu i

s-a trimis niciun ajutor: o parte importantă din armata bizantină era ocupată să calce în picioare viile din Calcedon. Cirus a murit în primăvara anului 642, iar în septembrie cetățenii au considerat că nu avea niciun rost să reziste în continuare. S-au deschis porțile și arabii au pătruns în cetate. Preluarea puterii nu s-a desfășurat cu totul în pace și ordine. Mai multe biserici și faimoasa bibliotecă au fost incendiate ca o consecință imediată, în schimb majoritatea populației monofizite s-a bucurat de această schimbare de stăpânire. Patriarhul Veniamin a ieșit din ascunzătoare și și-a reluat scaunul, primind asigurări din partea generalului arab Amr că el și turma lui își puteau practica fără teamă credința.

Nu a fost chiar sfârșitul. În 645, Constans al II-lea și sfetnicii lui au trimis, cu mare întârziere, o flotă pentru recuperarea Alexandriei. Cum Amr nu instalase aici o garnizoană arabă puternică, bizantinii au reușit să debarce și să ocupe orașul fără multă greutate. Amr a răspuns imediat, pornind în marș spre Alexandria în fruntea unei mari armate. A găsit porțile închise și zidurile apărate și a trebuit să organizeze un asediu cu mașinării de război și catapulte. După ce s-a produs o breșă, trupele musulmane au intrat și rezistența bizantină s-a prăbușit. Comandantul flotei, Manuel, a murit și restul navelor au pornit spre Constantinopol. Bizantinii se vedeau acum din nou în situația din 620, cu provinciile din răsărit cotropite, însă de această dată ele erau definitiv pierdute.

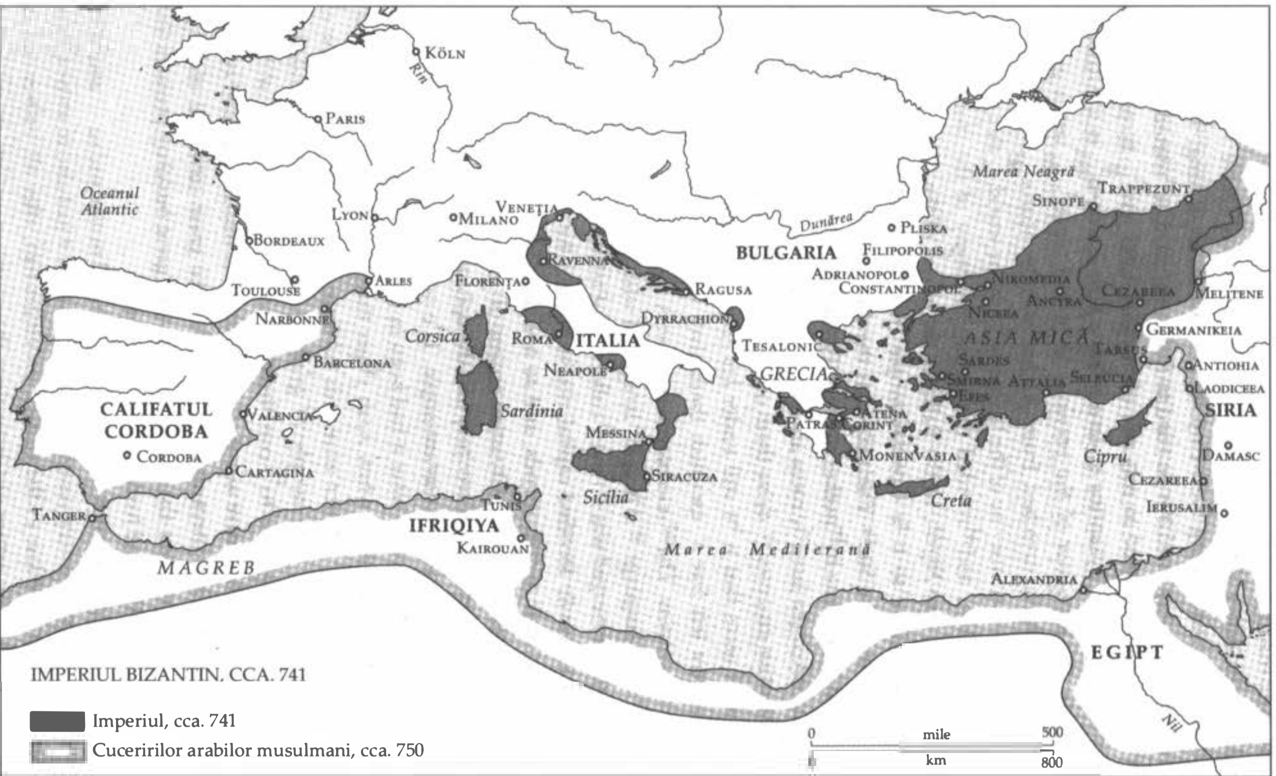
În următorii câțiva ani, starea imperiului s-a înrăutățit și mai mult. Odată ce ocupaseră poziții ferme pe litoralul din Siria și Egipt, arabii au început să-și construiască o flotă. Erau oameni ai deșertului, lipsiți de experiență în domeniul naval, prin urmare au recurs la localnici pentru a construi și, în bună măsură, pentru a servi drept echipaj al navelor, fiind gata să pornească pe ape într-un timp incredibil de scurt. În 649, sub comanda guvernatorului

arab al Siriei, Muawiya, flota a atacat insula Cipru, aparținând Bizanțului, unde a ocupat și distrus orașul Constantia, Salamina antică. Câțiva ani mai târziu, arabii au debarcat pe Rhodos. Trecerea lor pe aici a fost scurtă, dar au plecat cu o pradă de valoare: rămășițele Colosului, statuia din bronz a zeului-soare Helios, înaltă de treizeci și doi de metri. Lucrarea, una dintre cele Șapte Minuni ale Lumii, zăcuse la pământ secole întregi, după ce fusese răsturnată de un cutremur, în anul 228 î. Hr. A fost tăiată în bucăți, transportată și vândută ca fier vechi. Anul următor, Muawiya a atacat chiar Constantinopolul. Flota sa a ocupat Calcedonul și se pregătea să traverseze Bosforul, dar a fost risipită de o furtună înainte de asalt.

Mai devreme sau mai târziu, bizantinii trebuiau să înfrunte direct amenințarea navală a arabilor. În 655, Muawiya a început construirea altei flote, la Tripoli, în Siria. Pregătirile nu au mers bine, deoarece un număr de captivi bizantini ținuți în închisoarea orașului s-au răsculat și au reușit să evadeze. Au năvălit în docuri și au dat foc depozitelor și mașinăriilor înainte de a pune mâna pe mai multe vase și de a porni să se alăture împăratului. Muawiya nu s-a descurajat și a făcut în continuare pregătiri, trimițând apoi aceste corăbii să atace orașele de pe coasta sudică a Asiei Mici. Constans al II-lea, acum un tânăr de peste douăzeci de ani, aștepta cu flota bizantină și i-a interceptat pe arabi în largul portului Phoinix, dar arabii au controlat bătălia încă de la început. Se spune că marea s-a împurpurat din cauza sângelui bizantinilor[1], iar unul dintre conducătorii revoltei de la Tripoli l-a implorat pe împărat să fugă. Constans i-a dat mantia și restul veșmintelor sale unui alt

[1] Pasărea legendară Fenix este imaginată cu pene de aur și de purpură (n. tr.).

marinar și a fost dus de pe nava-amiral pe o galeră mai mică și mai rapidă, care s-a îndepărtat de învălmășeală. Bărbatul care îmbrăcase mantia împăratului a rămas apoi la prora vasului-amiral, conducând bătălia și luptându-se cu dușmanii care s-au urcat pe vas, până când a fost înconjurat și doborât. Constans a ajuns cu bine la Constantinopol, însă, odată ce flota lui era pierdută, trebuie să se fi întrebat cât avea să mai fie capitala un refugiu sigur. În 626, persanii și avarii nu reușiseră să o cucerească din lipsa corăbiilor. Acum mai era doar o chestiune de timp până ce flota arabă avea să-și facă din nou o apariție în forță pe Bosfor. De pe zidurile de la malul mării, toată lumea scruta cu neliniște orizontul spre sud, de unde, mai devreme sau mai târziu, aveau să vină navele inamice.

IMPERIUL BIZANTIN, CCA. 741

4

O LUME TRANSFORMATĂ

„Niciunul dintre cei care s-au devotat fără rezerve treburilor statului lor și au avut încredere în poporul lor nu a sfârșit-o vreodată bine."

PAUSANIAS (CCA. 160 D. HR.)

În ciuda temerilor avute de contemporani, la o sută de ani după înfrângerea flotei imperiale de către arabi, la Phoinix, Bizanțul nu-și încetase existența – deși era acum o lume foarte diferită de aceea a lui Constantin și Iustinian. Se micșorase drastic. Nu numai că pierduse provinciile răsăritene, Siria, Palestina și Egiptul, dar în 697 arabii cotropiseră exarhatul Cartaginei, punând capăt unei dominații bizantine începute odată cu recucerirea lui Belizarie din 534. Cel mai întins bloc de teritoriu bizantin rămas se găsea în Asia Mică, între Bosfor și Munții Taurus. Insula Creta se afla încă sub guvernare bizantină, în schimb Ciprul era un teritoriu sub administrare comună: potrivit unui tratat din 686, bizantinii și arabii căzuseră de acord să-și împartă veniturile din impozite. În Balcani, bizantinii

păstraseră doar câteva enclave bine apărate, printre care orașele fortificate Tesalonic, Atena, Patras și Monemvasia, situate pe sau în apropierea litoralului, unde puteau fi aprovizionate sau susținute cu trupe folosind transportul maritim. Tot restul fusese ocupat de slavi. Imperiul pierduse teren și în Italia, unde, după ce longobarzii cuceriseră în sfârșit Ravenna, în 751, punând punct existenței exarhatului, dominația bizantină s-a limitat la regiunile din sud-est, Apulia și Calabria, și la insula Sicilia. După pierderea unei proporții atât de mari a teritoriilor apusene, nu este surprinzător că latina nu mai era deloc folosită la curte și în administrație și că limba greacă a rămas singura oficială.

Dincolo de aceste granițe micșorate, dușmani noi și puternici îi înlocuiseră pe cei vechi. Persanii sasanizi dispăruseră. Avuseseră și mai puțin succes decât bizantinii în stăvilirea înaintării arabe. După ce suferiseră o înfrângere dezastruoasă la Qadisiya în 638, nu au putut opri invazia arabă asupra imperiului lor. Ultimul rege sasanid, Yezdegerd al III-lea, a pierit în condiții jalnice în 652, când încerca să fugă deghizat, fiind ucis, din câte se pare, de un morar care urmărea să-l jefuiască de pungă și giuvaere. În locul Imperiului Persan, vecinul de la est al Bizanțului era acum califatul abbasid, urmaș al regimului omayyazilor dinaintea lui. O gigantică superputere, care se întindea din Afghanistan până în Maroc. Capitala, Bagdad, avea să devină unul dintre cele mai mari orașe din lume, cu peste un milion de locuitori, cadru de desfășurare al multor povești din *O mie și una de nopți*. În Balcani, avarii intraseră în declin după asaltul ratat asupra Constantinopolului din 626 și pierduseră hegemonia asupra slavilor. Poziția lor de putere dominantă în bazinul dunărean a fost preluată de un alt trib turcic migrator, cel al bulgarilor. În anii 680, aceștia urmaseră calea bine știută și traversaseră Dunărea spre sud. O încercare a împăratului bizantin de a-i alunga

înainte de a se stabili și amenința zonele litorale aflate încă sub controlul său s-a încheiat cu un fiasco și bulgarii au fost lăsați liberi să se așeze între Dunăre și Munții Balcani. S-au amestecat cu slavii locali și, în timp, le-au adoptat limba și s-au integrat. Hanatul bulgar care a apărut atunci nu era o simplă adunare de triburi, ci un stat unitar puternic, cu o capitală solid fortificată – orașul Pliska. Bulgarii erau păgâni, își venerau zeii lor ancestrali, prin urmare, la fel ca abbasizii de la Bagdad, erau opuși, ideologic vorbind, regimului creștin de la Constantinopol.

Diminuarea drastică a teritoriului și răsturnările care au însoțit-o și-au pus amprenta asupra Constantinopolului. Populația a scăzut mult față de cea din vremea lui Iustinian. În parte, fenomenul ținea și de politica guvernamentală: când apărea amenințarea asediilor arabe, mulți dintre cei a căror prezență nu era esențială pentru apărare primeau ordin să părăsească orașul, deoarece, odată cu pierderea Egiptului, nu era ușor de aprovizionat cu grâu o populație prea numeroasă. Epidemiile de ciumă repetate i-au decimat și ele pe cei rămași. În vara lui 747, au murit atât de mulți oameni, încât în urma crizei acute de locuri de veci trupurile au trebuit înmormântate în vii și în livezi. Impozanta catedrală Hagia Sofia continua să domine orașul, însă zilele marilor proiecte de construcție, ca ale lui Constantin și Iustinian, erau de mult apuse.

Cu toate că dimensiunile imperiului se micșoraseră radical și era înconjurat de inamici puternici, Bizanțul fusese întărit chiar de dezastrul abătut asupra lui, într-o oarecare măsură. La urma urmei, pierderea provinciilor răsăritene pusese capăt disputei asupra firii lui Hristos, deoarece imperiul cuprindea acum doar zone calcedoniene, iar monofiziții se aflau sub dominația arabilor. Cu o încăpățânare caracteristică, Constans al II-lea rămăsese atașat de formula de compromis a monotelismului, poate în speranța

că Egiptul și Siria vor putea fi recuperate. Însă fiul și urmașul său, Constantin al IV-lea (668–685), a renunțat la doctrina nedorită în 681, cu prilejul unui sinod ecumenic special reunit. La fel, micșorarea numărului populației din Constantinopol a contribuit la calmarea discordiei care marcase ultimele două secole. Deși pe Hipodrom se desfășurau în continuare curse de care, facțiunile și violențele mulțimii țineau doar de trecut. Albaștrii și Verzii se transformaseră în cluburi private, principala lor funcție fiind participarea la procesiunile și ceremoniile imperiale.

Pierderea unui teritoriu atât de mare a făcut ca imperiul să fie mai compact și mai ușor de apărat, mai ales în zona Asiei Mici. În vreme ce provinciile din răsărit aveau prea puțină protecție naturală, Asia Mică era apărată dinspre est de lanțul Munților Taurus. Atacatorii care veneau spre vest erau obligați să-i străbată printr-una dintre trecători, spre exemplu așa-numitele Porți ale Ciliciei, ceea ce ușura urmărirea mișcărilor lor și aprecierea locului unde urmau să dea lovitura. Ruta nordică era ceva mai ușoară, dar acolo iernile erau aspre și trecătorile rămâneau închise de zăpadă mai multe luni din an, tăind calea de retragere. Orice invadator se vedea astfel amenințat cu perspectiva sumbră de a-și petrece lunile întunecate în izolare, pe neospitalierul podiș al Anatoliei, motiv suficient să se retragă din timp. Prin urmare, arabii preferau să plece cu prada în climatul mai cald din Siria și să reia luptele primăvara.

Împărații bizantini de după Heracliu au căutat să profite de aceste avantaje naturale, reorganizând armata de apărare. În loc să staționeze la frontiere, ea a fost retrasă și distribuită în toată Asia Mică. În același timp, vechiul sistem administrativ, în care orașele strângeau impozitele din zona înconjurătoare, a fost suprimat sau pur și simplu a încetat să mai funcționeze. În locul vechii structuri, Asia Mică a fost împărțită în șapte noi unități administrative

numite theme. În aceste regiuni, la fel ca în vechile exarhate, autoritatea civilă și cea militară erau unite. Fiecare temă avea armata proprie, iar comandantul, *strategos*, era și guvernator. Conducea armata în bătălii, dar se ocupa și de strângerea taxelor și de administrarea justiției. Cum încasările de impozite scăzuseră dramatic față de vremea lui Iustinian, a fost nevoie să se conceapă o nouă cale pentru hrănirea și echiparea soldaților. În locul soldei li s-au acordat loturi de teren, din exploatarea cărora trebuiau să-și asigure echipamentul și calul. Din câte se pare, erau plătiți doar când se aflau în campanie, iar în restul timpului gospodăria le asigura traiul, lor și familiilor.

Etapele în care s-a realizat această reformă de fond au rămas obscure, deoarece din epocă aproape că nu există dovezi despre desfășurarea ei. Singurul fapt cert este că themele existau în 685, prin urmare crearea lor li se datorează probabil lui Constans al II-lea și lui Constantin al IV-lea, chiar dacă sistemul a continuat să se dezvolte mult după aceea. În zilele de disperare din secolul al VII-lea și începutul celui următor, noul mecanism prezenta nenumărate avantaje. *Strategos*, strategul, avea libertatea să acționeze fără să aștepte ordine de la Constantinopol. Putea să-și adune armata pe loc și să răspundă unui raid al arabilor. Mai mult, de vreme ce armatele erau plasate peste tot în Asia Mică, nu puteau fi ocolite prin mișcările rapide ale inamicilor, asigurând apărarea oriunde apăreau arabii. În fine, deși pământul le era dat în folosință soldaților, el aparținea în continuare imperiului. Nimic nu fusese înstrăinat sau pierdut.

Reorganizarea militară și administrativă și-a pus amprenta asupra ambianței din Asia Mică. Orașele odată înfloritoare ale Antichității, coloana vertebrală a vechiului sistem administrativ, erau la un pas de dispariție. Magnezia se micșorase, ajungând să acopere o suprafață de doar

aproximativ 300 pe 250 de metri. Din Pergamon, cucerit și distrus în incursiunea arabă din 715, a rămas doar grupul de ruine pe care îl vedem și astăzi. Pe de alt parte, a început să se dezvolte un nou tip de oraș, pe măsură ce populația a părăsit aceste locuri și a ales altele, mai potrivite pentru vremurile în care trăiau. S-au întemeiat așezări mai mici, adunate în jurul unui *kastro*, vârf de deal fortificat, unde locuitorii se puteau refugia la apropierea armatelor arabe. Un exemplu este Sardes, din thema Thrakesion. Orașul antic din câmpie, imposibil de apărat, a fost părăsit, iar noul oraș a crescut în jurul acropolei, unde s-a clădit o fortăreață. Acest *kastro* era mărginit de prăpăstii și exista un singur mod de acces, extrem de abrupt, dominat de un bastion în așa fel încât atacatorii să poată fi loviți de săgeți trase prin ambrazuri mascate chiar înainte să se apropie de ziduri. Poate cele mai ciudate dintre aceste orașe construite pentru apărare sunt cele din Capadocia, în centrul Asiei Mici. Locuitorii au profitat de roca vulcanică de mică duritate din acea regiune. Au săpat adânc și și-au creat așezări subterane, prevăzute inclusiv cu biserici și grânare, locuri perfecte de refugiu în caz de primejdie.

S-a schimbat nu numai înfățișarea imperiului, ci și structura lui demografică. Bizantinii știau că resursele umane sunt tot atât de importante ca pământul și se foloseau de ele în cel mai eficient mod cu putință, deplasând populații întregi în zonele unde era nevoie de oameni pentru a susține apărarea. Astfel, împăratul Iustinian al II-lea (685–695; 705–711) i-a strămutat pe mulți dintre locuitorii orașului de frontieră Germanikeia, din estul Asiei Mici, pe cale să fie ocupat de arabi, așezându-i în Tracia, ca să contribuie la apărarea căilor de acces spre Constantinopol împotriva slavilor. La fel ca în trecut, bizantinii i-au fixat în interiorul granițelor și pe dușmanii lor înfrânți. În 688, în timpul campaniei împotriva slavilor din Tracia, Iustinian al II-lea a luat

mulți prizonieri, pe lângă alți mulți dezertori slavi care i s-au alăturat. Aceștia au fost duși în marș până în orașul Abydos, de la Dardanele, și apoi traversați în Asia Mică. De acolo au pornit spre nord și li s-au dat pământuri și dreptul să se așeze în thema Opsikion, fără îndoială în schimbul serviciului militar împotriva arabilor, la nevoie. La fel s-a procedat și cu mardaiții, un trib creștin locuind la granița dintre bizantini și califat, care au fost transferați în zona europeană a imperiului. Spre 750, orice călător prin Imperiul Bizantin ar fi întâlnit o societate cu adevărat multirasială. Greaca trebuie să fi fost limba guvernării și a bisericii, dar și limba armenească era foarte răspândită în Tracia și slavona în Asia Mică. Această politică trebuie să fi provocat uneori suferințe considerabile celor strămutați în acest fel. De cele mai multe ori erau obligați să-și abandoneze majoritatea bunurilor, imposibil de transportat, și se spune că unii preferau să se spânzure decât să se lase încolonați și duși pe pământ străin. Inevitabil, întotdeauna pândea primejdia ca oamenii mutați cu forța să nutrească resentimente profunde din cauza dezrădăcinării, iar, atunci când sosea momentul, să nu lupte cu devotament, așa cum se aștepta din partea lor. În 692, bizantinii au suferit o înfrângere importantă în fața arabilor, din cauză că un corp masiv de slavi a dezertat, trecând de partea inamicului. Însă într-o lume în care cei tineri și puternici reprezentau cea mai prețioasă resursă naturală, merita să-ți asumi acest risc.

Politicile de restrângere și reorganizare au fost frecvent puse la încercare, raidurile arabe în Asia Mică având loc aproape anual. Cu timpul, incursiunile au devenit din ce în ce mai îndrăznețe, mai ales după ce arabii au obținut două importante baze avansate. Una la Tarsus, imediat la sud de Munții Taurus, cealaltă la Melitene, în vestul lanțului muntos. Melitene le-a asigurat arabilor un loc unde se

puteau retrage la sfârșitul sezonului de campanii, fără să trebuiască să se întoarcă acasă, traversând munții. Armatele lor au profitat pentru a-și petrece tot anul în Asia Mică, deplasându-se din loc în loc și jefuind tot ce le ieșea în cale. În 726 și 727 o oaste comandată chiar de calif a pătruns în Asia Mică și a cucerit Cezareea, în vreme ce o ceată a fost trimisă mai adânc în teritoriul bizantin, ca să atace Niceea. Nu a reușit să o cucerească, dar s-a retras după asediu cu o pradă bogată. Incapabili să pună capăt acestor raiduri, bizantinii au dezvoltat diverse strategii de atenuare a efectelor. Au adoptat „tehnici de filaj": în loc să caute o bătălie în toată regula, urmăreau armatele arabe în retragere către Melitene și Munții Taurus. Atunci îi puteau prinde pe soldații răzleți și recupera o parte din bunurile furate. Au pus la cale și un sistem de avertizare timpurie, cu focuri aprinse pe coama dealurilor, prin care strategul unei theme primea de veste că arabii soseau printr-una din trecătorile din Munții Taurus și că era cazul să se pregătească. Aceste noi tactici și-au demonstrat avantajul în mai 740, când arabii se retrăgeau spre est, după un raid uriaș. Comandanții bizantini nu au încercat să împiedice retragerea forțelor principale, în schimb au reușit să izoleze două corpuri mai mici din ariergardă și le-au nimicit aproape complet, în bătălia de la Akroinon.

Oricât de încurajatoare erau asemenea victorii, ele nu făceau să înceteze raidurile și ar fi fost cu totul zadarnice dacă arabii ar fi reușit să-și atingă scopul lor suprem, cucerirea Constantinopolului. În 674, ei au organizat un atac puternic asupra orașului, lansat de pe mare. O flotă numeroasă a trecut prin Dardanele și a ocupat Cizicul, plasat dincolo de Marea Marmara, de cealaltă parte a Constantinopolului, unde s-a întâlnit cu armata care traversase Asia Mică în marș. A rămas acolo mai mulți ani, angajându-se în lunile de vară în serii de bătălii cu vasele bizantine, nu departe de zidurile

cetății. Aceste neconcludente încercări ale puterilor ar fi putut continua pe termen nedefinit dacă bizantinii nu ar fi reușit să iasă în avantaj, grație unei tactici surprinzătoare. Echipajele arabe trebuie să fi remarcat că din prora navelor dușmane apăruseră niște țevi ciudate. Cu siguranță nu s-au așteptat ca pe țevi să izbucnească o coloană de foc, însoțită de un bubuit asurzitor. Flăcările erau aproape imposibil de stins și ardeau și pe apă, înghițind rapid ambarcațiunea atacată și pe altele care s-ar fi apropiat de ea.

Este pentru prima oară când se menționează așa-zisul „foc grecesc" în contextul unei bătălii navale. După cum se spune, această armă ar fi fost creația unui sirian creștin numit Kallinikos, care s-a refugiat de sub stăpânirea arabă la Constantinopol, aducând și invenția cu el. Cum anume se producea efectul nu se va ști niciodată, deoarece, din motive evidente, secretul era foarte bine păzit. Era foarte probabil vorba de un amestec de ingrediente, printre care sulf, smoală, var nestins și poate chiar și puțin țiței, special importat din Caucaz, unde se găseau cu ușurință depozite de suprafață. Rămâne un alt mister felul în care amestecul era proiectat prin țeavă și aprins, deși putem presupune că era la fel de periculos pentru cei care îl lansau ca și pentru cei cărora le era destinat. Probabil nu avem de-a face cu un soi de superarmă, de genul celor care au transformat în mod decisiv desfășurarea războaielor din secolul XX, având în vedere că utilizatorilor trebuie să le fi fost extrem de dificil să reușească multe lovituri directe asupra vaselor inamice. Pe de altă parte, focul grecesc avea probabil un puternic efect demoralizator, mai ales că arabii nu mai văzuseră o asemenea armă, ceea ce poate să-i fi influențat în hotărârea lor finală de a retrage flota. Atunci, încă o dată, vremea a venit în ajutorul bizantinilor: o furtună a distrus un mare număr din navele arabilor pe când se întorceau spre Egipt, urmărind linia coastelor Asiei Mici.

Ceea ce credem că i-a împiedicat în realitate pe arabi să iasă victorioși în anii 670 nu a fost focul grecesc, ci eșecul lor în încercuirea completă a orașului. În vreme ce flota se lupta cu bizantinii pe apele Mării Marmara, armata de uscat a rămas fixată pe malul asiatic și nu pare să fi fost implicată în multe acțiuni de luptă, permițând ca, prin fortificațiile dinspre uscat, în oraș să intre permanent alimente și întăriri, pe parcursul întregului asediu. Eroarea a fost remediată circa patruzeci de ani mai târziu, în vara lui 717, când arabii au pornit cel mai bine organizat și periculos atac al lor. O armată puternică, sub comanda lui Maslama, fratele califului, a traversat Asia Mică și a făcut joncțiunea cu o flotă care navigase prin Marea Egee și intrase în Marea Marmara. De data asta, armata de uscat nu a rămas pe partea asiatică, ci a traversat Dardanelele în Europa, apoi a plecat în marș spre nord, către zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului. Maslama a ridicat acolo o serie de terasamente paralele cu fortificațiile bizantine, ca să prevină intrarea oricăror ajutoare, în vreme ce flota făcea blocadă de pe mare. Evident, arabii urmăreau să cucerească orașul prin înfometare, de vreme ce nu exista vreo speranță că ar fi putut străpunge zidurile dinspre uscat.

Bizantinii nu aveau cum interveni împotriva blocadei pe uscat, însă au așteptat momentul oportun să atace pe mare. Prilejul a apărut la 1 septembrie. O flotă arabă formată din corăbii mari se deplasa pe Marea Marmara ca să aprovizioneze armata de sub zidurile continentale, când s-a trezit că rămâne nemișcată în mijlocul curentului dinspre Bosfor și apoi ușor împinsă înapoi de vânt. Flota bizantină a ieșit imediat din Cornul de Aur, echipată cu focul grecesc. Cum vasele arabe pline de încărcătură manevrau cu greutate, erau ușor de incendiat. Unele dintre navele în flăcări au eșuat sub zidurile maritime, altele au plutit în derivă în Marea Marmara, în total fiind distruse circa

douăzeci dintre ele. Oricât de încurajator ar fi fost acest succes, el nu a întrerupt blocada, care a continuat până în iarna lui 717–718 și, în cele din urmă, nu arma minune le-a zădărnicit arabilor planul, ci un fapt mult mai prozaic: dificultatea de a asigura suficientă hrană miilor de oameni care formau echipajele galerelor sau erau campați în șanțul paralel cu zidurile dinspre uscat.

S-a întâmplat ca iarna 717–718 să fie deosebit de grea și, timp de trei luni, pământul a rămas acoperit de un strat gros de zăpadă. În spatele liniilor de apărare, bizantinii aveau destule provizii, în ciuda blocadei arabe. Se așteptau de mai mulți ani la un atac și stocaseră mâncare, cerându-le să părăsească orașul celor care nu-și făcuseră provizii pentru cel puțin trei ani. Aveau și suficientă apă, mulțumită cisternelor de sub străzile din oraș. Pe vreme rea, asediatorii au început să ducă lipsuri. Prinși ca într-o capcană în zăpezile din Tracia, arabii au fost siliți să mănânce cămilele și măgarii aduși drept animale de povară, iar după aceea să roadă rădăcini și frunze. Au existat chiar și zvonuri de canibalism. S-au făcut mari eforturi de aprovizionare pe mare. În primăvara lui 718, a sosit din Egipt o flotă de peste trei sute de vase, încărcate cu arme și provizii. Navele au început să traverseze Marea Marmara, cu precauție, comandantul neștiind dacă nu cumva galerele de război bizantine nu se află în preajmă, iar la căderea întunericului a ordonat ca flota să se apropie de mal și să ancoreze. În timpul nopții, un mare număr de vâslași creștini au profitat de prilej și au furat bărcile de pe nave, reușind astfel să străbată restul distanței până la Constantinopol. Ajunși la țărm, i-au spus împăratului unde se găsea flota de aprovizionare și, la crăpatul zorilor, flotila bizantină s-a năpustit asupra ei. Blocată într-un golf și ducând lipsa vâslașilor, navale arabe au fost o pradă ușoară, multe fiind incendiate cu focul grecesc sau capturate și golite de încărcătură.

Din acel moment, evenimentele au mers din rău în mai rău, din punctul de vedere al arabilor. Grupurile lor debarcate pe malul asiatic, în căutare de hrană, au fost prinse în ambuscade și masacrate, în vreme ce o binevenită alianță încheiată cu bulgarii a determinat ca liniile arabe să fie asaltate din spate, mii dintre soldații lor pierind în aceste ciocniri. În luna august 718, fiind cât se poate de limpede că asediul nu avea nicio șansă de reușită, armata și flota arabe s-au retras. A fost cea din urmă încercare a arabilor de a cuceri capitala bizantină, iar eșecul acestui asediu și victoria bizantină în lupta de la Akroinon, în 740, au ferit imperiul de dispariție, chiar și în această formă mai redusă și mai săracă decât pe vremea lui Iustinian.

Supraviețuirea Constantinopolului și a imperiului lui nu a fost doar rezultatul poziției geografice, a vremii și a unor mijloace pirotehnice impresionante. În momentul crucial, la putere s-au aflat bărbați remarcabili. În vremea asediului din 717–718, împărat era Leon al III-lea (717–741), născut în orașul Germanikeia din Asia Mică. Leon și familia lui făceau parte dintre cei strămutați în Tracia în timpul domniei lui Iustinian al II-lea. În tinerețea lui, în 705, intrase în atenția lui Iustinian al II-lea, după ce îi dăruise împăratului cinci sute de oi, pe când acesta mergea în fruntea armatei spre Constantinopol, fiind în plină campanie de recuperare a tronului de la un uzurpator, încheiată cu succes. Gestul de susținere l-a impresionat pe împărat, care l-a luat imediat în serviciul său. De atunci, Leon și-a început ascensiunea: în 713 a devenit strateg al celei mai mari dintre theme, Anatolikon, iar patru ani mai târziu l-a răsturnat pe împăratul Teodosiu al III-lea, în urma unei

lovituri, și i-a ocupat tronul. Fără îndoială o uzurpare, însă Leon s-a dovedit un împărat cât se poate de competent. El este cel care a condus lupta de apărare a Constantinopolului în timpul asediului lui Maslama, chiar la începutul domniei, și cel care i-a comandat pe bizantini în victoria de la Akroinon, din 740. Mai mult decât atât, Leon al III-lea nu era doar un lider militar iscusit. Știa foarte bine că liniștea din partea arabilor nu poate fi obținută pe câmpul de bătălie, califatul fiind cu mult prea puternic. Astfel, la fel ca înaintașii lui, a fost în permanentă căutare a unor aliați care, grație poziției lor geografice, să poată provoca inamicului prejudicii maxime. În timpul asediului din 717–718 îi adusese pe bulgari, ale căror teritorii se întindeau în spatele liniilor arabe, fără îndoială după ce îi plătise din plin pentru a interveni. Și mai importanți în efortul de a-i contracara pe arabi erau khazarii turcici, ale căror teritorii se întindeau în Caucaz, între mările Neagră și Caspică, exact în nordul califatului. Ca și bizantinii, khazarii erau supuși unor atacuri permanente din partea vecinilor arabi și erau bucuroși de colaborarea împotriva inamicului comun. Împăratul Iustinian al II-lea inițiase această alianță, luând de soție pe sora hanului khazar. Leon al III-lea a consolidat-o în 733, căsătorindu-și fiul, pe Constantin, cu o altă prințesă khazară.

Leon al III-lea era un bun administrator și diplomat. A introdus o serie de reforme interne, publicând un nou cod de legi și bătând o nouă monedă de argint, miliaresion. A continuat și dezvoltarea sistemului de theme, conștient fiind de unul dintre defectele lui majore. Fără discuție, delegarea de puteri largi către strategi le permitea acestora să reacționeze rapid și eficient împotriva raidurilor arabe, dar în același timp le asigura mijloacele de a ridica pretenții față de împăratul de la Constantinopol, ceea ce făcuse și Leon, cu mare succes. Prin urmare, a împărțit în două

thema Anatolikon, de dimensiuni foarte mari, pentru a reduce resursele la dispoziția strategului ei și pentru a împiedica o altă persoană să-i urmeze exemplul: caz tipic de politician de succes, care taie căile de ascensiune ale potențialilor imitatori. Măsura lui pare să fi avut succes, căci Leon s-a bucurat de o domnie îndelungată, a murit din cauze naturale și l-a lăsat moștenitor la tron pe propriul fiu.

Fiul și succesorul lui Leon, Constantin al V-lea (741–775), cel de-al doilea suveran din așa-zisa dinastie Isauriană sau Siriană, a fost probabil unul dintre cei mai însemnați împărați ai Bizanțului. Din păcate, vremurile tulburi și primejdioase în care a trăit l-au plasat într-un con de umbră. Mărturii scrise despre el au rămas puține și nu avem niciun portret realist al lui, precum mozaicurile de la Ravenna reprezentându-i pe Iustinian și Teodora, ci doar busturile stilizate de pe reversul monedelor: un bărbat cu barba scurtă și plete, ținând o cruce sau un măr imperial, semănând până la identificare cu portretele de pe monede ale tatălui său. În documentele rămase se fac unele însemnări asupra firii sale. Îi plăcea foarte mult să vadă cursele de care de pe Hipodrom, atât de mult încât a cerut ca o cursă cu adevărat memorabilă să fie imortalizată printr-o pictură pe Piatra Milion, monument important, de forma unui arc de triumf, din Augusteion. Avea multă știință de carte, fiind autorul a treisprezece lucrări teologice. Se poate să-i fi plăcut și muzica și acesta să fie motivul pentru care a trimis ca dar diplomatic pentru regele francilor o orgă.

Un fapt cert legat de Constantin al V-lea este că a cântărit cu atenție felul în care Imperiul Bizantin diminuat putea supraviețui în acea lume nouă și periculoasă, prins, așa cum se găsea, între expansionismul arab și triburile migratoare care continuau să sosească dinspre Asia Centrală. După asemenea pierderi teritoriale, păstrarea Constantinopolului era mai importantă ca oricând, însă, în cel din urmă an al

domniei lui Leon al III-lea, orașul a fost lovit de un cutremur uriaș, care a doborât nu numai numeroase biserici, mănăstiri și statui, ci și mai multe secțiuni ale zidurilor dinspre uscat. Reparațiile au început imediat, fiind încheiate de Constantin: inscripțiile care amintesc aceste lucrări se mai pot vedea pe unele turnuri. De-a lungul întregii sale domnii, Constantin s-a ocupat de capitală, acest bun al său de mare preț. Pentru a reface populația în scădere după ciuma din 747, a adus locuitori noi de pe insulele grecești. Când cisternele orașului s-au golit în urma unei secete, Constantin a revizuit întregul sistem de aprovizionare cu apă. A refăcut apeductul lui Valens, stricat de avari în timpul asediului din 626, aducând sute de zidari și tencuitori din provincii care să încheie lucrarea, Constantinopolul fiind astfel din nou aprovizionat cu apă. Capacitatea împăratului de a deplasa asemenea mulțimi de oameni, de a le asigura hrana și plata, s-a bazat pe conservarea de către bizantini a unei economii axate pe bani, în ciuda împrejurărilor grele din secolul dinainte. Constantin al V-lea a beneficiat de venituri sigure din impozite, pe care a putut să le investească în finanțarea și executarea unor proiecte grandioase, de acest gen.

Capitalul era o condiție vitală, însă Constantin al V-lea nu a făcut aceeași greșeală ca unii împărați de după el, care au pornit de la presupunerea că banii reprezentau totul. La fel ca înaintașii săi, strămuta permanent populații în locurile în care era cea mai mare nevoie, pentru apărarea granițelor. Pe seama lui se pune colonizarea a 208 000 de slavi pe râul Artanas, în nord-vestul Asiei Mici, și aducerea unui număr comparabil de sirieni creștini și armeni în Tracia, pe care i-a așezat de-a lungul frontierelor expuse, vecine cu bulgarii. Știa cât este de important să provoace conflicte între puterile vecine, scăzând astfel primejdia de la hotarele proprii. A păstrat alianța cu statul khazar începută

de tatăl său, iar Bizanțul a beneficiat substanțial de pe urma confuziei create de incursiunile khazare în califat din anii 760. La fel ca împărații dinaintea lui, Constantin a fost conștient de valoarea organizării în theme pentru apărarea Asiei Mici, statul fiind scutit de povara întreținerii unei armate permanente, dar cunoștea și primejdia politică a concentrării unei puteri excesive în mâinile strategilor din fruntea themelor. Chiar la începutul domniei, a fost la un pas să fie detronat de o răzvrătire a lui Artavasdos, strategul din Opsikion, iar la un moment dat a fost alungat din Constantinopol. Împăratul a reușit să restabilească ordinea abia după trei ani de război, în mare măsură grație trupelor din thema Anatolikon. După aceea, deloc surprinzător, una dintre primele măsuri a fost divizarea themei Opsikion, spre a-i slăbi baza de putere.

Tot Constantin a fost inițiatorul unei forțe capabile să facă față armatelor din theme, în cazul producerii unei alte rebeliuni: a creat *tagmata*. Era vorba de un număr de mici regimente de elită, staționate în Constantinopol și împrejurimi, sub comanda directă a împăratului, o forță loială, în stare să înfrunte armata unei theme răsculate. Din câte se pare, a întreținut asiduu această fidelitate, fiind deseori văzut cum se ocupă de oamenii săi. Despre campania bulgară din 773 a făcut public declarația că fost un „război nobil", deoarece de partea creștină au fost atât de puține victime. Într-o altă campanie, când câteva dintre nave au naufragiat pe țărmurile Mării Negre, împăratul a refuzat să plece din acel loc înainte ca din mare să fie culese cât mai multe trupuri cu putință, cu ajutorul plaselor de pescuit, pentru a fi înmormântate după cuviință. Nu încape îndoială că împăratul se bucura de multă popularitate în rândul bărbaților din *tagmata* nu numai pentru grija lui față de bunăstarea lor, ci și pentru că era un soldat extrem de capabil, câștigător al unor victorii spectaculoase în răsărit

și în apus. În 746, profitând de un război civil izbucnit între arabi pentru a trece în ofensivă, Constantin a pătruns cu armata după traversarea Munților Taurus în Siria, o regiune unde trupele bizantine nu mai ajunseseră de foarte multă vreme. A recucerit orașul său natal, Germanikeia, însă fără intenția de a-l păstra permanent, deoarece lupta pe două fronturi și era nevoie de prezența sa într-altă parte. Bulgarii, aliați împotriva arabilor în 718, căutau acum să-și extindă teritoriul, iar în 756 a izbucnit războiul, obiectul fiind forturile construite de Constantin pentru sirienii și armenii transplantați aici și pentru apărarea teritoriului bizantin. Când Constantin a refuzat să le plătească tribut pentru forturi, bulgarii au invadat țara și au pătruns aproape până la Constantinopol, incendiind și prădând tot ce le ieșea în cale. În iunie 763, Constantin s-a răzbunat. Mărșăluind spre nord de-a lungul coastei Mării Negre, susținut de o flotă puternică, s-a ciocnit cu armata bulgară și a zdrobit-o la Anchialos, în Tracia, bătălia ținând o zi întreagă. Și-a sărbătorit victoria cu o intrare triumfală în Constantinopol, așa cum nu se mai văzuse din zilele lui Heracliu.

Având în vedere toate aceste lucruri, ar fi fost de așteptat ca împăratul Constantin al V-lea să fie pomenit de bizantini cu respect și afecțiune. Nu a fost așa. Dovezile istorice păstrate sunt toate vehement ostile, fiind acuzat că ar fi mădular al satanei și dușman al lui Iisus Hristos. Autorii manuscriselor, monahi, îi atribuie invariabil porecla insultătoare *Kopronymos*, „Copronimul", expresie destul de greu de tradus, sugerând o legătură între numele lui Constantin și excrementele omenești. Când a fost botezat, copil mic fiind, pretind calomniatorii lui, Constantin s-ar fi ușurat în cristelniță. Preotul nu observase întâmplarea și continuase ceremonia, turnând apa spurcată în capul micuțului. Mânia nemăsurată din spatele acestor povești nu avea nimic de-a face cu împlinirile militare

sau administrative ale împăratului, ci cu opiniile lui teologice. Deoarece Constantin al V-lea era iconoclast.

În secolul al VII-lea, icoanelor reprezentându-i pe Hristos, pe Maica Domnului și pe sfinți li s-a atribuit un rol important în salvarea Bizanțului de inamicii lui. Heracliu purtase cu el, în bătălie, o icoană a lui Iisus Hristos, iar patriarhul reprezentase imaginea Maicii Domnului cu Pruncul pe zidurile cetății, la apropierea hoardelor de avari. Icoanele ajunseseră să constituie un element esențial al vieții bizantine. Fiecare biserică, de la Hagia Sofia până la cel mai modest sanctuar dintr-un sat, fuseseră împodobite cu astfel de imagini, fie ele mozaicuri somptuoase, fresce mai ieftine sau umile picturi pe lemn. Rolul lor nu era doar decorativ sau de învățătură pe cale vizuală. Ele deveniseră obiecte de venerație de sine stătătoare și erau considerate capabile de minuni. Circulau nenumărate relatări, spre exemplu cea despre o femeie care a săpat o fântână, căutând zadarnic să găsească apă. Numai după ce a coborât în adânc o icoană a unui sfânt, puțul s-a umplut miraculos cu apă. Multe dintre acestea erau superstiții populare, însă conducerea politică a înțeles că putea foarte bine folosi această adorație spre propriul avantaj. Iustinian al II-lea a adăugat o imagine a lui Hristos pe monedele sale din aur și deasupra Porții de Bronz, intrarea principală în Marele Palat – simboluri vizuale ale protecției divine, văzute de oricine.

Chiar într-un moment când icoanele deveneau inseparabile de țesătura intimă a vieții bizantine, existau și cei care aveau îndoieli, la fel cum pe vremuri, în secolul al IV-lea, lui Epifanie din Salamina nu-i plăcuse imaginea lui

Iisus pictată pe o draperie. Asemenea dubii se manifestau cel mai acut departe, la hotarele răsăritene, unde orașe ca Germanikeia treceau mereu din stăpânirea arabă în cea bizantină și invers. În asemenea locuri, creștinii erau cât se poate de conștienți că, în califatul islamic, lucrurile se mișcau exact în direcția inversă. Pornind de la o atitudine inițial relaxată în ceea ce privește imaginile, până la începutul secolului al VIII-lea toate descrierile vizuale ale unor lucruri animate fuseseră înlăturate din interiorul moscheilor, arta islamului concentrându-se în schimb pe desene decorative și caligrafie. În 721, califul Yazid al II-lea a mers mai departe și a decretat ca în teritoriile supuse lui imaginile să fie scoase și din biserici. Moartea lui Yazid, în 724, a împiedicat punerea în aplicare a hotărârii pe scară largă, dar categoric între islam și creștinism prăpastia se căsca și mai mult în această privință. Ținând seama că arabii își întinseseră cu asemenea succes dominația, în detrimentul creștinilor, în Bizanț existau unii care începeau să considere că musulmanii ar putea avea dreptate, creștinii fiind pedepsiți pentru nesocotirea celei de-a doua porunci, de a nu-ți face sau a te închina în fața unui „chip cioplit"

În anii 720, patriarhul de la Constantinopol a aflat că doi dintre episcopii din Asia Mică, și anume Constantin din Nacolia și Toma din Claudiopolis, aveau opinii separate în privința icoanelor. Constantin refuzase să li se închine, așa cum era cutuma, iar Toma scosese icoanele de la el din biserică. Deși împărtășea dubiile acestor clerici, Leon al III-lea nu și-a exprimat deschis antipatia față de venerarea icoanelor de îndată ce a urcat pe tron, probabil deoarece îl preocupa în primul rând asediul Constantinopolului de către arabi. Spre 724 însă, printre sfetnicii lui se numărau un episcop care îi împărtășea părerile și un bărbat care fusese mulți ani prizonier în califat, iar împăratul a început să-și dea pe față aversiunea. Apoi a fost împins să acționeze

de ceea ce el a considerat a fi un mesaj divin. În toamna anului 726 a erupt vulcanul de pe insula Thera (Santorini de astăzi), aruncând spre cer o coloană densă de fum și răspândind o ploaie de piatră ponce peste toată Marea Egee și mai departe. Erupția a fost interpretată de Leon drept manifestarea mâniei lui Dumnezeu față de creșterea idolatriei în imperiu. Se pare că tocmai în jurul acelui moment Leon a poruncit ca icoana lui Iisus de deasupra Porții de Bronz să fie scoasă, iar câțiva ani mai târziu l-a destituit pe patriarhul Constantinopolului și l-a înlocuit cu cineva care îi împărtășea părerile. Însă Leon nu a mers mai departe. Nu a făcut nicio încercare să scoată icoanele din biserici, să interzică venerarea lor sau să-i pedepsească pe iconoduli. În definitiv, generații întregi de bizantini crescuseră în credința că icoanele erau mijlocitoare ale bunăvoinței lui Dumnezeu, obiecte care trebuie iubite și adorate. Această credință atât de profundă nu putea fi anihilată printr-un simplu act legislativ. Existase și un avertisment cât se poate de serios asupra primejdiei de a încerca să le impună supușilor părerea sa cu de-a sila. Când o trupă de soldați a fost trimisă să scoată icoana de pe Poarta de Bronz, s-a adunat pe loc o mulțime ostilă. Potrivit unei relatări mai târzii, o femeie ar fi împins scara pe care se cățărase unul dintre soldați, care sfărâma icoana: nefericitul s-a prăbușit și a murit, el nefiind singura victimă a acelei zile. Din câte se pare, Leon s-a mulțumit să impună interzicerea icoanelor la curte.

Constantin al V-lea, în schimb, era un alt fel de om. Nu simplu iconofob, nemulțumit de cultul icoanelor, ca tatăl său, ci un iconoclast, gata să ia măsuri drastice pentru a pune capăt adorației. Ar fi putut să fie doar o convingere personală, însă exista și o dimensiune politică. Când strategul din thema Opsikion, Artavasdos, se revoltase împotriva lui Constantin în vara anului 741, încurajase deliberat

susținerea din partea iconodulilor, făcând cunoscut că, odată ce obține controlul la Constantinopol, închinarea la icoane nu va mai fi un gest dezaprobat la curte. După ce Constantin a ieșit victorios din războiul civil care a urmat, i-a privit probabil pe iconoduli nu numai ca victime ale unei erori teologice, ci și ca pe niște trădători. A continuat să acționeze cu precauție și a avut răbdarea să capete susținere, dar în 754 a convocat un sinod de trei sute treizeci și opt de prelați în palatul său de vară de la Hieria, pe malul asiatic al Bosforului. După mai multe luni de deliberări, episcopii au emis o serie de canoane prin care condamnau venerarea icoanelor și pe cei care le luau apărarea. Oricine avea să producă de atunci înainte o icoană era amenințat cu cele mai grele pedepse. Din acea clipă, iconoclasmul nu mai era o opinie, ci politică oficială.

Sinodul s-a oprit la doar un pas de impunerea distrugerii tuturor icoanelor și imaginilor și astfel s-a evitat o pierdere pe scară largă a operelor de artă. Îndepărtarea lor pare să fi fost programată treptat, pe măsură ce bisericile și alte clădiri aveau să necesite renovări. Una dintre primele intrate în vizor a fost Biserica Sf. Irina, aproape de Hagia Sofia, deteriorată de cutremurul din 740. Absida clădirii, unde în trecut erau înfățișați Maica Domnului cu Pruncul, a fost acum împodobită cu o cruce simplă. Biserica Maicii Domnului din Vlaherne a fost și ea restaurată în timpul domniei lui Constantin. Era un sanctuar deosebit de bine cunoscut, deoarece adăpostea o relicvă de preț, vălul Sfintei Fecioare Maria, fiind bogat decorată în interior cu scene din viața lui Iisus. Constantin a pus ca imaginile să fie stricate, înlocuindu-le cu scene din natură – copaci, flori și păsări –, o întoarcere la genul de ornamentații prezente în bisericile bizantine din primele secole. Din câte se pare, nimic nu s-a făcut pe grabă. Patriarhul Constantinopolului, care împărtășea părerile lui Constantin, a așteptat

până în 768 înainte de a îndepărta imaginile lui Iisus și ale sfinților de pe pereții reședinței sale oficiale.

Domnia lui Constantin, fiind atât de sărac prezentată în documente, este dificil de desluşit, de la asemenea distanță, ce anume dorea el să obțină. Însă este posibil ca împăratul să fi fost nemulțumit nu doar de venerarea icoanelor, ci și de alte evoluții ale creştinismului bizantin din ultimele secole, încercând o întoarcere la o religie timpurie, mai simplă. Ținta atacurilor era nu numai expresia vizuală a credinței, ci și celălalt fenomen religios bizantin, omul sfânt. Este uşor de remarcat că opozanții cei mai importanți ai iconoclasmului lui Constantin al V-lea au fost sihaștrii și călugării. Departe de a le arăta respectul tradițional, împăratul îi trata fără milă. Andrei Criteanul, care l-a acuzat public pe Constantin al V-lea, comparându-l cu împăratul Iulian Apostatul și cu arianul Valens, a fost omorât în bătaie. Ștefan cel Tânăr, pustnic într-un munte din Asia Mică, a fost arestat și adus la Constantinopol. Soldații din *tagmata* lui Constantin l-au legat cu o frânghie de picioare și l-au omorât, târându-l pe străzi. Nu este exclus ca prigoana dezlănțuită de Constantin împotriva acestor oameni sfinți să fi fost provocată nu numai de faptul că aveau păreri diferite de ale lui în privința icoanelor, ci și deoarece împăratul dezaproba rolul de frunte pe care aceștia îl jucau în societatea bizantină. Se zice că el considera a lor rasă monahală „veşmântul întunecimii", un ecou straniu al atitudinii păgânului Zosimus, iar multe dintre torturile poruncite de el par să fi avut rostul să umilească și să discrediteze anume această categorie. În vara lui 766, Constantin a adunat un grup de călugări și i-a pus să defileze în jurul Hipodromului, ținând fiecare de mână câte o femeie, în vreme ce mulțimea îi batjocorea. Pedeapsa preferată era să le radă barba, lipsindu-i de ceea ce în Bizanț se considera a fi semnul esențial al bărbăției. Mai multe mănăstiri din Constantinopol au fost confiscate

și li s-a dat altă destinație. Mănăstirea Mântuitorului din Chora, aproape de zidurile dinspre uscat, a devenit loc de găzduire, altele au fost transformate în cazărmi pentru soldații din *tagmata*. Un suveran care se îngrijea atât de stăruitor de apărarea imperiului nu avea cum să privească binevoitor faptul că atât de mulți bărbați alegeau viața religioasă, devenind indisponibili pentru serviciul militar.

Aceste concepții aveau să fie fatale pentru reputația postumă a lui Constantin, având în vedere că aproape toate documentele rămase din acea perioadă au fost scrise de călugări iconoduli. Autorii lor se întrec pe ei înșiși atunci când îi relatează sfârșitul. În august 775 împăratul a pornit încă o dată la luptă cu bulgarii, dar, cu mult înainte să se apropie de frontieră, a început să se simtă tot mai rău, din cauza rănilor apărute pe picioare. A fost transportat în portul Selymbria de la Marea Marmara, dar între timp fusese cuprins de friguri. A fost urcat pe o navă și așa a pornit spre Constantinopol. La cererea lui au fost închinate imne Maicii Domnului, dar Constantin a murit înainte ca vasul să ajungă în portul Marelui Palat. Unul dintre cronicari susține că nimeni, de la tiranii din vechime și până atunci, nu mai atinsese asemenea străfunduri ale răului și adaugă triumfător că, în clipa lui de pe urmă, împăratul ar fi strigat „Am fost aruncat de viu în focul cel nestins!“ Toate acestea, bineînțeles, au fost scrise mai târziu. La momentul respectiv, Constantin a fost fără îndoială jelit ca un mare împărat și apoi înmormântat cum se cuvine, într-un sarcofag somptuos, din marmură, în Biserica Sfinții Apostoli.

Dacă disputa legată de icoane a iscat acel oprobriu nimicitor rezervat de bizantini oricui nu era de acord cu

opiniile lor religioase, ruptura nu pare să fi avut pentru imperiu consecințe la fel de grave ca rivalitatea dintre monofiziți și calcedonieni. În general, imperiul a făcut față în acei ani inamicilor externi și a consolidat reformele care îi asiguraseră supraviețuirea. În cele din urmă însă, în pofida succesului și puterii lui Constantin al V-lea, iconodulii au ieșit învingători din controversă, deoarece s-au bucurat mereu de un avantaj excepțional. Chiar atunci când închinarea la icoane a fost declarată anormală la Constantinopol, creștinii de mai departe au refuzat să accepte schimbarea. În Italia, unde puterea împărătească era în cel mai bun caz firavă, papa a rămas un iconodul statornic. I s-a transmis un edict, la scurt timp după îndepărtarea icoanei de pe Poarta de Bronz din Constantinopol, prin care i se ordona să scoată toate imaginile din biserici, dar a refuzat să-l pună în aplicare. Papa a convocat în schimb nouăzeci și trei de episcopi într-un sinod propriu, unde a susținut rolul imaginilor sacre. Reprezentantul lui Leon al III-lea, exarhul Ravennei, a făcut o încercare stângace de a impune ascultarea: a trimis la Roma un agent care să îl asasineze pe papă, dar complotul a ieșit la iveală, asasinul aspirant fiind arestat. Și papii următori au menținut aceeași poziție, refuzând să-și trimită reprezentanți la Sinodul de la Hieria din 754 și primindu-i cu brațele deschise pe iconodulii refugiați la Roma. Lipsit de autoritatea de a-l supune pe papă, împăratul s-a răzbunat: a scos Sicilia și sudul Italiei de sub jurisdicția papei, lipsindu-l astfel de venituri considerabile.

Paradoxal, creștinii care au rămas cei mai feriți de împărații iconoclaști și și-au exprimat în cea mai mare libertate opiniile iconodule au fost cei de sub stăpânirea musulmană. Patriarhii calcedonieni ai Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului s-au opus cu toții iconoclasmului și, la fel ca papa, au refuzat să ia parte la sinodul din 754. Însă cel

mai influent dintre iconoduli a fost Ioan din Damasc[1], creștin care deținuse funcții înalte la curtea califului înainte de a intra monah la mănăstirea Mar Saba, Sfântul Sava, de lângă Ierusalim. Acolo a scris, în anii 730, trei tratate în apărarea închinării la icoane, care aveau să exercite o influență extraordinară.

Ioan justifică această practică bazându-se pe două idei. Cea dintâi era derivată din Platon și din neoplatonicieni: imaginea este simbol și mijlocitor. Ioan a stabilit o distincție între icoana însăși și persoana reprezentată în ea. Venerarea adresată icoanei, spune el, nu este idolatrie, deoarece rugăciunile sunt îndreptate nu către lemnul din care este făcută icoana, ci sfântului de dincolo de ea. În al doilea rând, Ioan a mers mai departe și a respins argumentul iconoclast potrivit căruia orice descriere vizuală a lui Hristos poate să portretizeze doar firea lui omenească, negându-i implicit dumnezeirea. Contraargumentul lui lega închinarea la icoane de Întrupare. Doar acceptând icoanele, susține Ioan, accepți și realitatea încarnării lui Hristos. Dacă negi că Hristos poate fi descris în lemn și în pictură, negi și că El poate fi prezent în carne și în oase. Ca să-și întărească afirmația, amintește de Schimbarea la Față de pe muntele Tabor, când Iisus a fost înconjurat de strălucirea divină și ucenicii au căzut cu fața la pământ înaintea Lui. Ei nu se închinau la carnea și oasele din care era făcut Hristos cel omenesc, ci la Dumnezeu cel de dincolo de ele și la fel se întâmplă și cu icoanele. Astfel, Ioan argumentează că închinarea la icoane este nu doar legitimă, ci și esențială pentru credința creștină.

Aceste raționamente, deși îi îmbărbătau pe iconoduli, aveau puține șanse să fie acceptate atât timp cât trăia

---

[1] Sfântul Ioan Damaschin, considerat ultimul Părinte al Bisericii, 676–749 (n. tr.).

Constantin al V-lea ori în vremea fiului și succesorului său, Leon al IV-lea (775–780), care susținea același punct de vedere. Cu toate astea, atitudini în favoarea icoanelor apăreau peste tot, chiar și la curtea împăraților iconoclaști. Leon al IV-lea a descoperit că unii dintre funcționarii săi de la palat se rugau în taină la icoane și, mai îngrijorător, s-au găsit mai multe iconițe în dormitorul soției sale, ascunse sub pernă. Împărăteasa Irina se trăgea din Atena, oraș rămas în mâinile bizantinilor în ciuda omniprezenței slave din Balcani, zonă în mare măsură iconodulă. Irina a scăpat doar cu o mustrare aspră din partea soțului, probabil după ce a negat că ar ști ceva despre existența icoanelor și pretinzând că poate cineva i le strecurase acolo. Apoi, absolut pe neașteptate, Leon al IV-lea a murit la doar treizeci de ani, în septembrie 780.

Fiul împăratului stins din viață, Constantin al VI-lea, avea doar zece ani, iar potrivit uzajului bizantin în asemenea situații, mama copilului devenea regentă, asistată de un consiliu de sfetnici. Irina și-a intrat în rol cu toată seriozitatea. Ținând seama de înclinațiile ei, trebuie să fi considerat că cerul îi oferise șansa de a schimba politica oficială în privința icoanelor, dar nu a îndrăznit să ia nicio măsură deschisă în primele faze ale regenței. Potrivit doctrinei oficiale în vigoare, care avea mulți susținători, venerarea icoanelor era în continuare rău privită, iar un grup de la curte milita deschis pentru înlocuirea Irinei și a fiului ei cu unchiul băiatului, Nicefor, un fiu mai tânăr al lui Constantin al V-lea. În primăvara lui 781, strategul Siciliei s-a revoltat, susținând cauza lui Nicefor, și a trebuit trimisă o flotă care să îl alunge din insulă.

Irina s-a simțit suficient de puternică să treacă la acțiune abia după patru ani. Primul pas a fost să-i scrie papei, spunându-i că vrea să pună capăt divizării apărute în Biserică în legătură cu icoanele și să convoace un sinod

ecumenic al Bisericii pentru rezolvarea chestiunii. Între timp, în scaunul patriarhal al Constantinopolului se instalase Tarasios, și el favorabil acestei idei, iar un număr destul de mare dintre episcopi părea gata să susțină o întoarcere la aprobarea oficială a închinării la icoane. La ordinul Irinei, un sinod episcopal s-a întrunit în Biserica Sfinții Apostoli, cel de-al doilea edificiu sacru din Constantinopol ca mărime, după Hagia Sofia. Erau de față și reprezentanți ai papei și patriarhii Alexandriei și Antiohiei și dezbaterile au început, în vreme ce împărăteasa și tânărul împărat asistau de la galerie. Dar Irina își făcuse toate calculele fără să țină seama de *tagmata*. Lucrările au fost rapid întrerupte de o bătaie răsunătoare în ușă, prin care a năvălit apoi în biserică o trupă de militari, cu săbiile trase. Loiali amintirii lui Constantin al V-lea, soldații au amenințat să-l ucidă pe patriarh și pe oricine altcineva ar îndrăzni să se amestece în ceea ce ei considerau dreapta credință. Irina a trimis gărzile ei din galerie, într-o încercare de a restabili ordinea, dar soldații au refuzat să plece, iar patriarhul și episcopii susținători au trebuit să se retragă. Episcopii rămași s-au bucurat alături de militari și sinodul a fost abandonat.

Așa cum era limpede de înțeles, în primul rând trebuia neutralizat corpul puternic al susținătorilor iconoclasmului. S-a lansat zvonul că se pregătește o invazie arabă. Unitățile *tagmata* au fost scoase din Constantinopol și trimise spre est, în garnizoanele din oraș fiind aduse în schimb trupe din theme. Apoi *tagmata* a fost dezarmată. Familiile lor din Constantinopol au fost traversate pe ambarcațiuni pe cealaltă parte a Bosforului și soldaților li s-a comunicat să se întoarcă acasă, pentru că nu mai era nevoie de serviciile lor. S-a recrutat o nouă forță de elită, cu ofițeri fideli Irinei. Chiar și în aceste condiții, la reluarea sinodului, Irina a luat măsura de precauție ca sesiunile inițiale să se desfășoare la Niceea, departe de posibilele

demonstrații iconoclaste de la Constantinopol. Trei sute cincizeci de prelați s-au adunat în biserica principală și dezbaterile au început din nou. Evident, regenta chemase la sinod cât mai mulți episcopi iconoduli, care știau că se află acolo ca să pregătească repunerea în drepturi a icoanelor, însă s-a făcut cea mai serioasă încercare de a trata lucrările pe o bază teologică solidă și convingătoare. Au fost luate în discuție scrierile lui Ioan Damaschin, argumentele sale fiind incluse în canoanele sinodale. S-a luat în considerare părerea mai vechilor autorități bisericești, demonstrând că închinarea la icoane nu era o inovație, ci o practică a creștinilor veche de secole. Au fost cercetate și comparate cu grijă exemplarele vechilor cărți, care serveau drept referință, ca să existe asigurări că nimeni nu modificase textele și că nu existau interpolări. Odată îndeplinite aceste operațiuni, sinodul s-a mutat înapoi la Constantinopol, iar sesiunea finală s-a desfășurat în sala Magnavra din Marele Palat. De acolo au fost proclamate în 787 canoanele celui de-al doilea Sinod de la Niceea sau cel de-al șaptelea Sinod Ecumenic, cum avea să fie cunoscut, care osândesc defăimarea icoanelor, anatemizând pe oricine nu venerează „sfintele și cinstitele icoane" și pe cei care le consideră idoli. La scurt timp a fost repusă la locul ei și imaginea lui Iisus Hristos de deasupra Porții de Bronz.

Această formulare emfatică a poziției iconodule nu a pus capăt disputei. Deși nu a existat nicio reacție imediată a iconoclaștilor, cu o generație mai târziu, în 815, după o serie de înfrângeri din partea bulgarilor, împăratul Leon al V-lea (813–820) s-a simțit justificat să revoce canoanele de la Niceea, considerând că Dumnezeu îi pedepsise pe bizantini pentru idolatria lor. Călugării și episcopii recalcitranți, care nu au vrut să accepte schimbarea, au fost exilați. Împăratul iconoclast Teofil (829–842) a mers

mai departe și a pus să fie tatuați pe frunte câțiva călugări, cu avertismentul că propovăduiseră erezia. Au fost siliți astfel să se arate în lume tot restul vieții cu acest anunț la vedere. Cel mai adesea însă, adversarii iconoclasmului erau pur și simplu expediați pe una dintre insulele din Marea Marmara, unde nu mai puteau isca nicio tulburare. Există puține dovezi că s-ar fi petrecut distrugeri pe scară largă a imaginilor în cea de-a doua perioadă de interzicere a cinstirii icoanelor. Apoi istoria s-a repetat și s-a revenit la poziția inițială. La moartea împăratului Teofil, în 842, fiul său, Mihail al III-lea, avea doar doi ani. S-a alcătuit din nou o regență, iar văduva fostului împărat s-a dovedit și ea o iconodulă secretă. La fel ca Irina, din câte se spune, împărăteasa Teodora păstra icoane în dormitorul ei, iar când fusese surprinsă rugându-se în fața lor de bufonul curții, reușise să evite denunțul convingându-l că se jucase cu niște păpuși. Spre deosebire de Irina, Teodora a reușit să acționeze mai repede și a convocat un alt sinod în 843, care a revenit asupra deciziilor din 787, de data aceasta permanent. Între timp, cauza iconoclastă părea să-și fi pierdut din susținere și nu au mai existat reacții de genul celor cu care se confruntase Irina, atunci când convocase sinodul de la Sfinții Apostoli. Asta nu înseamnă că de atunci au domnit pacea și armonia. De îndată ce bizantinii au căzut de acord că venerarea icoanelor reprezintă dreapta doctrină a apărut o neînțelegere legată de cât de mărinimoși trebuie să se arate iconodulii în victoria lor și cum ar trebui tratați foștii iconoclaști, și în special episcopii. Patriarhul și moderații erau de părere că ar trebui îndepărtați din scaunele lor, în schimb fanaticii cereau pedepsirea lor. Dezacordul a continuat ani de zile, până când a apărut o altă problemă care să-i ia locul. Oricum, în Bizanț exista mereu o dispută teologică sau alta: așa se făcea acolo politică.

Îndelungata dispută legată de icoane fusese o chestiune internă, care nu a influențat șirul nesfârșit de lupte ale Bizanțului cu arabii și bulgarii. În schimb, dacă luăm în considerare arta, cultura și percepția de sine a imperiului, acest conflict și soluționarea lui finală aveau să aibă un impact profund. Acest efect a fost posibil deoarece la vreo douăzeci de ani după restabilirea cinstirii icoanelor, imperiul era mai bogat și mai în siguranță decât fusese timp de un secol. Cu bulgarii, pacea domnea din 816, iar în 863 armata bizantină a obținut o victorie spectaculoasă asupra arabilor la Poson, omorându-l pe emirul din Melitene și nimicind întreaga oaste dușmană. După aceea, intensitatea raidurilor arabe din Asia Mică a scăzut, iar în aceste condiții mai stabile au crescut și veniturile fiscale. Comerțul a renăscut și el, pentru că negustori din toată lumea au putut să profite de poziția geografică a Constantinopolului, aflat la intersecția a două căi comerciale spre zone îndepărtate: Drumul Mătăsii din Asia și rutele maritime spre Europa Occidentală. Negustorii arabi aduceau mirodenii, parfumuri, covoare, porțelanuri, pietre prețioase și obiecte din sticlă; italienii veneau cu lemn, aur și lână; rușii cu miere, ceară, chihlimbar, săbii și blănuri; bulgarii cu pânză de in și miere. Mătăsurile se vindeau cu prețuri fabuloase în vestul Europei, la fel și blănurile în califatul arab. Constantinopolul s-a transformat într-un nod comercial activ, unde produsele dintr-o parte a lumii erau aduse spre vânzare sau schimb cu acelea din partea opusă. Chiar dacă majoritatea acestei activități era în mâinile negustorilor străini, împăratul bizantin profita prin încasarea unui procentaj din toate importurile și exporturile prin taxe vamale, obținând venituri considerabile și sigure.

Pentru prima oară din vremea lui Iustinian, împărații dispuneau de un surplus de venit pe care îl puteau investi în proiecte grandioase, cea de-a doua jumătate a secolului al IX-lea fiind o perioadă de înflorire a construcțiilor, când la Constantinopol și în provincii s-au ridicat splendide biserici și mănăstiri noi. În timpul domniei lui Mihail al III-lea (842–867), complexul Marelui Palat a fost completat cu o capelă cu turlă. Cunoscută sub numele de Biserica Maicii Domnului din Pharos, datorită apropierii ei de farul din vârful promontoriului pe care se ridică orașul, nu era o construcție foarte mare sau impunătoare. Ceea ce i-a impresionat pe cei care au luat parte la sfințirea lăcașului din jurul anului 864 a fost bogăția decorațiunilor din interior, pentru care se cheltuise fără nicio rezervă. Podeaua era din marmură albă, coloanele care susțineau cupola din jasp și porfir – rara marmură purpurie rezervată uzului regal – iar ușile erau acoperite cu argint. Exista un motiv pentru care o clădire atât de mică să fie atât de împodobită. Capela adăpostea cele mai prețioase posesiuni ale împăraților: colecția lor de relicve sfinte. Printre ele, părți din Adevărata Cruce, aduse de Heracliu când s-a retras în momentul invaziei arabe în Siria, dar și ceea ce se credea că este straiul purtat de Iisus, Cununa Lui de Spini, lancea cu care fusese străpuns în coastă de centurion, un mic vas cu sângele Lui, o parte din veșmântul Maicii Domnului și capul Sfântului Ioan Botezătorul.

Decorațiunile capelei din Pharos nu erau doar de preț, ea fusese cu bună știință creată potrivit ultimelor canoane referitoare la icoane. Spațiul sacru era dominat de două figuri enorme, lucrate în mozaic. Cea dintâi o înfățișa pe Maica Domnului cu brațele întinse, la capătul absidei. Cealaltă, din centrul bolții, îl înfățișa pe Iisus Hristos privind din înălțimi spre naos. Icoanele erau cu adevărat enorme, concentrând și conducând valul de extaz degajat în acel

spațiu, cu oastea de apostoli, sfinți și martiri care acopereau ceilalți pereți. Însă poziția centrală pe care o ocupau imaginile în teologia și credința bizantină era reflectată nu numai în decorațiuni. Aproape după optzeci de ani, o altă relicvă a fost adăugată celor de aici: cea readusă de la Edessa de un general victorios. Era vorba de Mandylion, străvechea năframă pe care se întipărise chipul Mântuitorului, atunci când Își apropiase obrazul de ea. Era exact dovada de care aveau nevoie iconodulii pentru a legitima imaginile, confirmând că sunt după dreapta credință, atât timp cât și Dumnezeu cel întrupat crease o asemenea imagine. Nimeni nu mai avea de ce să se clatine în fața Islamului sau a argumentelor iconoclaștilor. Bizantinii erau acum absolut încrezători în credința lor și în cultura vizuală care devenise o parte inseparabilă a ei.

Un alt proiect important din timpul domniei lui Mihail al III-lea a fost restaurarea mozaicului ce o reprezenta pe Maica Domnului cu Pruncul din absida Catedralei Hagia Sofia. Se poate presupune că la un moment dat fusese înlocuit cu o cruce simplă, la fel ca în Biserica Sfânta Irina, dar în primăvara lui 867 mozaicul a fost refăcut, adăugându-i-se o inscripție triumfătoare: „Chipurile sfinte stricate de impostori au fost iarăși înălțate aici de cucernicii împărați" Patriarhul Constantinopolului, Fotie[1], a ținut o predică la dezvelirea lor, aducând mereu vorba de legătura de neclintit dintre icoane și dreapta credință. Doar acceptând icoanele, spunea el, puteai accepta și adevărul Bibliei și al Întrupării. Cei vinovați de iconoclasm se făcuseră frați cu arabii și nu meritau numele de „romei" și nici măcar de creștini.

Aceeași filozofie se reflecta în toate celelalte biserici construite în acea epocă, cum au fost Nea Ekklesia, Noua

[1] Sfântului Ierarh Fotie cel Mare (Photios) (n. tr.).

Biserică, aceea cu cinci turle, înălțată între 876 și 880, și biserica mănăstirii Myrelaion[1], din anii 930. Nu toate erau clădiri de mari dimensiuni, din categoria Hagia Sofia sau Sfinții Apostoli, iar în exterior erau simple, fără podoabe. Importante erau decorațiunile din interior. Întregul spațiu dinăuntru era acoperit cu imagini, fie mozaicuri, fie picturi pe zid și pe panourile din lemn ale iconostasului care desparte congregația de altar – o congregație tăcută, privind spre credincioșii de dedesubt. Biserica s-a transformat într-un fel de icoană grăitoare a cerurilor, o anticipație a ceea ce credinciosul curat avea să întâlnească în viața de apoi.

Așa se face că, la un secol după dispariția lui Constantin al V-lea, încercarea lui cât se poate de serioasă de a îndepărta poporul de ceea ce considera a fi idolatrie fusese complet zădărnicită, iar iconodulii făcuseră tot ce le stătea în putință ca el să rămână în istorie cu renumele de tiran și de necredincios. În ciuda eforturilor lor însă, amintirea lui nu se ștersese cu totul, și nici faptele lui, grație cărora Bizanțul supraviețuise în condițiile în care nimeni nu i-ar mai fi dat vreo șansă. Luptătorii din *tagmata* pătrunseseră în forță în Biserica Sfinții Apostoli în 786, probabil nu atât împinși de profunde sentimente iconoclaste, cât pentru că nu suportau să vadă anulată intenția eroului lor. În 813, Bizanțul se clătina din nou după o înfrângere provocată de bulgari, pe care Constantin al V-lea îi ținuse atât de bine sub control. La aflarea știrii că bulgarii ocupaseră orașul Mesembria din Tracia, o mulțime în panică a fugit spre Biserica Sfinții Apostoli. Oamenii au deschis ușile mausoleului imperial și au căzut în genunchi în fața mormântului împăratului iconoclast, rugându-l să se ridice și să pornească din nou călare împotriva dușmanului.

---

[1] Astăzi moscheea Bodrum din Istanbul (n.tr.).

Pe uliţe s-a răspândit vestea că împăratul mort fusese văzut galopând spre vest, gata de atac. Autorităţile nu puteau accepta, desigur, o astfel de demonstraţie. Prefectul oraşului a venit la mormânt şi i-a arestat pe capii revoltei. Mai târziu, după ce icoanele şi-au recâştigat locul în 843, sarcofagul a fost scos din biserică, iar oasele împăratului au fost duse şi arse într-una din pieţele principale ale Constantinopolului. Aşa l-a răsplătit Bizanţul pe unul dintre cei mai mari conducători, pentru simplul motiv că s-a întâmplat să gândească altfel despre ceea ce avea să devină punctul de reper al dreptei credinţe, Ortodoxia.

5

CUCERIREA NORDULUI

„[Rușii] sunt cele mai murdare făpturi ale Domnului... După ce mănâncă, nu se spală pe mâini. Sunt ca niște asini rătăcitori."

Călător arab, IBN FADLAN (922)

Ziua de marți, 18 iunie, a anului 860 a început ca oricare alta pentru constantinopolitani. Împăratul și cei mai importanți sfetnici ai săi lipseau din capitală. Traversaseră Bosforul și porniseră în fruntea armatei spre răsărit, ca să stăvilească un raid arab din Asia Mică. Nu existase nicio știre sau avertisment că ar pândi vreo altă amenințare, prin urmare părea cel mai normal lucru ca prefectul orașului să rămână doar cu o garnizoană redusă. Activitatea comercială avea să continue ca de obicei pe cheiurile Cornului de Aur, în aglomerația de galere ale negustorilor veniți din toată Mediterana. Deodată, undeva la est s-au văzut coloane de fum urcând spre cer de pe mare: focurile ardeau de-a lungul Bosforului și pe Insulele Prințeselor din Marmara. Cei care s-au urcat pe zidurile dinspre mare

ca să vadă ce se petrecea au constatat cu groază că o flotă de vreo două sute de vase se apropia, navigând aproape de malul asiatic, oprindu-se din loc în loc, iar de pe ele se revărsau bărbați înarmați până în dinți care traversau apa puțin adâncă până la mal și atacau așezările risipite, lipsite de orice apărare. Constantinopolul era în siguranță, apărat de fortificații, dar în absența armatei și pe nepregătite, nu era nimic de făcut pentru a-i împiedica pe străini să jefuiască suburbiile în voie. Au fost trimiși curieri rapizi pe urma împăratului, iar locuitorilor nu le mai rămânea decât să se roage. Mulțimea s-a adunat la Biserica Maica Domnului din Vlaherne, în extremitatea de vest a orașului, care adăpostea o relicvă de preț, vălul Maicii Domnului, cel care potrivit credinței ajutase să-i îndepărteze pe avari, în 626. S-a lăsat întunericul și focurile continuau să licărească, la distanță. A doua zi, mulțimii i s-a alăturat și patriarhul Fotie în persoană. A poruncit ca vălul Maicii Domnului să fie scos din biserică și purtat în procesiune de-a lungul zidurilor, însoțit de imne și de litanii. La sfârșitul acelei zile, când relicva a revenit în biserică, vasele au dispărut la fel de brusc cum apăruseră.

Patrulele care au ieșit cu precauție dincolo de fortificații, în recunoaștere, și-au dat repede seama de dimensiunile măcelului. Peste tot vedeai risipite cadavre. Iată descrierea lui Fotie:

> „Acolo zăcea un bou, alături un bărbat, un copil și un cal nimeriseră în același mormânt, sângele femeilor se amestecase cu cel al orătăniilor... Ogoarele erau presărate cu trupuri în putreziciune, iar drumurile astupate de mortăciuni... nu mai deosebeai râpele și albiile de cimitirele din oraș."

Dar oare cine făcuse acel masacru? Nu erau vechii dușmani, arabii, căci flota venise dinspre nord, nu dinspre

sud. După cum afirmă Fotie, era vorba de un neam obscur, pe care nimeni nu-l băgase în seamă până atunci. Nimeni din Bizanț, adică. Altundeva, în Europa, era prea bine știut. Constantinopolul fusese atacat de același popor care de ani de zile făcuse prăpăd pe coastele Britaniei, Franței și Irlandei: vikingii scandinavi. La începutul acelui secol, în vreme ce danezii și norvegienii navigaseră pe corăbiile lor spre vest, rudele lor din Suedia s-au îndreptat spre est, au traversat Marea Baltică și și-au continuat drumul pe continent, întemeind o așezare stabilă la Novgorod. Războinicii aceștia își atribuiau denumirea de „rhos", derivată poate dintr-un cuvânt scandinav însemnând „vâslaș". De aici se trage și numele lor modern: ruși. Din Novgorod, rușii au coborât spre sud-vest pe Nipru, până la Kiev, oraș așezat pe o înălțime, unde au creat o nouă bază permanentă, stăpânindu-i pe slavii locali, amestecându-se încet cu ei și adoptându-le graiul. Rușii kieveni erau cei care lansaseră atacul asupra Constantinopolului din vara lui 860.

Bizantinii nu fuseseră luați pe nepregătite pentru că nu ar fi știut de existența rușilor. Vreme de mai multe decenii, acești războinici fioroși veniseră pe Nipru până în Marea Neagră și de acolo în Bizanț. Inițial însă, nu cu intenții ostile, ci ca să profite de oportunitățile comerciale oferite de Constantinopol. Soseau primăvara, cu miere, ceară, chihlimbar și blănuri și plecau toamna, cu vasele încărcate cu mătăsuri scumpe și mirodenii. Nu se va ști niciodată ce i-a determinat să devină brusc agresivi. Se poate să fi existat o dispută legată de drepturile comerciale sau de taxele vamale ori poate că rușii știau, din desele lor călătorii, cât de ușor le era să facă incursiuni în așezările neapărate de

pe malurile Bosforului. Indiferent ce anume provocase atacul, el le-a luat absolut prin surprindere pe victime.

Bizantinii trebuiau de acum înainte să ia în calcul și o amenințare dinspre nord, pe lângă cele dinspre est și vest, și să-și regândească întreaga strategie de apărare. De când Heracliu luase hotărârea să-și concentreze forțele împotriva persanilor, în 622, împărații bizantini acordaseră prioritate primejdiei aparent mai mari dinspre răsărit. La urma urmei, dușmanul lor din acea parte era un imperiu foarte mare și puternic, Persia sasanidă mai întâi și apoi califatul islamic. Asediile din 674–678 și 717–718 amenințaseră direct Constantinopolul și chiar existența imperiului. În schimb teritoriul bizantin se învecina la vest cu regiunile stăpânite de slavi, care, după ce se descotorosiseră de dominația avară, se așezaseră în sudul Balcanilor, fără să încerce să-și extindă posesiunile. Hanatul bulgar din nord devenise o forță mai unită și mai agresivă, dar fusese foarte eficient ținută în șah prin victoriile lui Constantin al V-lea, împărat atât de ponegrit, însă atât de util. Chiar dacă slavii merseseră în sud până la capătul Peloponesului, bizantinii își menținuseră prezența în regiune printr-o serie de orașe fortificate – Tesalonic, Atena și Monemvasia. Mai mult decât atât, pe măsura scurgerii secolului al VIII-lea, părea tot mai probabil ca ei să poată recuceri în mare parte ceea ce pierduseră în Balcani, situație de neconceput în cazul provinciilor din răsărit. Spre sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul celui următor, s-au întreprins mai multe expediții militare în Tracia, Macedonia și Tesalia, mergând până spre Pelopones. Triburile de slavi nu au reușit să organizeze o rezistență comună și în cele din urmă au fost de acord să accepte suzeranitatea împăratului. Până în anul 850, întregul teritoriu al Greciei de astăzi se afla din nou sub control bizantin, alcătuind un bloc solid între Constantinopol și Pelopones. Din sudul Italiei au fost aduși coloniști vorbitori

de greacă pentru a repopula acea regiune și, încetul cu încetul, greaca a înlocuit slavona ca limbă majoritară. În acest proces de recucerire desfășurată aproape fără vărsare de sânge, în avangardă nu au fost soldații, ci mai degrabă sihaștrii și călugării. Ei străbăteau regiunile retrase și muntoase din Pelopones, ca predicatori itineranți, convertind la creștinism ultimele grupuri izolate de slavi. Acest succes era capabil să consolideze opinia că vestul prezenta mai multă siguranță decât estul.

În secolul al IX-lea în schimb, această imagine asupra lumii s-a răsturnat. Pe de o parte, amenințarea dinspre est a slăbit. Califatul abbasid a început și el să dezvolte probleme interne și s-au rărit raidurile din Asia Mică. Anihilarea armatei arabe la Poson, în 863, a demonstrat că bizantinii erau acum mai bine pregătiți de apărare, iar spre sfârșitul secolului ai IX-lea între Bizanț și califat se instaurase un fel de *modus vivendi*. Se înregistrau în continuare incursiuni la granițe și atacuri navale piraterești. În anii 820, forțe arabe au debarcat în Creta și în Sicilia și în cele din urmă ambele insule au fost cucerite. În 904, o flotă arabă a devastat Tesalonicul, în urma unui asalt. Indiferent cât de dăunătoare au fost aceste pierderi, nu au amenințat existența Bizanțului, ca în zilele marilor asedii arabe asupra Constantinopolului. Pe fundalul de securitate sporită în răsărit, lovitura din 860 a pus la ordinea zilei o nouă primejdie, ivită dintr-o direcție diferită.

Cincizeci de ani mai devreme, bulgarii provocaseră bizantinilor un dezastru și mai grav. După ce reintegraseră partea de sud a Balcanilor în imperiul lor, bizantinii vor fi sperat că pot proceda la fel și cu nordul, extinzându-și din nou granițele până la Dunăre. Astfel, când hanul bulgar Krum a ocupat orașul bizantin Serdica[1], în urma

---

[1] Astăzi Sofia (n. tr.).

unei incursiuni peste graniță, împăratul Nicefor I (802–811) a hotărât să dea un răspuns ferm. În mai 811, a invadat Bulgaria cu o armată numeroasă, alcătuită din *tagmata* și din soldați din themele Asiei Mici. În fața acelei forțe copleșitoare, Krum a cerut pacea prin trimișii săi, dar Nicefor era atât de încrezător în victorie, încât a respins propunerea fără să ezite. Invazia a continuat în iulie. Armata bizantină s-a năpustit asupra capitalei Pliska, a măturat orice împotrivire, a capturat orașul și a masacrat garnizoana. A fost ocupat și palatul din lemn al lui Krum, rămas intact, iar înăuntru s-a descoperit un întreg tezaur, împărțit de Nicefor soldaților săi, așa cum se cuvenea. Palatul și orașul au fost apoi incendiate și armata lui Nicefor s-a îndreptat spre sud, ca să recupereze Serdica. Dar asta presupunea traversarea Munților Balcani, pe un teren care îi avantaja pe bulgari. În momentul când coloanele înaintau încet printr-un defileu, avangarda a descoperit cu spaimă că ieșirea fusese blocată cu trunchiuri de copac și palisade apărate de numeroși bulgari. Între timp, un alt corp de armată se strecurase în spatele bizantinilor, blocând și intrarea în trecătoare.

O vreme, mulți dintre bizantini nu și-au dat seama că fuseseră prinși în cursă, probabil pentru că ofițerii au luat măsuri ca vestea să nu se împrăștie. Au așezat tabăra și două zile au rămas acolo, în așteptarea următoarei mutări a lui Krum. În ultima noapte, bulgarii au început să facă o larmă teribilă, izbindu-și săbiile de scuturi; la auzul acelui zgomot în bezna din jur, soldații au înțeles că fuseseră înconjurați de forțe superioare și în rândul lor s-au instalat groaza și sentimentul că sunt pierduți. Bulgarii au atacat în zori, țintind bivuacul imperial. În scurt timp, împăratul și mulți dintre principalii lui sfetnici erau morți, iar lupta a degenerat într-un masacru, atunci când armata bizantină s-a fragmentat, fiecare soldat încercând să-și scape pielea. Unii au vrut să străpungă barierele de la ambele capete,

lăsate pustii de bulgarii care se năpustiseră spre tabără. Venindu-le greu să treacă printre grămezile de crengi și de trunchiuri, soldații le-au dat foc în grabă. S-au repezit prin golurile dintre flăcări și au căzut într-un șanț bine camuflat, unde mulți au murit arși sau călcați în picioare de cei care îi împingeau din spate. Fiul lui Nicefor, Staurakios, a scăpat, dar atât de grav rănit, încât a murit după șase luni. Mii dintre camarazii lui nu au mai apucat să iasă vreodată din acea râpă. Când totul s-a terminat, Krum a pus să fie căutat trupul împăratului și să i se taie capul. Țeasta a fost bătută cu un piron într-un lemn gros și purtată peste tot, în văzul lumii. Mai târziu, când nu a mai rămas decât craniul, Krum și-a făcut din el vas de băut, îmbrăcat în argint, pocal cu care toasta la petreceri, alături de nobilimea lui.

Distrugerea armatei bizantine în Munții Balcani a fost o catastrofă la fel de mare ca aceea de la Adrianopol din 378 și, ca efect imediat, a grăbit declanșarea unei a doua crize iconoclaste, când împăratul cuprins de panică a căutat să domolească mânia divină care, presupunea el, fusese stârnită de idolatria bizantinilor. Pe termen lung, dezastrul i-a obligat pe bizantini să-și reconsidere cu toată seriozitatea politica, la fel cum atacul rusesc din 860 avea să-i facă să introducă în ecuație și amenințarea dinspre nord. Până la un punct, era vorba doar de aplicarea față de acești noi inamici a acelorași tactici care salvaseră de atâtea ori imperiul în trecut. La fel ca atunci, reacția imediată după înfrângere a fost retragerea în spatele fortificațiilor inexpugnabile ale Constantinopolului. Odată cu distrugerea armatei bizantine din 811, Krum a avut toată libertatea să întreprindă marșuri repetate în Tracia, fără teama vreunei pedepse, dar înaintarea lui se izbea de fiecare dată de zidurile dinspre uscat ale orașului și hanul se mulțumea să prade suburbiile. Ultima oară, în 814, a venit bine pregătit, după ce adunase 10 000 de boi care să tragă colecția lui impresionantă de

catapulte și alte mașinării de asediu. A pus chiar să fie placate cu fier miile de căruțe de transport, ca să fie protejate în cazul în care bizantinii ar fi avut ideea să le împroaște cu foc grecesc de pe ziduri. De data asta însă, echipamentul nu a mai apucat să fie folosit. În toiul pregătirilor, lui Krum a început deodată să-i curgă sânge pe gură, nas și urechi. A căzut mort la pământ, victimă a unei hemoragii cerebrale, iar armata lui rămasă fără comandant s-a retras imediat.

Norocul și sistemul de apărare ale Constantinopolului aveau să-i salveze pe bizantini de ruși în 860, dar ei știau că nu se pot bizui la nesfârșit doar pe sistemul de ziduri fixe și pe mila Domnului. Trebuiau încheiate tratate prin care dușmanul să fie convins să-și înceteze atacurile, iar pentru asta bizantinii dispuneau de două mijloace de convingere eficiente: sipetele pline ca de obicei cu monede din aur și concesiunile comerciale pe piețele internaționale din Constantinopol. Atât negustorii bulgari, cât și cei ruși veneau în capitala bizantină ca să-și vândă produsele, iar promisiunea de a beneficia de taxe vamale mai mici era un instrument puternic de negociere. În 816 s-a încheiat cu noul han bulgar, Omurtag, un tratat care avea să asigure pacea pe mulți ani. Rușii au fost mai greu de adus la masa negocierilor. În jurul anului 907, au atacat din nou Constantinopolul. Flota lor, comandată de cneazul din Kiev, Oleg, care unise sub domnia lui Kievul și Novgorodul, a coborât pe Bosfor, incendiind bisericile, mănăstirile și așezările suburbane din cale. Tratatul cu statul rus a fost încheiat abia în 911, cu prevederi extrem de generoase. Negustorii ruși erau scutiți de plata taxei vamale obișnuite de 10% pentru toate mărfurile aduse și scoase din Cornul de Aur. Li s-a acordat un loc special de găzduire în cartierul periferic Sf. Mamant (Mamas), situat pe malul european al Bosforului, la nord de Cornul de Aur. Aici urmau să beneficieze de cazare gratuită vreme de șase luni și, mai preciza tratatul, de băi ori de câte

ori doreau. Însă circumspecția cu care își priveau bizantinii partenerii de afaceri era reflectată de o altă clauză. Rușii aveau voie să intre Constantinopolul propriu-zis doar pe o singură poartă, neînarmați și niciodată în grupuri mai mari de cincizeci, fiind însoțiți de un ofițer imperial.

În ceea ce-i privește pe bizantini, scopul unor tratate mărinimoase de acest fel era doar cel de măsură de urgență. Așteptau permanent momentul potrivit, când situația se schimba și condițiile puteau fi renegociate. În cazul rușilor, prilejul a apărut în 941, când cneazul Igor a decis să se întoarcă la vechile obiceiuri și a lansat un atac pe mare. La fel ca în 860 și 907, rușii au ales cu grijă momentul: armata și flota bizantine erau în altă parte, iar singura linie de apărare pe mare erau cele cincisprezece corăbii care putrezeau în șantierul naval din Cornul de Aur. A fost nevoie ca ele să fie reparate în grabă și pregătite de război. După ce navele rusești au fost ancorate și mulți dintre marinari coborâseră la țărm, au apărut brusc vasele bizantine, lansând șuvoaie de foc grecesc de la prore și pupe. Navele rușilor s-au aprins una după alta și restul echipajelor a sărit în apă, ca să scape de flăcări. Igor a ordonat ca vâslașii să mâne spre nord vasul lui care, datorită pescajului scăzut, a putut naviga aproape de țărm, unde nu putea fi urmărit. Majoritatea rușilor și-au văzut calea tăiată înainte să-l poată urma și s-au refugiat pe țărmul asiatic, unde au fost lichidați după câteva luni, la întoarcerea armatei bizantine. Acum, în 944, tratatul a fost renegociat, rușii fiind pedepsiți cum se cuvine prin revizuirea condițiilor și prin pierderea dreptului la scutirea de taxe vamale.

Dacă tratatele cu prevederi inegale reprezentau o măsură paliativă, bizantinii se aflau în continuă căutare, prin tentaculele lor diplomatice, de aliați care puteau fi plătiți și ținuți în rezervă pentru atacuri împotriva bulgarilor și rușilor, la nevoie. Candidații cei mai la îndemână în cazul

bulgarilor, popoarele care locuiau la vest și la nord de ei și se temeau de ambițiile expansioniste ale vecinilor, erau sârbii, croații și ungurii. Împotriva rușilor puteau fi mobilizați vechii prieteni ai bizantinilor, khazarii: la ei s-a trimis o delegație, la câteva luni după atacul din 860. Aliatul perfect împotriva ambelor puteri era un alt popor turcic, care migrase spre vest traversând stepele Asiei – pecenegii. Teritoriul lor se învecina cu Niprul, un loc ideal, de unde puteau atât să lovească granițele de nord ale bulgarilor, cât și să taie ruta comercială a rușilor spre Marea Neagră. Hanului pecenegilor a început să i se trimită anual un „dar" din lingouri de aur, menit să-i cumpere lealitatea și să-l pregătească pentru momentul chemării la arme.

Erau, desigur, aceleași tactici la care se recurgea de mult pentru a evita primejdia arabă. Zidurile salvaseră Constantinopolul în 674–678 și 717–718, iar califatul fusese de multe ori ținut sub control prin tratate care promiteau plata unui tribut anual. Existaseră și concesiuni comerciale, iar la Constantinopol se construise chiar și o moschee pentru negustorii arabi veniți în oraș. Aliații khazari fuseseră folosiți de multe generații pentru înfrânarea califatului dinspre nord. În deceniile 850 și 860 însă, un grup de intelectuali constantinopolitani au început să se întrebe, din câte se pare, dacă diferențele fundamentale dintre dușmanii de la răsărit și cei de la apus și nord nu reclamau o abordare diferită a celor din urmă. Cel mai important dintre acești revizioniști a fost Fotie, care, ca patriarh, asistase la atacul rusesc asupra Constantinopolului din 860.

Deși era unul dintre cei mai talentați și mai inteligenți bărbați ai generației sale, Fotie nu ar fi părut un candidat

verosimil pentru rangul de patriarh, deoarece până aproape de cincizeci de ani nici măcar nu fusese hirotonit. Se trăgea dintr-o familie constantinopolitană înstărită, rămasă credincioasă iconoduliei în timpul celei de-a doua crize iconoclaste, iar după revenirea la cultul icoanelor din 843 a urmat o carieră de succes în administrația Marelui Palat. Curtea unde a lucrat Fotie în anii 850 trebuie să fi fost un loc în felul lui uluitor. Teoretic, era condusă de Mihail al III-lea, dar împăratul se arăta prea puțin interesat de guvernare. Cursele de cai erau pasiunea lui supremă, nu numai ca spectator, dar și ca participant. Își practica hobbyul nu pe Hipodromul central, ci în micul port Sf. Mamas de pe Bosfor, locul unde le era permis și rușilor să acosteze cu mărfurile lor. În oraș exista un palat și o mică pistă de curse, unde împăratul și prietenii lui puteau să se întreacă după pofta inimii, departe de privirile publicului, Mihail concurând de fiecare dată în echipa Albaștrilor. Nici măcar știrea unui atac arab iminent nu avea voie să tulbure o cursă, odată începută. După lăsarea întunericului, se porneau petrecerile desfrânate, la care, umbla zvonul, Mihail și prietenii, în beția lor, se dedau până și la blasfemii, parodiind liturghia.

De vreme ce împăratul lipsea atât de des de la curte și era preocupat doar de distracții, treburile imperiului au rămas pe seama altora. În primul rând, era vorba de mama sa, Teodora, regentă a minorului începând din 842, asistată de Teoctist (Theoktistos), unul dintre eunucii palatului. Ajuns la vârsta de cincisprezece ani, Mihail a început să se arate deranjat de tutela mamei, iar o facțiune de la curte, condusă de Bardas, fratele împărătesei, nu a ezitat să profite de nemulțumirea lui. Conspiratorii au stat la pândă în fața sălii de consiliu și l-au prins pe Teoctist când ieșea de la o întrunire, l-au târât până într-un beci al palatului și l-au lichidat. Lipsită de principalul ei sfătuitor,

Teodora a fost total răvășită și și-a dat seama că nu-și poate păstra poziția la curte. La câteva luni după asasinat, în primăvara anului 856, i-a strâns pe curteni, le-a înmânat o serie de rapoarte ca dovadă a cârmuirii ei conștiincioase și s-a retras din viața publică la o mănăstire.

După această lovitură de palat, Mihail i-a conferit titlul de cezar unchiului său Bardas și l-a lăsat să se ocupe de administrarea imperiului. Majoritatea realizărilor considerabile ale domniei lui Mihail de după 856 ar trebui probabil trecute în contul lui Bardas și al grupării lui. Spre exemplu, armata bizantină care l-a zdrobit pe emirul din Melitene la Poson, în 863, era sub comanda fratelui său, Petronas. Mai mult, în ciuda modului brutal în care venise la putere, Bardas era un patron al artelor: în vremea lui s-a realizat renovarea capelei Pharos și au fost începute lucrările de restaurare a mozaicului Fecioarei cu Pruncul din absida Hagiei Sofia. Era și un susținător al învățământului superior laic, întemeiat pe studiul clasicilor greci. Cu secole înaintea lui, Vasile din Cezareea și alții susținuseră că aceste opere, deși scrise de păgâni, trebuie păzite și studiate, chiar dacă în vremurile întunecate și nesigure din secolele al VII-lea și al VIII-lea educația înaltă părea să fi fost în suspensie. Bardas a făcut să renască universitatea din Constantinopol, găzduind-o în sala Magnavra din Marele Palat și asigurându-i profesori pe cheltuială publică. Împărat din toate punctele de vedere, dar nu și cu numele, Bardas trebuia să-și asume răspunderea pentru problemele moștenite de la sora lui. Una dintre ele era dihonia continuă dintre moderații și fanaticii Bisericii pe tema felului cum ar trebui tratați foștii episcopi iconoclaști. Bardas lua deschis partea taberei moderate: a mers până acolo încât să-l cheme pe un fost arhiepiscop iconoclast al Tesalonicului să predea geometrie în noua universitate. Însă

patriarhul Ignatie[1] i s-a opus cu tărie lui Bardas, criticându-l public pentru viața lui privată, întrucât cezarul trăia în văzul lumii cu o femeie care nu-i era soție. Bardas a suportat această provocare la adresa autorității sale vreme de vreo optsprezece luni, apoi, în noiembrie 858, a pus ca Ignatie să fie arestat. Desigur, nu putea să-l asasineze pe patriarh, dar străjerii lui l-au bătut rău și l-au aruncat în sarcofagul gol al lui Constantin al V-lea de lângă Sfinții Apostoli. Ignatie a fost lăsat să zacă acolo o noapte întreagă, în ger, iar a doua zi a fost trimis în exil pe Insula Lesbos.

Acesta este momentul când intră în scenă Fotie. Este probabil că el făcea parte de o vreme din cercul lui Bardas, deși este imposibil de stabilit dacă fusese implicat în complotul de ucidere a lui Teoctist. Fotie era interesat, ca și cezarul, de vechea literatură a grecilor și se presupune că preda și el la noua universitate. Era autor al lucrării *Biblioteca*, o colecție de recenzii de carte, așa cum le-am numi astăzi. Acele cărți fuseseră scrise cu secole în urmă, iar Fotie era interesat în primul rând de stilul și vocabularul lor, deoarece între timp greaca vorbită se abătuse mult de la idiomul clasic. Judecățile lui puteau fi extrem de aspre. Despre creștinul Eunomie din Cyzicus (m. 393) spune că nu avea „nici urmă de farmec sau de grație în stil" și că fabrica „vorbe bombastice și sunete urâte". Pe de altă parte, îl laudă pe păgânul Arrian, istoriograful lui Alexandru cel Mare, și discursurile contemporanului lui Alexandru, Isocrates. Fotie a fost preferat de Bardas ca să devină cap al Bisericii în locul lui Ignatie, ca antiteză la fanaticii care alcătuiau partida zeloților.

Exista o mică piedică: Fotie nu era eligibil ca patriarh din cauză că era mirean, dar ea a fost repede depășită.

---

[1] Sfântul Ierarh Ignatie (Ignatios) (n. tr.).

A fost tuns călugăr la 20 decembrie 858, apoi, pe rând, în următoarele patru zile, a fost hirotonit lector, subdiacon, diacon și preot. În final, chiar în ziua de Crăciun, a fost înscăunat patriarh al Constantinopolului. Dincolo de gestul politic impertinent al numirii sale în funcție ca prieten personal al lui Bardas, Fotie a devenit unul dintre cei mai impunători patriarhi, care a jucat un rol în aproape toate evoluțiile importante ale acelor vremuri. A fost implicat în redecorarea bisericilor în urma victoriei iconodulilor, fiind cel care a ținut predica la dezvelirea noului mozaic al Maicii Domnului cu Pruncul din Hagia Sofia, în 867. La atacul rușilor asupra Constantinopolului din 860, el a fost cel care a contribuit la susținerea moralului, dând ordin să se facă o procesiune cu vălul Maicii Domnului în jurul zidurilor. Mai întâi de toate, a făcut parte din cercul de la curtea bizantină care a gândit un nou tip de abordare pentru rezolvarea amenințării dinspre nord.

La prima vedere, persoanele din categoria lui Fotie, a căror educație consta în mare măsură din lectura clasicilor greci și însușirea deprinderii de a scrie în același limbaj extrem de formalizat, par cât se poate de puțin calificate să-și înțeleagă vecinii. În scrierile lor care ni s-au păstrat, sunt înclinate, în mod stânjenitor pentru noi, să-i eticheteze drept „barbari“ pe toți străinii: în ceea ce îl privea pe Fotie, rușii care au atacat la 860 erau „barbari“, la fel ca toți cei care trăiau în afara granițelor Bizanțului sau nu acceptau credința creștină așa cum era ea definită de sinoadele ecumenice. Termenul era de fapt o simplă convenție literară moștenită de la grecii antici: născociseră cuvântul pentru a-i indica pe toți cei care nu cunoșteau greaca și vorbeau în sunete de neînțeles pentru ei, un soi de „ba-ba“. Bizantinii educați, ca Fotie, nu erau xenofobi sau rasiști, ci dimpotrivă, erau bine informați despre viața și cultura popoarelor din jur. Fotie cunoștea în profunzime califatul abbasid,

deoarece înainte de a deveni patriarh fusese trimis acolo de împărat, într-o misiune diplomatică. Se spune că, în perioada petrecută la Bagdad, a avut un număr de prietenii statornice, în ciuda „zidului despărțitor al credinței". La urma urmei, bizantinii și arabii aveau multe în comun: religiile monoteiste derivate din rădăcini similare, orașele întinse, cultura literară și admirația față de scrierile Greciei antice.

Pe de altă parte, curtenilor erudiți de la Constantinopol le venea mai greu să simtă o apropiere față de bulgari, de ruși și de alte popoare din nord. Religia lor era politeistă, cu numeroși zei arțăgoși care aveau deseori nevoie să fie împăcați. Când se pregătea să atace zidurile Constantinopolului, Krum a sacrificat mai mulți oameni zeului ceresc, Tangra. La Kiev exista un templu enorm, dedicat unui număr de șase zeități – ale războiului, cerului, luminii, naturii și două ale fertilității – fiecare reprezentată de un idol sculptat în lemn. Orașele Pliska și Kiev nu se puteau compara cu Bagdadul sau Constantinopolul: erau simple șiruri de colibe din lemn înconjurate de un val de pământ și un zid, cu palatul din lemn al conducătorului în mijloc, pe care Nicefor I îl incendiase atât de ușor la Pliska, în 811. Populațiile acestea nu aveau cultură scrisă, deoarece limba lor slavonă nu avea un alfabet. Și înfățișarea acestor oameni trebuie să li se fi părut respingătoare bizantinilor și arabilor rafinați. Un trimis bulgar care a vizitat Constantinopolul era descris drept „tuns în stil unguresc, nespălat și încins cu un lanț din bronz". Observator mai amabil, călătorul arab Ibn Fadlan îi descrie astfel pe ruși: „specimene fizice perfecte, înalți ca niște curmali, blonzi și rumeni"; îi critică în schimb pentru neglijarea igienei personale și se arată de-a dreptul alarmat când este martor la o ceremonie funerară rusească. Potrivit obiceiului, cel decedat este ars pe o ambarcațiune, împreună cu toate bunurile lui – printre care o tânără sclavă.

Spre lauda lui Fotie și a cercului său, ei au înțeles că tocmai lipsa de cultură a slavilor era, de fapt, un enorm avantaj și cheia neutralizării amenințării pe care o reprezentau. Secole de-a rândul, bizantinii înfruntaseră în Balcani val după val de popoare migratoare și, atunci când nu le puteau învinge, le lăsau să se așeze în imperiu, le dădeau pământ în schimbul serviciilor militare și de multe ori îi convingeau să adopte creștinismul și să se integreze. Statele având centrul la Kiev și la Pliska erau prea mari și prea puternice pentru a fi integrate, în schimb puteau fi tentate cu diverse laturi ale civilizației bizantine, mai ales dacă erau subtil adaptate să reflecte ceva din propria lor cultură.

Bardas și Fotie au avut prilejul să pună în practică această viziune în 862, când la Constantinopol a sosit un mesager neașteptat. Solul fusese trimis de prințul Moraviei, un stat slav cu care, din cauza distanței, bizantinii nu avuseseră mult de-a face până atunci. Prințul le-a adresat rugămintea de a trimite misionari care să convertească la creștinism poporul din Moravia. Cererea nu era motivată doar de considerații spirituale. Micul principat era în pericol iminent de dispariție, după ce regele francilor din est, Ludovic Germanul, a încheiat o alianță cu hanul bulgar. Exista pericolul real ca ei să-și împartă Moravia și, în aceste condiții, prințul căuta un aliat. De aici și rugămintea transmisă Constantinopolului. Cezarul Bardas și Fotie au decis să accepte propunerea. Pentru conducerea misiunii i-au ales pe unul dintre asociații și foștii elevi ai lui Fotie, numit Chiril, care preda în noua universitate de la Constantinopol, și pe fratele lui, Metodiu, pe atunci stareț al unei mănăstiri din Asia Mică. Ambii erau misionari cu experiență, făcând parte mai înainte dintr-o delegație la khazari. Mai important de atât, se trăgeau din Tesalonic, oraș care în timpul invaziilor din secolul al VII-lea fusese

înconjurat de așezări ale slavilor și unde prezența lor era în continuare semnificativă. Cei doi frați crescuseră vorbind ambele limbi, greaca și dialectul slavon local, și prin urmare aveau să poată comunica direct, cel puțin într-o oarecare măsură, cu localnicii din Moravia. La un moment dat însă, s-a luat hotărârea că nu era suficient să le predice moravilor în propria lor limbă: era nevoie să li se pună la dispoziție traduceri ale Scripturilor și Liturghierului. Alți misionari dinaintea lor încercaseră același lucru transpunând textul grecesc în slavonă cu litere latine, dar principiul nu funcționase foarte bine, deoarece în slavonă existau multe sunete pentru care greaca și latina nu aveau echivalent. În fața acestei dificultăți, Chiril a compus un alfabet special pentru limba slavonă, cunoscut sub denumirea de glagolitic, posibil bazat pe o scriere existentă la cel moment. După sosirea lor în Moravia, frații au început munca de traducere a Liturghierului, folosind termeni grecești acolo unde nu exista echivalent în slavonă. Rezultatul a fost crearea unei limbi literare, slavona bisericească veche, înțeleasă în întreaga lume a slavilor.

În cele din urmă, misiunea din Moravia nu a avut mare succes. Misionarii bizantini s-au lovit de opoziția clerului franc deja activ în regiune, care a obiectat vehement împotriva liturghiei ținute în limba indigenă, pe motiv că doar latina, greaca și ebraica ar fi limbile adecvate pentru a I te adresa Atotputernicului. Când Ludovic Germanul a invadat Moravia în 864, acești opozanți au beneficiat și de susținere militară, iar misionarii bizantini au fost siliți să plece. Odată îndepărtați, papa i-a scris suveranului morav, insistând că practica susținerii liturghiei în slavonă trebuie să înceteze. Însă experiența generată aici avea să se dovedească extrem de relevantă când bizantinii și-au îndreptat atenția asupra vecinilor mai apropiați, bulgarii.

După tratatul din 816, bizantinii și bulgarii au menținut pacea mai multe decenii. În anii 860 însă, bizantinii își recâștigaseră încrederea în sine după victoria spectaculoasă asupra arabilor de la Poson și după ce amintirea fiascoului din 811 se ștersese. Așa se face că atunci când cezarul Bardas și cei din cercul său au aflat de alianța încheiată de Boris, hanul bulgarilor, cu Ludovic Germanul în vederea împărțirii Moraviei, au adoptat o atitudine belicoasă, deoarece aveau sentimentul că alianța amenința cu extinderea influenței francilor într-o regiune pe care o considerau a lor de drept. În 864, au deplasat o armată la granița cu Bulgaria, în vreme ce o flotă naviga pe Marea Neagră, de-a lungul țărmului, gata să o susțină. Campania s-a desfășurat cu totul altfel decât cea din 811. La fel cum procedase și Krum înaintea lui, Boris a hotărât să nu se aventureze într-o bătălie și a propus negocieri. În țara lui domnea atunci o foamete gravă și suveranul a înțeles că în aceste circumstanțe nu avea cum să încropească o rezistență eficace. De data asta, oferta a fost acceptată și bizantinii nu au mai făcut vreo încercare de a lovi Pliska, așa cum procedase Nicefor la vremea lui. Se pare că nu au avut loc lupte sau vărsări de sânge. Și prevederile tratatului sunt destul de surprinzătoare. Bizantinii nu au pretins vreun teritoriu sau tribut. Tot ce au cerut a fost ca Boris să renunțe la alianța cu francii și să accepte credința creștină. În anul următor, un episcop a fost trimis cu tot protocolul de la Constantinopol la Pliska să-l boteze pe han, aducând cu el o lungă scrisoare de la Fotie, plină de sfaturi adresate pe un ton părintesc noului convertit. Lângă palatul hanului din Pliska a început construcția unei biserici.

Ar putea să pară un profit destul de sărac în comparație cu pregătirile militare și cheltuielile făcute de bizantini

pentru pregătirea campaniei, dar Bardas și Fotie știau ce făceau. La botezul lui Boris s-a spus limpede că împăratul Mihail era nașul lui și, acceptând acest fapt, Boris recunoștea practic suveranitatea împăratului și alinierea țării sale la Constantinopol și nu la regatul francilor răsăriteni. Nu se pune problema ca această convertire a lui Boris să fi fost nesinceră sau un simplu subterfugiu politic. Din câte se pare, hanul fusese interesat de creștinism cu mult înainte ca bizantinii să-i forțeze mâna, iar mai târziu a abdicat de bunăvoie și s-a călugărit. În orice caz însă, botezul său trebuie plasat tot atât de mult în contextul politicii internaționale de putere, cât și în cel al credinței religioase personale. Prin urmare, este imposibil ca Bardas și Fotie să fi fost atât de naivi încât să-și închipuie că povestea se încheia odată cu acea ceremonie. De cum a dispărut amenințarea imediată, Boris a început să se teamă că a cedat prea mult din independența sa și că și-a subminat autoritatea în fața propriului popor. Dacă unii dintre nobili fuseseră alături de el și trecuseră și ei la creștinism, alții au rămas la păgânismul tradițional. Au apărut și zvonuri rău prevestitoare de nemulțumire legate de renunțarea la alianța cu francii, iar preoții bizantini veniți să evanghelizeze poporul erau considerați de mulți un fel de coloană a cincea a împăratului de la Constantinopol, a cărui intenție de a încorpora din nou Bulgaria în imperiul lui era bine știută. La câteva luni după botezul lui Boris a izbucnit o revoltă amplă, stinsă abia după ce hanul i-a executat fără milă pe cincizeci și doi dintre șefi, cu tot cu copiii lor. Deși a trecut cu bine de răzmeriță, Boris trebuia să arate în continuare că adoptarea creștinismului de la Constantinopol nu implica și acceptarea suveranității bizantine. La mai puțin de un an după convertire, a propus ca noua Biserică Bulgară să nu intre sub tutela patriarhului de la Constantinopol, ci să aibă un patriarh propriu, iar atunci când

autoritățile ecleziastice bizantine i-au refuzat cererea, Boris a trimis cu șiretenie la Roma o delegație, cerându-i papei misionari care să-i înlocuiască pe cei din Constantinopol.

Pe termen lung, influența bizantină a fost cea predominantă în Bulgaria. În parte pentru că Roma era mai departe decât Constantinopolul și, la urma urmei, pentru că era în interesul bulgarilor să păstreze bune relații cu puternicul lor vecin. În 870, Boris a acceptat un compromis: Biserica Bulgară avea să fie condusă nu de un patriarh, ci de un arhiepiscop care se va bucura de o largă autonomie. Și mai important a fost că în 886 a ajuns la Pliska un nou grup de clerici bizantini. Erau misionarii din Moravia, obligați să plece după invazia lui Ludovic Germanul. Toți vorbeau slavona și au adus cu ei vechiul Liturghier bisericesc slavon și Scripturile. Boris a fost încântat, deoarece asta părea să fie o versiune de creștinism care nu presupunea supunerea culturală și politică față de împăratul de la Constantinopol. A purtat discuții cu conducătorii lor, călugării bizantini Clement și Naum, încredințându-le datoria de a predica noua religie. Naum a rămas la Pliska, dar Clement a fost trimis în orașul Ohrida, din vestul Macedoniei, unde trebuia să-i învețe și să-i convertească pe slavii localnici, ceea ce era o treabă dificilă, deloc de invidiat. Incredibil însă, dar el a reușit, prin trudă și prin puterea personalității sale. Le ținea predici țăranilor, dar le-a și adus din provinciile bizantine din sud soiuri noi de pomi fructiferi ca să le facă viața mai ușoară. A pregătit un cler din localnici și s-ar putea să fi conceput și o scriere slavonă simplificată, așa-numita chirilică, care în cele din urmă avea să o înlocuiască pe cea glagolitică. La moartea lui Clement, în 916, obscura așezare Ohrida, de pe malul unui lac, se transformase într-un centru al culturii creștine slavone, loc unde textele grecești erau traduse în vechea slavonă bisericească și icoanele erau pictate în stil bizantin. Bisericile

construite în toată Bulgaria pentru a adăposti noile obști aveau aceeași arhitectură ca acelea înălțate acum peste tot în interiorul granițelor bizantine, etalând cupole pe plan pătrat. Interiorul lor era împodobit cu fresce care reflectau teologia icoanei, ele fiind de multe ori opera artiștilor călugări aduși din Bizanț. Bulgaria își păstrase independența, dar fusese atrasă pe orbita culturală bizantină.

În vremea când Ohrida începuse să intre în rolul de centru de cultură, Bardas și Fotie nu mai erau la cârmă. Căzuseră amândoi de la putere, în succesiune rapidă, la scurt timp după botezul hanului Boris, deoarece, în vreme ce ei erau cufundați în afacerile externe din Moravia și din Bulgaria, apăruse un nou candidat dispus să exercite puterea în numele lui Mihail al III-lea. Spre deosebire de Teodora, Teoctist și Bardas, el nu făcea parte din cercurile palatului, ci era un țăran din Tracia, pe nume Vasile, care venise la Constantinopol să-și caute norocul. A găsit de lucru în casa lui Teofil, rudă cu cezarul Bardas, și s-a ridicat până la funcția de grăjdar-șef. Se afla printre servitori într-o seară, când Bardas și Teofil aveau drept oaspeți un grup de soli bulgari. După ce invitații se înveseliseră cu vin, s-au lăudat că aduseseră cu ei pe cel mai bun luptător din Bulgaria, iar Teofil le-a răspuns că sluga lui, Vasile, putea să-l înfrunte fără teamă. Mesele au fost împinse deoparte și cei doi luptători s-au încleștat. Spre uimirea celor prezenți, Vasile l-a ridicat pe uriașul bulgar de la pământ și l-a trântit cu toată puterea pe una din mese.

Fapta a ajuns curând la urechile lui Mihail al III-lea și peste o vreme, Teofil și Mihail fiind la vânătoare, Vasile a reușit să prindă calul împăratului, după ce animalul o

luase la fugă. Impresionat de talentele lui Vasile, Mihail l-a luat în serviciul său și cei doi au ajuns nedespărțiți. Mihail l-a scos pe protejatul său din grajduri și l-a ridicat la rangul de cămăraș. I-a găsit și o soție din lumea bună, o fostă metresă de-a lui. Astfel Mihail a asigurat un conducător facțiunii din curtea sa care îl urâse mereu pe Bardas și care aștepta momentul potrivit să dea lovitura. În primăvara anului 866, Mihail și Bardas au pornit cu o flotă spre sudul Mării Egee, cu intenția de a recupera Creta de la arabi. Într-o seară, când navele erau ancorate, iar împăratul și cezarul coborâseră să înnopteze, un grup de conspiratori, printre care și Vasile, s-a năpustit în cortul imperial, unde Bardas era absorbit în studierea documentelor și l-a ciopârțit. Este puțin probabil ca mulți dintre complotiști să se fi așteptat ca un grăjdar recent promovat în grad să fie înlocuitorul lui Bardas, dar calculul lor nu ținuse seama de împărat. La nici o lună după moartea lui Bardas, Mihail îl adoptase pe Vasile și îl încoronase împărat alături de el, într-o ceremonie splendidă, la Hagia Sofia. Gestul lui echivala cu semnarea propriei condamnări la moarte. Vasile și susținătorii lui știau prea bine că noile lor poziții erau nesigure până nu îl înlăturau din cale și pe Mihail. În anul următor, într-o noapte de septembrie, când Mihail zăcea beat în patul lui din palatul de la Sf. Mamas, complotiștii au pătruns în cameră și l-au ucis pe loc. Vasile a fost proclamat împărat a doua zi de dimineață, când a ieșit din Marele Palat și a aruncat pumni de galbeni mulțimii adunate. Sub numele de Vasile I, el a fost întemeietorul dinastiei macedonene, care avea să conducă Bizanțul, direct sau indirect, până în 1056.

Această întorsătură îl lăsase pe Fotie cât se poate de izolat, deoarece el fusese, de la bun început, protejatul lui Bardas. După ce Vasile a pus mâna pe putere, a avut curajul să denunțe asasinarea lui Mihail de către Vasile și să-i

refuze noului împărat Sfânta Împărtășanie. Însă Vasile hotărâse oricum să scape de el. Fotie era nu numai o rămășiță a fostului regim, ci și motiv de neplăceri. Mulți clerici ai Bisericii Bizantine, dar și papa de la Roma, îl considerau și acum un uzurpator, din cauza abaterilor de la reguli cu prilejul numirii sale. În noiembrie 867, a fost îndepărtat din scaun de Vasile și întemnițat într-o mănăstire; în locul său a fost reinstalat Ignatie, fostul patriarh.

Deși Bardas și Fotie nu mai erau la putere, Vasile I a continuat întocmai linia lor politică față de vecinii slavi ai Bizanțului, convingându-l pe hanul Boris să pună capăt avansurilor față de Roma și să intre cu totul în sfera de influență bizantină. În anii 870, un alt popor slav, sârbii, a trimis soli la Constantinopol și a cerut misionari în vederea convertirii. Și sârbii ocupau, desigur, un fost teritoriu bizantin, dar nu exista nicio perspectivă de recuperare a lui, atât timp când în cale stătea și hanatul bulgar. Prin urmare, Vasile a fost bucuros să trimită misionari și să accepte recunoașterea unei suveranității teoretice, așa cum era presupusă de îmbrățișarea credinței de la Constantinopol. Misionarii au luat cu ei Liturghierul Slavon și Sfintele Scripturi, chirilice și glagolitice, și au impus și stilul bizantin al arhitecturii și decorațiunilor bisericești. Având în vedere această continuitate a politicilor, poate nu trebuie să fie o surpriză că, în anii 870, Fotie a intrat din nou în grațiile lui Vasile, care l-a făcut profesor al fiului său cel mic, Leon. La moartea lui Ignatie, în 877, Fotie s-a întors pe scaunul patriarhal de la Constantinopol și a rămas în oficiu până în 886, când a fost din nou înlăturat de fiul și succesorul lui Vasile, Leon al VI-lea (886–912), care pare să nu fi avut nicio recunoștință față de fostul său tutore. În zilele de pe urmă, petrecute în exil, înaintea morții lui din 893, Fotie poate să se fi consolat cu gândul că în Balcani se instaurase un anume echilibru, la care contribuise și el în mare măsură.

Însă echilibrul nu a fost de durată. Chiar dacă Bulgaria se afla în sfera culturală a Bizanțului, nu însemna că amenințarea fusese neutralizată. În fapt, la începutul secolului al X-lea, hanul bulgar Simeon a ajuns să reprezinte cea mai gravă amenințare la existența Bizanțului de la asediul arab din 717–718. Și nu din cauză că Simeon ar fi urât Bizanțul. Dimpotrivă, îl iubea și îl admira. Cunoștea bine Constantinopolul, pentru că tatăl său, Boris, îl trimisese acolo la învățătură. Își însușise limba greacă și luase contact direct cu ceremonialul și spectacolul curții bizantine. La întoarcerea sa, Pliska trebuie să i se fi părut un loc posomorât, lipsit de orice rafinament. În 893, după răsturnarea fratelui său păgân, Vladimir, Simeon devenise han și începuse să-și schimbe țara după modelul de la Constantinopol. A renunțat la Pliska preferând o nouă capitală, Preslavul, care urma să devină la fel de măreț ca Bizanțul. Din provinciile bizantine au fost aduși meșteri care să construiască un rând de ziduri de apărare și multe biserici frumoase. Dintre ele, cea mai deosebită a fost marea Biserică de Aur, numită așa pentru că, se spune, cupola ei era acoperită cu foiță din metalul galben. Exista și un nou palat grandios pentru han, de unde Simeon emitea decrete prevăzute cu un sigiliu în care era reprezentat în veșminte foarte asemănătoare celor ale împăratului bizantin. Alături s-a construit reședința unui înalt demnitar bisericesc, deoarece Simeon, la fel ca tatăl său, spera ca Bulgaria să aibă curând un patriarh propriu și se pregătise în acest scop.

În 913, Simeon a pornit un război împotriva Bizanțului, deoarece imperiul încetase plata unui tribut anual obținut de el mai devreme, în urma unui conflict declanșat de refuzul unor drepturi comerciale. A înaintat până sub zidurile dinspre uscat, fără să i se opună mare rezistență,

deoarece bizantinii treceau printr-o perioadă de slăbiciune politică internă. Împăratul Constantin al VII-lea era un copil de șapte ani, Constantinopolul fiind condus de un consiliu de regență. Contrar practicii obișnuite, Zoe, mama lui Constantin, nu se afla în fruntea consiliului. Căsătoria ei cu tatăl lui Constantin al VII-lea, Leon al VI-lea, nu fusese validată de Biserică, deoarece Zoe era cea de-a patra soție a lui Leon, iar cea de-a patra cununie era interzisă prin legea canonică. Prin urmare, mama lui Constantin a fost ținută deoparte și regența era condusă de patriarhul Nicolae Misticul, fost elev al lui Fotie.

După ce armata bulgară și-a ridicat tabăra în fața zidurilor dinspre uscat, patriarhului nu-i mai rămânea decât să negocieze așa că i-a cerut lui Simeon să-i prezinte condițiile. Este interesant de constatat că Simeon a procedat acum exact ca Bardas și Fotie în victoria lor din 864. Nu a cerut comori sau teritorii, ci mai degrabă ceva simbolic: ca tânărul Constantin al VII-lea să se însoare cu una dintre fiicele sale, iar el să fie încoronat împărat de către patriarh. Cea dintâi cerere nu era fără precedent, împărați bizantini mai vechi, spre exemplu Leon al III-lea, încheiaseră și ei asemenea alianțe matrimoniale cu vecinii khazari. Cea de-a doua reprezenta însă o noutate. În 811, lui Krum nu-i trecuse prin minte să aibă o asemenea pretenție, când se afla într-o poziție de forță asemănătoare. Insistența de a i se oferi o încoronare imperială nu putea veni decât din partea cuiva atât de profund impregnat cu valorile bizantine încât să dorească să se vadă promovat în vârful ierarhiei suveranilor. Neavând de ales, patriarhul a fost de acord cu ambele cereri. Simeon a luat masa cu viitorul lui ginere, Constantin al VII-lea, și a avut loc și o ceremonie oarecare de încoronare, în afara zidurilor Constantinopolului. Începând din acel moment, Simeon s-a considerat cu siguranță împărat. A renunțat la titlul de han și l-a înlocuit

cu cel de țar, termen slavon derivat din „cezar", iar pe sigiliile sale folosea termenul de bazileu, prin care bizantinii îl desemnau pe împărat.

Odată ce și-a văzut atins scopul, Simeon s-a retras la el în țară; însă subestimase capriciile politicii de curte bizantine. La câteva luni după încoronare, patriarhul a făcut gestul neînțelept de a-i permite împărătesei Zoe să se întoarcă la palat, deoarece micuțul Constantin îi simțea lipsa. Odată ajunsă pe coridoarele puterii, Zoe și susținătorii ei l-au eliminat pe patriarh iar împărăteasa și-a ocupat locul de drept în fruntea consiliului. Una dintre primele măsuri luate de ea a fost să anuleze termenii conveniți cu Simeon. Logodna lui Constantin al VII-lea a fost ruptă, iar susținătorii lui Zoe au interpretat că încoronarea nu fusese validată, deoarece, în ultimul moment, patriarhul pusese deoparte coroana și îi așezase pe creștet lui Simeon propria lui podoabă ecleziastică: cum îngenunchease cu evlavie să primească această onoare, conducătorului bulgar i-a scăpat acest amănunt. La Constantinopol domnea acum un spirit cu adevărat războinic, iar împărăteasa a hotărât să pună definitiv capăt pretențiilor lui Simeon printr-o confruntare militară. În vara anului 917, o mare forță compusă din trupele themelor și *tagmata* a pornit marșul spre nord, ciocnirea cu Simeon petrecându-se lângă Anchialos, pe țărmul Mării Negre. Deznodământul este o ilustrare perfectă a cauzelor pentru care bizantinii evitau în general bătăliile decisive. Deși au triumfat într-o primă instanță, aliații lor pecenegi nu și-au făcut apariția, din cauza unui conflict între comandanții vaselor care ar fi trebuit să-i aducă pe front. Când s-a răspândit un zvon potrivit căruia comandantul bizantin ar fi fost omorât, trupele au intrat în panică și au permis bulgarilor să contraatace și să-i înfrângă pe adversarii lor la fel de catastrofal ca în 811. Practic, întreaga armată bizantină a fost nimicită.

Victoria i-a asigurat lui Simeon controlul asupra întregii regiuni a Balcanilor, aproape până la Golful Corint, fiind liber să anunțe că, din acel moment, el era Împărat al Romanilor și al Bulgarilor, iar arhiepiscopul Bulgariei era de acum înainte patriarh. Însă, cum se mai întâmplase și altora până atunci, ambițiile lui Simeon au fost zădărnicite, în combinație, de sistemul de apărare al Constantinopolului și de abila diplomație bizantină. Era cât se poate de conștient că pretențiile lui imperiale nu vor deveni realitate decât atunci când va cuceri capitala bizantină, dar victoria de la Anchialos nu îl apropiase cu nimic de țel. Înțelegând că avea neapărat nevoie de o flotă pentru a-și crea șansa de a ocupa Constantinopolul, Simeon a trimis soli la arabii fatimizi din Tunisia, propunându-le un atac comun. Dar pe drumul de întoarcere vasul care îi transporta pe mesageri a fost interceptat de o navă calabreză, în sudul Italiei. Cum erau supuși ai împăratului de la Bizanț, calabrezii i-au predat pe prizonieri la Constantinopol. Ajunși acolo, solii bulgari au fost aruncați în temniță, în schimb arabii au fost tratați ca niște oaspeți de onoare. După ce au mâncat și au băut, au fost trimiși acasă cu un dar de preț pentru suveranul fatimid, practic o mită ca să-l convingă să-și țină flota acasă. Între timp, dușmanii lui Simeon dinspre nord, sârbii și croații, au fost plătiți să-l atace, o tactică grație căreia Simeon a avut alte griji pe cap și în cele din urmă s-a arătat dispus la o înțelegere.

Între timp, politica de la curtea bizantină făcuse încă una dintre voltele ei obișnuite. Împărăteasa Zoe căzuse de la putere în 919, funcția ei de protector al tânărului împărat fiind preluată de amiralul flotei bizantine, Romanos Lekapenos. Așa cum vom vedea în capitolul următor, Lekapenos era pregătit nu numai să fie căpetenie a consiliului, ci s-a încoronat și împărat, domnind împreună cu pretendentul legitim din dinastia macedoneană,

Constantin al VII-lea. Romanos este cel care a ajuns la un acord cu Simeon în 924: a încheiat o logodnă între propria lui nepoată și Petru, fiul lui Simeon, și i-a recunoscut lui Simeon titlul de țar, insistând că era o onoare inferioară celei de împărat al romanilor. Trei ani mai târziu, la moartea subită, cauzată de un atac de cord, a lui Simeon, primejdia a fost în sfârșit înlăturată, deoarece fiul său, Petru, nu era nici pe departe un războinic la fel de eficace. Dar bizantinii au fost bucuroși să-l numească țar și să-i trimită anual un dar în aur, ca să rămână pasiv.

Din punctul de vedere al bizantinilor, chiar dacă Bulgaria a continuat să ocupe un teritoriu care le aparținea de drept, s-a ajuns la un *modus vivendi* ce le convenea ambelor părți. Bulgarii și-au asigurat securitatea, aliindu-se cu cea mai importantă putere din acea regiune, dar și independența, nefiind direct sub dominația imperială. Bizantinii au reușit să-și susțină teoria politică potrivit căreia suveranii lor erau împărați romani, lăsați pe pământ să vegheze asupra întregului popor creștin. Ei îl considerau pe împărat cap al unei familii de principi. În cadrul familiei exista o ierarhie strict definită. Evident, în frunte se afla împăratul bizantin. Dedesubt erau fiii lui, urmați de națiunile favorizate care le erau aliate, poate după ce adoptaseră creștinismul de la Constantinopol. Apoi veneau prietenii care încheiaseră o înțelegere cu împăratul, chiar dacă erau păgâni, musulmani sau creștini din afara sferei de influență a Bizanțului. S-a dezvoltat ideea potrivit căreia bulgarii ocupau un loc special în ierarhie. Când trimișii bulgari vizitau Constantinopolul, li se rezerva un loc cât se poate de onorabil la masă, în timpul banchetelor, chiar dacă locul se muta mereu, în funcție de cât de cordiale erau relațiile la un moment sau altul. Această ierarhie atentă, susținută și de ceremonial și de daruri diplomatice, conferea imperiului un fel de aură mistică în contextul mult mai nesofisticat din Balcanii de

nord, asigurându-i o autoritate spirituală absolută, la fel de convingătoare ca puterea militară.

Problema rușilor rămăsese însă deschisă. În Balcanii de nord, amenințarea cu forța contribuise la fixarea bulgarilor pe orbită bizantină, chiar dacă în două rânduri această amenințare fusese pusă în practică și consecințele se dovediseră dezastruoase. Nicio procedură de acest gen nu avea cum să aibă efect împotriva rușilor, deoarece capitala lor, Kiev, era prea departe. În urma atacului din 860, s-au făcut eforturi de convertire. În 874, la Kiev a fost trimis un arhiepiscop, iar Fotie a ajuns să afirme că rușii deveniseră „supuși și prieteni" ai imperiului. Declarația s-a dovedit extrem de prematură. Au existat convertiți, iar în 944 la Kiev era o catedrală creștină, însă atât timp cât cneazul Kievului rămânea păgân, evoluția nu avea cum să fie rapidă. Bizantinii au profitat cât se poate de mult de vizita făcută la Constantinopol în 957 de Olga, văduva cneazului Igor, care domnea la Kiev ca regentă, în numele fiului ei, Sviatoslav. I s-a pregătit o întâmpinare somptuoasă. Olgăi i s-a rezervat un loc de onoare la masă, alături de familia imperială, ceea ce echivala cu o invitație directă de a ocupa o poziție înaltă în ierarhia prinților bizantini. Apoi regenta a fost botezată de patriarhul Constantinopolului și a plecat spre casă încărcată cu obișnuitele cadouri diplomatice, constând din aur și mătăsuri. În ciuda tuturor eforturilor, convertirea Olgăi nu a condus la creștinarea în masă a poporului rus. La fel ca hanul bulgar Boris, se poate ca ea să se fi temut că adoptarea creștinismului de la Constantinopol ar fi semnalat o scădere a independenței, iar la scurt timp după vizita ei a chemat la Kiev misionari creștini din

Germania. În orice caz, fiul ei, Sviatoslav, se arăta în mod deschis disprețuitor la adresa creștinismului, iar odată ce a fost suficient de matur încât să conducă singur, perspectiva unor noi convertiri a devenit tot mai nesigură.

În cele din urmă, convertirea rușilor s-a petrecut în vremea noului cneaz kievean, Vladimir, fiul lui Sviatoslav. La prima vedere, prin comparație cu tatăl său, Vladimir nu era deloc un candidat mai verosimil la creștinare, cu atât mai puțin la canonizarea lui de mai târziu. La momentul întronării, își omorâse propriul frate și se lăuda cu un harem de patru neveste și opt sute de concubine. La fel ca tatăl lui, era un păgân entuziast și înălțase la Kiev un templu nou, uriaș, dedicat unui grup de șase zeități. Ca și hanul bulgar, Vladimir se simțea îndemnat să se convertească din considerente atât spirituale, cât și politice. Motivațiile spirituale sunt sugerate de o relatare, probabil apocrifă, dar care poate foarte bine să conțină un grăunte de adevăr. În jurul anului 987, se spune, Vladimir a simțit că sosise vremea ca el și poporul său să adopte o religie mai respectabilă decât păgânismul strămoșesc. Zvonul s-a întins și s-au prezentat mai multe grupuri de misionari ca să-l îndemne să treacă la credința lor. Vladimir nu a fost deosebit de impresionat de niciuna dintre ele. Islamul i-a trezit interesul doar până în clipa când a ieșit la iveală că interzicea alcoolul. Iudaismul nu i s-a părut deloc atrăgător, atât timp cât adepții lui rămăseseră fără țară și trăiau risipiți în toată lumea. Misionarii creștini trimiși de papă nu l-au entuziasmat nici ei, în schimb cneazul a avut o conversație lungă cu un preot venit de la Constantinopol. Ezitând în continuare, Vladimir a trimis zece ambasadori de încredere să se intereseze de marile religii ale lumii, ca să poată face o alegere pe baza relatării lor. Cea dintâi destinație a fost țara unor turci învecinați, care adoptaseră islamul. Ambasadorii au intrat într-o moschee, dar nu au

fost emoționați: „Nu este fericire între ei, ci doar întristare și o mare duhoare. Credința lor nu-i bună de nimic." Următorul popas a fost o catedrală din Germania, dar nici cultul creștin de acolo nu a reușit să-i miște: „N-am văzut acolo nici urmă de slavă." În fine, la capătul lungii lor călătorii, solii au ajuns la Constantinopol, unde au fost primiți de împărat, care i-a invitat să asiste la liturghie în Hagia Sofia. De data asta au avut o trăire diferită. Frumusețea și forța ritualului, desfășurat în mijlocul mozaicurilor, frescelor și icoanelor, i-a uluit pe vizitatori: „Nu putem spune dacă eram în cer sau pe pământ. Deoarece pe pământ nu există asemenea splendoare fără margini, pe care ne vine greu să o descriem. Știm doar că Domnul sălășluiește acolo, printre oameni..." Este cât se poate de posibil ca reacția afectivă la religia bizantină, extrem de vizuală prin natura ei, ca rezultat al victoriei iconodulilor, să fi influențat decizia lui Vladimir de a accepta creștinismul constantinopolitan.

Până la urmă însă, Vladimir s-a lăsat probabil convins în primul rând de considerentele financiare și politice cât se poate de practice, deoarece din partea bizantinilor se putea aștepta la anumite beneficii materiale foarte valoroase. Rușii nu au profitat doar de pe urma comerțului de la Constantinopol: surplusul lor de războinici își găsea de lucru aici, pe bani buni, iar legătura strânsă a conducătorilor de la Kiev cu acest centru de bogăție și de putere le-a adus un prestigiu care i-a ridicat deasupra vecinilor. În 987, au avut prilejul să obțină profituri și mai mari. Tânărul împărat bizantin Vasile al II-lea (976–1025) trebuia să facă față unei revolte de amploare a unuia dintre generalii săi, Bardas Fokas. Ducând lipsă de trupe, Vasile i-a trimis solie lui Vladimir ca să-i ceară ajutorul și, fiind cu totul disperat, a adăugat pe lângă mijlocul de convingere obișnuit, banii, și un altul: mâna surorii sale, Ana. Vladimir a trimis imediat 6 000 de soldați și rebeliunea a fost înăbușită.

Vladimir se putea acum căsători cu Ana, dar oferta era legată de o condiție: Vladimir trebuia să se convertească, împreună cu poporul lui, la creștinism. Era o condiție aspră, însă prestigiul uniunii cu sora împăratului bizantin în funcție făcea ca acest pas să merite, prin urmare Vladimir a fost botezat și, supus, și-a îndepărtat nevestele și concubinele. Într-o societate autocratică așa cum era cea din Rusia medievală, odată ce conducătorul se creștina, restul venea de la sine. Crainicii au fost trimiși pe ulițele Kievului să vestească tot omul să coboare a doua zi pe malul Niprului, altfel riscând să-l necăjească foarte tare pe cneaz. Oamenii s-au strâns din zori și, știind ce se aștepta de la ei, au intrat în ape. Atunci echipe de clerici bizantini aduși special au făcut un botez în masă. Între timp, marele idol Perun, zeul tunetului și al fulgerului, având cap de argint și mustăți de aur, a fost dărâmat din vârful colinei care domină Kievul și târât de cai până lângă fluviu. Doisprezece bărbați au fost puși să-l bată cu bâte înainte de a-l azvârli fără ceremonie în apele iuți, în care s-a făcut repede nevăzut.

Ca și în cazul Bulgariei, convertirea rușilor nu a însemnat sfârșitul ostilităților dintre ei și Bizanț. Iaroslav, fiul lui Vladimir, a trimis în 1043 o flotă care să atace Constantinopolul, după ce un negustor rus fusese ucis acolo într-o încăierare. Dezastrul din urmă cu o sută de ani s-a repetat, rușii fiind zdrobiți pe Bosfor, de unde doar puține dintre vasele lor au scăpat. Apoi cele două societăți au coexistat pașnic, iar cultura religioasă rusească a urmat strict linia bizantină. Imediat după creștinarea lui Vladimir din 989, la Kiev s-au pus temeliile unei noi catedrale, închinată Adormirii Maicii Domnului, urmată de o alta, în 1037, dedicată Sfintei Sofia, Înțelepciunea lui Dumnezeu, evident ca o evocare a Catedralei Hagia Sofia din Constantinopol. A fost nevoie de vreo douăzeci de ani pentru terminarea bisericii, construite în stil bizantin, mozaicurile

și frescele fiind probabil opera unor meșteri bizantini. Preoții, vasele sfinte, relicvele și icoanele au venit de la Constantinopol. În interiorul bisericii, liturghia era săvârșită în slavonă, după cărți scrise cu litere chirilice.

Rușii au devenit călători frecvenți la Constantinopol, și nu numai pentru negustorie. Ca mercenari intrați în serviciul bizantin, au ajuns să constituie garda personală a împăratului, varegii, înarmați cu topoarele lor grele, caracteristice. Veneau și în pelerinaj, dornici să se roage la numeroasele moaște din bisericile orașului. Cei mai distinși dintre ei puteau spera să vadă colecția din capela Maicii Domnului din Pharos. Impresia pe care le-o lăsa Constantinopolul acestor pelerini era la fel de emoționantă și de însuflețitoare ca aceea descrisă, după cum se spune, de solii lui Vladimir, în anii 980. Unul dintre pelerini, Dobrinia Iadreikovici, care mai târziu a devenit arhiepiscopul Antonie din Novgorod, a lăsat o cronică a vizitei lui din anul 1200, în care a alcătuit o listă amănunțită a mozaicurilor, icoanelor, frescelor și sfintelor moaște văzute de el. La Hagia Sofia, i s-au arătat ceea ce se credea că sunt Tablele Legii aduse de Moise de pe Muntele Sinai și mană din cea coborâtă din cer pentru israeliți, când se aflau în deșert. Însă nu toți pelerinii ruși au dat dovadă de respectul cuvenit față de locul sfânt. Unul dintre ei a săpat în balustrada de marmură a balconului următoarele cuvinte: „Doamne ajută pe robul Tău Filip, fiul lui Michita, slujitor al lui Ciprian, Mitropolit al Kievului și al Rusiei." E tot răul rămas în urma lui Filip, spre deosebire de înaintașii lui de la 870, iar simplul fapt că se afla în acel loc, că știa să scrie și că avea litere cu care să scrie reprezenta mărturia integrării Rusiei în sfera culturală a Constantinopolului. În ultimă instanță, Bizanțul cucerise Nordul, nu prin forța armelor, ci în parte prin diplomație și răbdare, în parte prin autenticul miracol al culturii lui creștine, vizuale și literare. A fost poate realizarea lui supremă.

SERBIA
BULGARIA
ITALIA
ARMENIA
SIRIA
Marea Neagră
Marea Adriatică
Marea Egee
Marea Mediterană
Dunărea
Tigru
Eufrat
Spoleto
Ragusa
Niş
Preslav
Serdica
Ohrida
Siracuza
Dyrrachion
Longibardia
Calabria
Nicopolis
Nicopole
Hellas
Cefalonia
Corint
Atena
Pelopones
Thessalonica
Tesalonic
Strymon
Macedonia
Adrianopol
Tracia
Constantinopol
Anachialos
Optimaton
Nikomedeia
Niceea
Prousa
Opsikion
Thrakesion
Sardis
Smirna
Efes
Samos
Kibyrraiot
Attalia
Anatolikon
Iconium
Boukellarion
Paphlagonian
Sinope
Armeniakon
Amaseia
Trappezunt
Chaldaea
Colonaea
Melitene
Sebasteia
Charsianum
Cezareea
Lycandus
Cappadocia
Germanikeia
Cilicia
Tarsus
Antiohia
Alep
Laodiceea
Cipru
Tripoli
Heliopolis
Damasc
Chandax
Creta
IMPERIUL BIZANTIN, CCA. 1050
Imperiul, cca. 900
Imperiul Bizantin, cca. 1050
0
250
400

6

MARȘURI GLORIOASE

„Suntem din Thema Anatolikon, din neam de-aristocrați
romani,
Tata se trage din familia Kinnamades,
Mama-i o Ducas, din stirpea lui Constantin..."

DIGENIS AKRITAS

În toamna anului 904, bizantinii încă nu își reveniseră după o lovitură puternică suferită în acea vară. O flotă arabă pornise din Siria într-un raid îndrăzneț asupra Tesalonicului. Cel de-al doilea oraș al imperiului era solid fortificat și respinsese numeroase atacuri slave lansate de pe uscat. În schimb, arabii au descoperit fisuri în sistemul de apărare dinspre mare, în ciuda lanțului greu cu care fusese închisă intrarea în port. După ce au pustiit și prădat tot orașul, au strâns vreo 20 000 de oameni mai tineri și i-au dus în Creta, să-i vândă ca sclavi. În aceste condiții, pe împărat și pe sfetnicii lui din Marele Palat nu putea decât să-i bucure știrea unei victorii, fie și minore, pe frontul de est. Un corp bizantin puțin numeros înaintase spre mereu

disputatul oraș Germanikeia, unde fusese atacat de forțele arabe unite din Mopsuestia și Tarsus. Depășiți cu mult numeric, bizantinii se luptaseră cu vitejie și îi alungaseră pe inamici, după care se întorseseră acasă aducând trofeele culese din luptă.

Comandantul lor era un bărbat purtând numele Andronic, din familia Ducas. Este de presupus că unul dintre strămoșii lui Andronic avusese rangul de *doux*, adică „duce", iar numele se păstrase ca semn distinctiv pentru strămoșii lui. La începutul secolului al X-lea, din ce în ce mai mulți bizantini cu faimă au început să folosească și un nume de familie, pe lângă prenumele atribuit prin botez. Familia Ducas era doar una dintr-un grup de clanuri importante apărute în Asia Mică, unde aveau pământuri întinse și se întreceau să organizeze raiduri cât mai strălucite împotriva vecinilor arabi. Șirul perpetuu de ostilități purtate în apropierea hotarelor au dat naștere unei creații folclorice extrem de intense, care relata faptele de vitejie ale clanurilor, creație adunată în cele din urmă într-un poem epic numit *Digenis Akritas*, care glorifica îndrăzneala eroului eponim în războaiele purtate împotriva necredincioșilor. Digenis, fiu al unui emir musulman și al fiicei creștine a unui general bizantin, este înzestrat cu toate virtuțile unui cavaler al Mesei Rotunde: loialitate față de împărat, credință religioasă profundă și fidelitate neclintită față de prieteni. Are și puteri supraomenești, fiind capabil să sfâșie un leu în două cu mâinile goale. Își învinge toți dușmanii și apoi își trăiește viața retras în liniștea unui palat bogat, construit de el pe malul Eufratului. În realitate, este posibil ca Digenis să nu fi fost atât de înzestrat cu putere și virtuți, însă și-a dus la capăt cu bine raidurile din Siria.

Această aristocrație militară în formare a ieșit cu fața curată din atacuri deoarece vechiul inamic, califatul abbasid

de la Bagdad, intrase într-o perioadă de declin. Trecuseră zilele când califul însuși pornea în fruntea trupelor puternice care traversau Munții Taurus, căci existau probleme presante mai aproape de casă. Facțiunile arabe rivale îi întronau și detronau frecvent pe califi și, ca să-și asigure pozițiile, suveranii se bazau pe sclavii turci din Asia Centrală, organizați într-o gardă a palatului. Însă deși îi erau absolut fideli califului și îl protejau de asasinat sau detronare, aceștia nu reprezentau o soluție perfectă. Turcii minoritari nu erau priviți cu ochi buni de populația majoritar arabă și, depinzând cu totul de calif pentru simbria și traiul lor, trebuiau să se asigure că suveranul venit în funcție era o persoană binevoitoare față de ei, dispusă să le apere interesele. Prin urmare, au prins obiceiul să-i răstoarne pe califii indezirabili, înlocuindu-i cu alții, mai acceptabili. La instabilitatea politică s-a adăugat și declinul economic. Bogăția Mesopotamiei se întemeiase pe o agricultură presupunând un sistem sofisticat irigații, dar între 869 și 883 muncitorii africani care îi asigurau funcționarea s-au aflat în revoltă. Pentru înăbușirea răscoalei a fost nevoie de trupe numeroase, iar între timp sistemul de irigații și culturile respective au suferit pagube enorme. Spre anul 930, califul rămăsese practic falit și era în imposibilitatea de a-și plăti armata.

Slăbiciunea din centrul califatului a produs inevitabil tendințe separatiste la marginile lui, agravate și de neînțelegerile religioase. În 909, un regim autonom, dar pro-abbasid, din nordul Africii a fost doborât de către fatimizi, musulmani șiiți care nu acceptau pretențiile abbasizilor că ar fi descendenți ai Profetului și conducătorii de drept ai credincioșilor. Conducătorul lor era cel care trezise neliniștea bizantinilor prin negocieri cu Simeon al Bulgariei. Slăbiciunea califatului a modificat radical și situația de la granița de est a Bizanțului. Apărarea acelei regiuni și atacurile

asupra teritoriului bizantin erau acum hotărâte de guvernatori numiți de la Bagdad. Cu timpul, guvernatorii s-au transformat în emiri, practic independenți de calif. Spre anii 920, principala putere care se opunea bizantinilor la est erau hamdanizii, al căror emirat independent își avea baza la Mosul și mai târziu la Alep. Hamdanizii erau bogați și războinici, dar nu se bizuiau împotriva bizantinilor pe resurse la fel de importante ca ale califatului, pe când acesta era la apogeul puterii.

În vreme ce suveranii bizantini erau preocupați de lupta cu Simeon al Bulgariei, comandanții militari locali din Asia Mică au fost cei care au profitat de oportunitățile apărute în răsărit. În fruntea contraatacului s-a aflat Ioan Kurkuas, a cărui familie avea proprietăți în jurul orașului Dokeia, din thema Armeniakon. În 919 el îl ajutase pe Romanos Lekapenos să preia puterea la Constantinopol și, în schimbul serviciilor sale, a fost numit în funcția relativ nouă de *domestikos tōn scholōn*, Domestic al Scholelor. Noul rang de comandant era o reflectare a genului de armată care se dezvolta pe fondul acestei împrejurări favorabile. Pe măsură ce Bizanțul trecea de la defensivă la ofensivă pe frontul de răsărit, armatele themelor deveneau tot mai învechite. Ele fuseseră concepute să pareze loviturile arabe în Asia Mică, și nu să desfășoare ostilități în teritoriul inamic, dincolo de Munții Taurus. Soldații lor erau fermieri cu jumătate de normă, mereu cu grija de a asigura mijloace de trai celor de acasă. S-a dezvoltat în schimb *tagmata*, corpul de trupe permanente întemeiat de Constantin al V-lea. Soldații lor primeau nu pământ, ci salarii de la trezoreria imperială, iar ameliorarea situației economice și creșterea veniturilor din impozite a permis înrolarea lor în număr mai mare. Tot mai mulți dintre cei recrutați în acest regiment de elită se născuseră în afara Imperiului Bizantin, ei fiind mai ales ruși, deși au apărut și arabi.

Anemas, fiul emirului din Creta, a devenit membru al gărzii imperiale și a murit în 971 luptând pentru împărat în Bulgaria. Folosirea a ceea ce s-ar putea numi mercenari nu era un semn de slăbiciune sau de declin, ci de renaștere economică, care le permitea bizantinilor să-și asigure cei mai buni luptători, și o dovadă a extraordinarei lor aptitudini de a atrage străini și de a profita de spiritul lor belicos. Se schimba și rolul jucat de *tagmata*. Inițial, soldații fuseseră încartiruiți în jurul Constantinopolului, inclusiv ca formă de precauție împotriva eventualelor revolte ale strategilor din theme, însă acum au fost relocați în regiunile de la granițele de est, unde erau mai utili. Domesticul Scholelor era comandantul acestei unități de elită, prin urmare Kurkuas avea controlul efectiv asupra armatelor imperiale din Răsărit, rangul lui fiind cu mult deasupra celui al strategilor din theme.

În anii 920, Kurkuas a organizat adevărate raiduri asupra așezărilor arabe de-a lungul frontierei, dar mai cu seamă cu o destinație anume: Melitene, orașul care oferise multă vreme un refugiu sigur la vest de Munții Taurus pentru incursiunile arabilor spre Asia Mică. În mai 934, după ce Kurkuas invadase și luase în stăpânire zona din jur și apoi începuse asediul cetății, guvernatorul din Melitene a capitulat și a deschis porțile. Kurkuas a predat orașul și împrejurimile împăratului Romanos care le-a păstrat ca domeniu imperial și nu le-a parcelat și împărțit soldaților, așa cum se procedase până atunci. Valoarea noii achiziții a crescut în acest fel, pentru că veniturile din taxe permiteau angajarea a mai mulți soldați de elită. Odată Melitene obținut, Kurkuas a întreprins mai multe raiduri în Siria. În 943, a încercuit orașul Edessa, situat în profunzimea teritoriului arab. Știind că nimeni nu le va sări în ajutor în viitorul apropiat, locuitorii au fost dispuși să negocieze. Ca să-și cumpere siguranța, s-au oferit să cedeze prețiosul

Mandylion, pânza străveche pe care se spune că s-a întipărit chipul lui Hristos. Kurkuas a acceptat cu fericire propunerea și s-a retras peste Munții Taurus. Relicva a fost purtată în triumf la Constantinopol în august 944 și depusă în capela Maicii Domnului din Pharos. Pentru bizantini, obținerea Mandylionului reprezenta o victorie mai strălucită decât cea de la Melitene. Kurkuas a fost considerat eroul zilei și s-a găsit cineva dispus să-i scrie și o biografie, în opt volume. Au fost și oameni care au întâmpinat cu îngrijorare succesul lui Kurkuas. Deoarece, în vreme ce pe frontul din Orient se câștigau victorii, cu totul altfel de evenimente se petreceau în Marele Palat din Constantinopol.

Până la sfârșitul secolului al X-lea, indiferent cât de însângerate și de infamante îi erau originile, dinastia macedoneană fusese acceptată drept casă domnitoare legitimă. Atât de solidă a fost poziția ei, încât a supraviețuit minoratului lui Constantin al VII-lea, semnului de întrebare legat de legitimitatea lui și înfrângerii catastrofale provocate de hanul Simeon al bulgarilor la Anchialos, în 917. Și asta deoarece trecuseră trei generații de când Vasile I luase puterea în 867, însă și mulțumită unei politici deliberate a șirului de împărați de a consolida ideea de monarhie ereditară. Înțelegerile cuviincioase, cum a fost cea care în 582 l-a adus pe Mauriciu la putere prin căsătorie, erau binevenite, dar lăsau prea multe la voia întâmplării. Era mai prudent ca succesorul desemnat să fie cunoscut din vreme, înainte de moartea suveranului în funcție. Pentru a se ști limpede cine urma la tron, începând din vremea lui Constantin al V-lea, la Marele Palat de la Constantinopol a existat o încăpere specială, cu ferestrele spre Bosfor. Pereții

îi erau căptușiți cu o rocă asemănătoare cu marmura, cunoscută sub numele de porfir, care se exploata doar dintr-o carieră îndepărtată din Egipt. Era de culoare purpuriu-închis – nuanță asociată cu puterea imperială încă din vremurile romane – și presărat cu cristale albe. Camera era rezervată ca loc unde naștea împărăteasa. Astfel, fiul împăratului putea fi numit porfirogenet, „născut în purpură", și, pe măsura trecerii vremii, constantinopolitanii mai ales au devenit convinși că orice împărat, ca să fie autentic, trebuia să fi văzut lumina zilei în acea încăpere. Deși născut în urma celei de-a patra căsătorii a tatălui său, Constantin al VII-lea era totuși un porfirogenet și așa se face că, atunci când ambițiosul amiral Romanos Lekapenos a pus la cale, în 919, un plan ca să-l înlăture, nu putea pur și simplu să-l lichideze, așa cum procedase Focas cu Mauriciu sau Heracliu cu Focas. Romanos a preferat să acționeze prudent. Odată ce-și consolidase poziția la Constantinopol, și l-a făcut ginere pe Constantin al VII-lea, legându-și astfel familia de dinastia legitimă. Optsprezece luni mai târziu, a intervenit să fie proclamat cezar, demnitate inferioară celei de împărat. Romanos a fost încoronat împărat abia în decembrie 920, la Hagia Sofia, dar fără să-l înlocuiască pe Constantin al VII-lea, ci domnind alături de el. Fără îndoială, Romanos nu se aștepta ca această stare de lucruri să dureze veșnic. La momentul potrivit, familia lui, Lekapenos, avea să-i înlocuiască pe Macedoneni și, în pregătirea acelei zile, a intervenit și pentru încoronarea propriului său fiu, Cristofor. Însă, pentru moment, pe monedele de aur apăreau portretele ambilor împărați, unul lângă altul și ținând în mână o cruce. Romanos a avut grijă ca portretul său să fie mai mare decât cel al lui Constantin.

Oricât de expert era în mișcările politice, Romanos își greșise calculul. Dinastia lui nu era destinată să îi înlocuiască pe Macedoneni. Deznodământul a survenit la sfârșitul

anului 944. Plictisiți de așteptare, fiii lui Romanos și-au răsturnat tatăl și l-au exilat într-o mănăstire. Au plănuit să procedeze la fel și cu împăratul Constantin al VII-lea și apoi să pună mâna pe coroană, dar când știrea a ajuns pe străzile orașului, puternicul atașament al poporului din Constantinopol față de dinastia macedoneană l-a făcut să intervină imediat. O mulțime furioasă s-a adunat în fața Porților de Bronz ale Marelui Palat, cerând să-l vadă pe împăratul Constantin, ca să se asigure că nu pățise nimic. Oamenii s-au risipit abia după ce Constantin și-a făcut apariția cu capul descoperit, ca să poată fi recunoscut. Văzându-și dejucat planul, fraților Lekapenos nu le-a rămas decât să asiste neputincioși la scena în care Constantin își adună susținătorii și apoi pe ei, uzurpatorii, îi trimite în exil. După aceea, din 945 și până la moarte, în 959, Constantin al VII-lea a domnit singur și dinastia macedoneană a rezistat. Epitaful politic al lui Romanos I a fost pronunțat chiar de Constantin. Se prea poate ca el să fi fost un soldat de succes și un diplomat merituos, care a îndepărtat pericolul reprezentat de țarul Simeon, dar altfel era un personaj „de rând, ignorant, nu dintre cei născuți și crescuți la palat"

Supraviețuirea dinastiei macedonene a asigurat continuitatea acelorași perspective și mentalități caracteristice lui Fotie, Bardas și cercului lor, în secolul dinainte. Adepții lor făcuseră de obicei studii clasice, probabil la universitatea din sala Magnavra a Marelui Palat, dar nu erau defel cărturari desprinși de această lume. Dimpotrivă, modul în care abordau apărarea imperiului era extrem de practic. Fiind situat în calea valurilor de popoare migratoare, Bizanțul nu-și putea asigura securitatea doar prin forță

militară, ci avea nevoie să își trateze inamicii de o manieră dezinvoltă, făcându-i să se ciocnească între ei și integrându-i, ori ce câte ori era posibil, în specificul și religia imperiului. Războiul era o necesitate dezagreabilă, la care trebuia recurs doar în ultimă instanță. Această concepție era sistematizată și cuprinsă într-o serie de manuale alcătuite la curtea bizantină în vremea domniilor lui Leon al VI-lea și Constantin al VII-lea. Așa-numita *Taktika* a lui Leon al VI-lea rezumă îndoiala profundă față de războiul total și propune cele mai înțelepte soluții:

> „Este bine să-i aduci prejudicii dușmanului prin înșelăciune, prin raiduri, prin foamete și să îi provoci daune pe termen lung prin asalturi foarte frecvente și alte asemenea acțiuni. Nu trebuie niciodată să te lași atras în bătălii decisive. Am observat că de cele mai multe ori succesul depinde de noroc mai mult decât de curajul dovedit... Veți obține dese victorii împotriva inamicilor fără să porniți la război, ci recurgând la bani. Dacă ei au alți dușmani care stau undeva la pândă, oferta de bani va putea să convingă acel popor să pornească la război împotriva adversarilor tăi."

Aceleași soluții sunt și mai limpede indicate în textul lui Constantin al VII-lea, *De Administrando Imperio*, un manual de practică în diplomație scris pentru fiul său, Romanos, care oferă o trecere în revistă a popoarelor de la granițele imperiului, însoțită de cele mai bune sfaturi pentru a le ține la respect. În cazul rușilor și bulgarilor, cea mai bună strategie era plata unei anuități către pecenegi, în așa fel încât să poată fi chemați să traverseze Dunărea și să-i atace pe bulgari sau să blocheze Niprul, calea urmată de ruși spre Marea Neagră, ori de câte ori era nevoie. Iar dacă se întâmpla vreodată ca pecenegii să se întoarcă împotriva Bizanțului, vecinii lor, uzii, puteau fi convinși

să îi atace. Și khazarii erau aliați tradiționali, dar dacă se întâmpla să prezinte vreodată o amenințare, atunci uzii și alanii trebuiau asmuțiți împotriva lor. Asemenea manevre diplomatice reprezentau doar un aspect. Pentru Constantin al VII-lea și cercul său era extrem de important ca elementele binevoitoare din neamurile înconjurătoare să fie cultivate și întreținute, calea cea mai bună fiind invitarea lor la recepții bogate, în Constantinopol. În 946, trimișii califului umayyad al Spaniei, Abd al-Rahman al III-lea, care era în conflict cu rivalul abbasid de la Bagdad, au fost primiți în sala Magnavra, special împodobită cu mătase pentru acel prilej. De o primire impresionantă s-a bucurat la vizita ei din 957 și Olga, văduva lui Igor din Kiev, dispusă să se convertească la creștinism: a fost întâmpinată cu muzică de orgă, iar în suita ei au fost împărțite pungi cu argint. Constantin al VII-lea descrie cu tandrețe acest episod în manualul său de protocol imperial. Aceeași generozitate juca un rol și în campaniile militare. Constantin consilia că armata trebuia să aibă mereu pregătite veșminte scumpe de mătase, care să poată fi oferite după bătălie, când se încheia acordul.

Această concepție practică a elitei educate din capitală, chiar dacă lipsită de eroism, își dovedise virtuțile, contribuind la dezvoltarea alfabetului slav și traducerea Liturghierului, la convertirea bulgarilor și sârbilor, la lărgirea sferei culturale a Bizanțului dincolo de granițele imperiale. Pe de altă parte, se promova astfel o perspectivă extrem de constantinopolitanocentristă asupra lumii, creată și susținută de un mic grup de la Marele Palat, de aceeași formație. Pentru ei, Constantinopolul reprezenta unicul centru al autorității, educației și culturii din imperiu și nu de puține ori se uitau cu dispreț manierat spre cei proveniți din afara zidurilor. Acei membri ai cercului care se vedeau expediați la posturi în regiuni îndepărtate ale imperiului își plângeau soarta și abia așteptau ziua în care

se puteau întoarce la luminile strălucitoare ale capitalei. Un cleric trimis ca episcop în orășelul Synada din Asia Mică în jurul anului 1000 se tânguia amarnic într-o scrisoare adresată împăratului Vasile al II-lea de condițiile pe care trebuia să le suporte, lipsa vinului bun fiind printre primele pe lista doleanțelor lui:

„Nu cultivăm măslini; nimeni nu are măslini în thema Anatolikon. Regiunea noastră nu cunoaște viticultura, deoarece ne aflăm la o altitudine considerabilă. În loc de lemn, folosim pentru foc zarzakon, un băligar special pregătit, foarte scârbos și urât mirositor; și tot ce ne e de trebuință pentru oameni, sănătoși ori bolnavi, trebuie să aducem fie din thema Thrakesion, de la Attaleia, fie chiar de la Constantinopol."

Nu există contrast mai puternic decât cel dintre această concepție și pragmatismul erudit al manualelor lui Constantin al VII-lea, pe de o parte, și ideologia agresivă a frontierei și a clanurilor militare, așa cum își găsește ea expresia în *Digenis Akritas*, pe de alta. Dezbinarea merge până la gramatică și vocabular: în vreme ce Constantin al VII-lea folosea limba arhaică și pompoasă a universității din Magnavra, poemul epic era scris în greaca simplă, comună. Pe scurt, spre mijlocul secolului al X-lea începuse să se instaureze o ruptură între capitală și provincii. Seniorii războiului din provincii erau extrem de neîncrezători față de Constantinopol și de curtea imperială, cu ceremonialul ei complicat și ierarhia strictă. După cum își sfătuia un nobil fiul, toate trebuiau ocolite ca o ciumă. Era mult mai bine să rămâi la distanță, în locul de unde îți trăgeai puterea:

„Dacă ai propriile tale pământuri, fortificații sau domenii unde ești stăpân și guvernant, nu te lăsa ademenit de aur,

> de titluri de onoare sau de promisiunile mărețe ale împăraților... Căci în ochii împăratului și ai tuturor vei fi o persoană însemnată, onorată, stimată și nobilă atât timp cât tu și copiii tăi și copiii copiilor tăi rămâneți stăpâni peste pământuri și în putere."

Împărații dinastiei macedonene și cercurile lor de sfetnici de la Constantinopol erau, la rândul lor, cât se poate de sceptici în ceea ce-i privea pe seniorii războinici din Asia Mică, în pofida victoriilor lor de la hotare. La fel cum Belizarie fusese temut de Iustinian și strategii themelor de Leon al III-lea și de Constantin al V-lea, și generalii victorioși de la începutul anilor 900, ca Andronic Ducas și Ioan Kurkuas, trezeau bănuiala că s-ar transforma în uzurpatori. Cu bogățiile imense adunate de pe domeniile lor din Asia Mică și având la dispoziție armate numeroase, care i-ar fi urmat oriunde, ar fi putut să-i răstoarne pe Macedoneni oricând. Suspiciunile erau fondate, deoarece nu avea să treacă mult până când un magnat provincial a făcut încercarea aceasta.

Când în 913 a urcat pe tron Constantin al VII-lea, în vârstă de șapte ani, Constantin Ducas, fiul lui Andronic, s-a apropiat cu trupe de capitală. Lăsat să pătrundă în oraș prin zidurile dinspre uscat de susținători ai săi din interior, Ducas a pornit spre Hipodrom în fruntea unei procesiuni luminate de torțe, în timp ce oamenii lui îl proclamau împărat. Însă când au ajuns la porțile stadionului, le-au găsit zăvorâte și barate. Cetățenii Constantinopolului, mereu loiali dinastiei macedonene, îi blocaseră uzurpatorului calea. Maestrul cailor (*magister equitum*) lui Ducas, încrezător că poate înlătura ușor obstacolul, a pornit în fruntea unei grupe să deschidă porțile, dar de îndată ce a făcut o breșă, prin ea a zburat o lance care l-a omorât pe loc. Derutat, Ducas și-a îndreptat atenția spre Poarta de

Bronz și a încercat să pătrundă în Marele Palat. Acolo l-a întâmpinat un detașament din gardă, care s-a apărat cu înverşunare. Ducas se învârtea prin jur, încurajându-și soldații, dar uitase că nu se afla pe câmpiile din Anatolia: calul lui s-a împiedicat de pietrele din pavaj și l-a trântit la pământ. Cât zăcea fără cunoștință, cineva i-a tăiat capul. Terenul alunecos salvase dinastia, dar Ducas fusese la un pas să reușească. Era doar o chestiune de timp până să se petreacă o nouă încercare.

Lovitura a venit în 919, însă cel care a pus mâna pe putere nu era membru al unui clan de militari remarcabili: deși comandant al flotei, uzurpatorul Romanos Lekapenos se trăgea dintr-un neam de țărani armeni. Odată ajuns la putere, Romanos nu numai că a păstrat dinastia macedoneană la locul ei, ci s-a transformat din braconier într-un soi de paznic al terenului de vânătoare. Nefiind nici aristocrat militar, ca Ducas, nici membru al înaltei elite studioase din capitală, putea să cântărească fără patimă relațiile dintre Constantinopol și provincii și să tragă propriile lui concluzii. Dacă la început l-a umplut de onoruri și l-a promovat pe Ioan Kurkuas după victoriile acestuia din est, în cele din urmă a devenit bănuitor. La câteva luni după întoarcerea triumfală a lui Kurkuas de la Edessa, în 944, l-a demis brusc din funcția de *domestikos*. Romanos era îngrijorat nu numai din cauza familiei Kurkuas. Remarcase că multe dintre familiile puternice din Asia Mică își adunaseră domenii extrem de întinse, în parte cumpărând teren de la țăranii localnici. Cu cât aveau mai mult pământ, cu atât creștea și baza lor de putere, iar Romanos a luat măsuri ca să-i oprească. În 922, a inițiat o lege menită să împiedice ca terenurile țăranilor săraci din Asia Mică să încapă pe mâini rele, ordonând ca dacă un țăran dorea să-și vândă proprietatea, dintr-un motiv sau altul, rudele și vecinii să aibă drept de preemțiune. Doar dacă ei nu doreau sau nu

puteau să cumpere proprietatea ea putea fi dată altcuiva. Legea nu și-a atins scopul. În 927–928 a fost iarnă grea și foamete, iar mulți aristocrați au profitat ca să cumpere foarte ieftin pământul de la țăranii disperați, căci nimeni altcineva nu putea să o facă. Romanos a reacționat printr-o nouă lege decretată în 934, care spunea că pământul cumpărat la mai puțin de jumătate din prețul cuvenit trebuie returnat fără compensație. Dacă fusese cumpărat la mai mult de jumătate din valoarea lui, pământul trebuia înapoiat, iar prețul de cumpărare returnat într-o perioadă de cinci ani. Același motiv trebuie să fi contribuit ca, după ce Kurkuas a ocupat Melitene în 934, Romanos să decidă ca orașul și zona din jur să rămână proprietate imperială: nu a dorit ca ele să fie însușite pe tăcute de războinici locali.

Indiferent cât de mult își antipatiza socrul, Constantin al VII-lea a continuat aceeași politică după căderea familiei Lekapenos. A întărit legislația lui Romanos printr-o serie de legi proprii, lamentându-se că „au ajuns până la noi vești despre lipsuri și sărăcie în rândul poporului din thema Anatolikon și despre asuprirea lor de către cei puternici..." Tot Constantin trebuie să fi fost cel care a răsturnat principiul vechi de secole de la baza organizării sistemului de theme, și anume contopirea dintre autoritatea civilă și cea militară. De acum înainte, strategul urma să rămână doar comandant al armatei, chestiunile civile fiind lăsate în seama altuia. Cum membrii familiilor puternice monopolizaseră funcția de strategi, acesta era un nou mod de a le tăia aripile. Ironia făcea că în timp ce Romanos I și Constantin al VII-lea aplicau aceste măsuri severe, ei depindeau tocmai de familiile care făceau obiectul temerilor lor atât pentru apărarea hotarelor imperiului, cât și ca să-i mențină pe tron. Exact această necesitate a făcut ca puternicele clanuri militare nu doar să nu fie desființate, ci ca unul dintre ele să se ridice la poziția dominantă.

Atunci când Constantin al VII-lea îi îndepărtase pe fiii lui Romanos Lekapenos, în ianuarie 945, nu se bizuise doar pe susținerea constantinopolitanilor, ci avusese grijă să se înconjoare și de militari de seamă. Unul dintre ei era un anume Bardas Focas, a cărui familie, la fel ca și cele ale lui Ducas și Kurkuas, era un clan bogat din Asia Mică, care se bătea de secole cu arabii, de-a lungul hotarelor. Focas era un bărbat util la vremuri de criză. Se distinsese în timpul respingerii atacului rusesc asupra Constantinopolului din 941, când, în fruntea unui pluton de cavalerie îi nimicise până la unul pe rușii veniți pe țărm în căutare de pradă. Focas și ceilalți soldați au fost acum cei care au dat lovitura de grație dușmanilor lui Constantin al VII-lea – arestându-i pe frații Lekapenos în timp ce prânzeau în Marele Palat. Odată ce și-a reluat ferm rolul de unic conducător, Constantin i-a răsplătit desigur pe sprijinitorii lui. Postul de Domestic al Scholelor i-a revenit lui Bardas Focas, în vreme ce fiii lui, Nicefor, Leon și Constantin, au devenit strategi în themele Anatolikon, Capadocia și Cilicia. Urmare a acestor numiri, familia Focas se afla practic la cârma armatei bizantine din Orient.

Însă Bardas Focas avea să dezamăgească într-o oarecare măsură în noul rol, mandatul său ca Domestic fiind marcat de o mică înfrângere suferită în apropiere de Germanikeia, în 954. Întâmplarea a făcut să iasă în calea unui corp de cavalerie aflat sub comanda lui Sayf al-Dawla, emirul hamdanid din Alep. Nefiind capabil să-și mențină sub ascultare soldații, aceștia, în majoritate, au fugit. Și Bardas ar fi fost luat prizonier, dacă nu ar fi avut grijă gărzile lui de corp să-l scoată repede din îmbulzeală. În focul bătăliei, s-a ales cu o tăietură adâncă pe frunte, iar cicatricea i-a rămas pentru tot restul vieții. La ciocnire a luat

parte și fiul său Constantin, strategul themei Cilicia, care nu a reușit să scape și a murit în captivitate la Alep, câțiva ani mai târziu. După acest incident, Bardas nu și-a recâștigat niciodată pe deplin reputația. Cineva ricana că era un comandant minunat – însă doar atunci când se afla sub comanda altcuiva. Însă onoarea familiei Focas avea să fie spălată de ceilalți fii ai lui Bardas, Nicefor și Leon, amândoi cu adevărat soldați cât se poate de capabili. La doi ani după înfrângerea tatălui lor, Leon a interceptat armata lui Sayf al-Dawla, când se întorcea dintr-un raid, profitând că ruta pe care emirul avea să o aleagă le fusese dezvăluită. Bizantinii i-au surprins pe arabi într-o trecătoare îngustă și i-au masacrat pe mulți dintre ei. Fratele lui, Nicefor, care l-a urmat pe tatăl lor în funcția de Domestic al Scholelor, a repurtat și el un șir de succese împotriva hamdanizilor, dar și-a câștigat renumele mai departe, spre vest, în urma celei mai mari reușite militare bizantine ale acelui secol.

După invazia și ocuparea Cretei de către un grup de corsari arabi în anii 820, bizantinii își doriseră mult recuperarea acestei insule. Dincolo de bogăția și fertilitatea ei, Creta era, grație poziției geografice, un punct ideal de lansare a raidurilor navale împotriva coastelor bizantine și a insulelor din Marea Egee, fapt de care arabii profitaseră din plin. Mai multe tentative de reocupare a insulei eșuaseră lamentabil. Comandanții misiunilor ratate nu reușiseră să găsească soluția unei probleme logistice: traversarea unei armate suficient de mari, cu tot cu cai, în așa fel încât ajunsă pe insulă să fie pregătită de bătălie. După moartea lui Constantin al VII-lea, în 959, fiul și succesorul său, Romanos al II-lea (959–963), a hotărât că trebuia făcută o nouă încercare, încredințându-i misiunea lui Nicefor Focas.

În primăvara lui 960, Domesticul Nicefor și-a concentrat armata în Phygeia, la sud de Efes. Moralul era ridicat, Nicefor fiind un comandant extrem de popular, cu reputația

că avea grijă de oamenii lui. În timpul campaniilor, înfrunta lipsurile și greutățile cot la cot cu ei. Odată, după ce ordonase să se construiască o fortăreață pe un vârf de deal, Nicefor a cărat primul o povară grea pe panta abruptă, cerând ca fiecare soldat să procedeze la fel ca el. Nu e de mirare că trupa îl respecta, numindu-l „Moartea Albă a Sarazinilor" Altfel, înfățișarea lui nu avea nimic carismatic. Era scund și gheboșat, cu sprâncene negre, stufoase și nas coroiat, iar unul dintre inamicii săi spunea „n-ai vrea să te întâlnești cu el pe întuneric". Nicefor nu se complăcea în amuzamentele soldățești grosolane, nefiind dispus să se facă iubit în acest fel. Dimpotrivă, chiar și în acea societate care privea cu atâta seriozitate credința religioasă, Nicefor se remarca prin evlavia sa. În multe nopți obișnuia să se roage stând în picioare, iar în serile dinaintea împărtășaniei se odihnea pe podeaua goală. Considera nevrednică meseria de soldat și își dorea să se călugărească. A plănuit cu tot dinadinsul ca după încheierea cu succes a campaniei din Creta să-și depună jurământul călugăresc. În vreme ce se desfășurau pregătirile invaziei, a traversat Marea Egee până în Muntele Athos din nordul Greciei, căutând sfatul duhovnicesc al sihastrului Atanasie[1].

În fervoarea lui religioasă, Nicefor nu-și neglija îndatoririle militare. Judecase profund tot ceea ce ținea de tactică și strategie și scrisese și o carte cu acest subiect. A recurs la toată cunoașterea și experiența lui în pregătirea expediției cretane. Totul era gata și armata s-a îmbarcat pe vasele aflate la ancoră. Apropierea unei flote atât de mari nu avea cum să rămână un secret și arabii așteptau pe țărm, gata de atac în momentul debarcării, momentul când invadatori sunt cât se poate de vulnerabili. Dar Nicefor plănuise totul

---

[1] Sfântul Atanasie Athonitul (n.tr.).

în vederea acelei situații. Echipase galerele cu rampe în așa fel încât, ajungând în apropierea țărmului, să poată fi lăsate jos și infanteria și cavaleria să poată coborî înarmate până în dinți, gata de luptă. Arabii au fost atât de surprinși, încât au rămas pe loc și bizantinii au fost cei care au lansat atacul, alungându-i pe arabi în spatele zidurilor principalului oraș, Chandax[1]. În iarna lui 960–961, bizantinii au ocupat majoritatea insulei, lăsându-i pe arabi împresurați în Chandax.

Inevitabil, știrea succesului a fost întâmpinată la Marele Palat cu sentimente amestecate. Firesc, perspectiva recuceririi Cretei stârnea o enormă satisfacție, în schimb au început să umble și zvonuri că marele general va profita de victorie ca să urce pe tron. Principalul dregător al împăratului, eunucul Iosif Bringas, care conducea cu mână de fier toate compartimentele administrației, se temea mai mult decât oricine altcineva de Nicefor și l-a îndemnat pe Romanos al II-lea să-l recheme pe primejdiosul lui subordonat. Din fericire, Romanos nu a ascultat sfatul lui Bringas și în martie 961 o breșă în zidurile cetății Chandax a permis un atac în forță: Creta a revenit sub dominația bizantină.

După ce a luat măsurile de siguranță cuvenite și a lăsat o garnizoană în insula proaspăt cucerită, Nicefor s-a întors la Constantinopol cu o parte a flotei. Și-a făcut o intrare triumfală în oraș, iar prada de război, de la armuri și scuturi până la monede de aur și covoare, a fost expusă la Hipodrom. Parte din câștiguri au fost folosite pentru întemeierea unei noi mănăstiri, Marea Lavră din Muntele Athos, sub supravegherea monahului Atanasie. Se poate ca Nicefor să fi plănuit să intre în cinul călugăresc, dar nu a fost lăsat să facă asta – Romanos al II-lea nu i-a dat pace și l-a trimis aproape imediat la frontierele de răsărit. Sayf

[1] Astăzi Heraklion (n. tr.).

al-Dawla profitase de prezența unei mari părți din armata bizantină în Creta ca să efectueze un raid în Asia Mică. Leon, fratele lui Nicefor, îl surprinsese și îl alungase, iar Nicefor venea acum să ducă pedeapsa până la capăt. El a pornit o invazie pe scară largă în Siria, mergând până la cucerirea și prădarea Alepului, capitala hamdanizilor; apoi bizantinii s-au retras.

Energia și eficacitatea fraților Focas erau într-un flagrant contrast cu felul cum se prezentau lucrurile în capitală. Dacă tatăl lui, Romanos al II-lea, se simțea cel mai în largul lui în bibliotecă, tânărul împărat se arăta cel mai interesat să se distreze în cercul lui de prieteni. Era încurajat în acest sens de principalul lui funcționar, Bringas, care prefera ca împăratul să nu-i stea în cale și să poată administra imperiul așa cum își dorea el. Era o pornire care avea să-l coste. În Postul Mare al anului 963, Romanos a plecat la vânătoare în afara Constantinopolului, iar la întoarcere se vedea limpede că nu se simțea bine. A murit după doar câteva zile, victimă a unui atac de apoplexie. Dispariția subită a tânărului împărat a luat toată lumea pe nepregătite. Patriarhul Constantinopolului, Polieuct, a intervenit imediat, declarându-i împărați legitimi pe ambii fii ai lui Romanos, dar Vasile al II-lea era un copil, iar Constantin al VIII-lea era încă în fașă. Imperiul se afla din nou în situația din 913. Văduva fostului împărat a devenit regentă alături de patriarh și de Bringas, dar toată lumea era de acord că, aproape inevitabil, în asemenea circumstanțe un comandant militar puternic va încerca să preia puterea, la fel cum procedase Romanos Lekapenos în 919. Împărăteasa îl displăcea profund pe Bringas și nu avea încredere în el și s-a gândit că, în cazul unei foarte posibile lovituri militare, ea trebuia să se afle de partea învingătorilor.

Din câte se pare, Teofana i-a trimis un mesaj lui Nicefor Focas, implorându-l să vină la Constantinopol. El a ajuns

după nici o lună de la moartea lui Romanos, aducând prada de la Alep, pe care a depus-o, ostentativ, în trezoreria publică. În următoarele câteva zile, nu s-a întâmplat nimic. Împărăteasa Teofana a continuat să acționeze ca regentă în numele fiilor ei și Bringas să se ocupe de administrație. Nicefor Focas trăia liniștit în casa lui din Constantinopol, în vreme ce Bringas îl urmărea cu atenție. Într-o seară de la începutul verii, când Bringas se pregătea să cineze, la ușă casei lui s-a auzit o bătaie și a fost înștiințat că îi făcea o vizită distinsul general în persoană, însoțit de un singur om de pază. Bringas a rămas atât de uluit încât nu a putut decât să-l invite pe Focas într-o cameră lăturalnică, unde să poarte o conversație confidențială. Acolo, Focas i-a arătat eunucului cămașa aspră din păr de capră pe care o purta pe sub tunică și l-a asigurat că nu-l mână nici cea mai mică dorință să fie împărat, ci doar călugăr. Bringas pare să-i fi dat crezare și chiar s-a scuzat față de Focas pentru că îl bănuise de rele intenții. După câteva zile, generalul a plecat din capitală înapoi, la armata lui.

Este cât se poate de posibil ca declarația solemnă a lui Focas să fi fost sinceră, însă Bringas și-a forțat norocul. Regretând ceea ce el a considerat retrospectiv credulitatea sa atunci când a luat drept bune asigurările lui Nicefor, Bringas a trimis scrisori secrete unor subordonați ai lui Nicefor, inclusiv nepotului generalului, Ioan Tzimiskes, promițându-le recompense și avansare în grad dacă își arestau comandantul. Nu ținuse seama de fidelitatea de care se bucura inamicul său în rândul soldaților: Tzimiskes și ceilalți pur și simplu i-au dat scrisorile lui Focas. În aceste circumstanțe, Nicefor a permis trupelor să îl proclame împărat la Cezareea, pe 2 iulie 963, după care a pornit spre Constantinopol. Vestea apropierii sale a produs un adevărat pandemoniu. Bardas, tatăl uzurpatorului, împreună cu celelalte rude, s-au refugiat în altarul de la

Hagia Sofia, iar Leon, îmbrăcat ca un om de rând, a reușit să scape din oraș printr-o conductă de apă și s-a grăbit să iasă în calea fratelui său. Însă Nicefor trimisese un episcop cu scrisori adresate patriarhului și cetățenilor de seamă, prin care promitea că, dacă va fi acceptat ca împărat, va proteja drepturile tinerilor reprezentanți ai dinastiei macedonene. La curte erau mulți, în afara împărătesei, care considerau că este preferabil să îl accepte pe Nicefor ca împărat. Unul dintre eunucii importanți era Vasile Lekapenos, fiul nelegitim al lui Romanos I, castrat în copilărie ca să nu încerce mai târziu să acceadă la tron. El se număra de mult printre administratorii de la Marele Palat și era rival al lui Bringas. Lekapenos a înarmat 3 000 dintre servitorii casei sale și a pornit un atac asupra casei lui Bringas și a celor ale susținătorilor lui, venind astfel rândul lui Bringas să se ascundă în altar. La 16 august, Nicefor a sosit la bordul unei nave și și-a făcut intrarea în oraș prin Poarta de Aur din zidurile dinspre uscat, întâmpinat de oameni care strigau „Bun venit lui Nicefor cel dăruit cu o coroană divină!“ În vreme ce partizanii au pus mâna pe Bringas și l-au trimis în exil, marele general a venit călare la Hagia Sofia pentru încoronarea sa ca Nicefor al II-lea (963–969). O lună mai târziu și-a legitimat funcția imperială prin căsătoria cu Teofana, devenind tatăl vitreg al celor doi băieți. S-au repetat aceleași măsuri ca în vremea lui Romanos I Lekapenos, Nicefor al II-lea și Vasile al II-lea fiind ambii reprezentați pe monede, însă bărbatul mai în vârstă era conducătorul incontestabil al imperiului.

Acum, când în fruntea imperiului se afla una dintre familiile de seamă ale aristocrației militare, de pe agendă

au ieșit definitiv tacticile precaute ale lui Fotie și Constantin al VII-lea. Războiul din Răsărit a continuat fără încetare. În 965 a fost cucerit Tarsus, iar Ciprul, stăpânit mai multe secole de-a rândul împreună, de arabi și bizantini, s-a întors acum sub dominația exclusivă a Bizanțului. Emiratul hamdanid de la Alep a fost silit să accepte suzeranitatea împăratului, iar în 969 marele oraș Antiohia, pierdut în fața arabilor cu trei sute de ani înainte, a revenit în sfera bizantină. Aceste campanii au fost purtate într-o înflăcărată atmosferă religioasă, care amintea de războiul persan al lui Heracliu. Nicefor al II-lea a insistat chiar ca patriarhul să-i declare martiri ai credinței pe soldații morți în luptele împotriva arabilor, dar nu a reușit să-și impună punctul de vedere. Șirul victoriilor a consolidat statutul aproape legendar al lui Nicefor din armată, iar locuitorii Asiei Mici par să-l fi privit cu tot respectul. În timpul domniei lui a fost pictată o frescă într-o biserică din Capadocia, reprezentându-l cu Teofana, cu tatăl și fratele său, purtând inscripția „Domnul să le fie veșnic pavăză cucernicilor noștri cârmuitori..." Nu apărea nicio menționare a tânărului Vasile al II-lea sau a fratelui său, Constantin al VIII-lea.

Însă este semnificativ că Nicefor se bucura de mult mai puțină stimă la Constantinopol față de provincii, mai ales după primele zile de violență ce au urmat urcării sale pe tron, în 963. Printre curtenii educați ai palatului, noul împărat, cu politica lui de confruntare, cu manierele lui brutale și directe, trebuie să fi părut periculos. Trebuie să fi îngrijorat lipsa lui de tact diplomatic, deoarece obișnuia să dea replici caustice ori de câte ori se întâmpla ca ambasadorii unor țări străine să-l nemulțumească într-un fel sau altul. Trimisul bulgar a auzit cum îl califica pe țarul lor drept „un vodă roade-piei înveșmântat în vestă tot din piei". Unui episcop venit la Constantinopol ca reprezentant

al împăratului german i-a spus că soldații stăpânului său nu știau să se bată pentru că erau prea ocupați să-și umple burțile. Episcopul s-a plâns că nu fusese tratat într-un asemenea mod cu prilejul vizitei sale dinainte, când la cârmă era Constantin al VII-lea. Adevărul este că plecase încărcat de daruri. Oficialii de la palat au fost obligați să explice:

> „Împăratul Constantin, un om blând, care stătea mereu la palat, împăca popoarele prin felul acesta de lucruri. Nicefor, în schimb... este domic de luptă, evită palatul ca pe ciumă... el nu este genul să-și apropie alte neamuri plătindu-le, ci le supune prin sabie, răspândind teroare."

Împăratul avea printre administratorii palatului un susținător veritabil în persoana lui Vasile Lekapenos, care ajunsese în fruntea funcționarilor după înlăturarea lui Bringas. Nu încape îndoială că Lekapenos și cercul său împărtășeau punctul de vedere constantinopolitan în ce privește dinastia macedoneană, dar apreciau la justa valoare victoriile militare ale lui Nicefor și erau cât se poate de conștienți că împăratul prezenta marea calitate de a nu avea urmași. Singurul său fiu murise cu câțiva ani mai devreme, fiind lovit accidental de o lance, în timpul unor exerciții militare. Împăratul se apropia acum de șaizeci de ani și părea puțin probabil ca din căsătoria lui cu Teofana să apară vreun copil, prin urmare practic nu exista primejdia ca dinastia macedoneană să fie înlocuită de propriul lui clan. Așadar, acel aranjament convenea tuturor părților.

În afara palatului și pe străzile Constantinopolului, pe de altă parte, împăratul-soldat era urât cu însuflețire pentru felul în care plasa nevoile trupelor lui mai presus de cele ale supușilor. Când intrase în Constantinopol să fie încoronat împărat, în 963, mulți soldați au profitat de

ocazie ca să prade casele cetățenilor, bogați și săraci deopotrivă. Noul împărat nu făcuse nicio încercare să-i oprească sau să le dea pedepse, remarcând în treacăt că „nu trebuia să surprindă pe nimeni că, dintr-un corp atât de mare de bărbați, câțiva nu se poartă cum se cuvine" Ca să-și aprovizioneze și să-și plătească armatele din ce în ce mai numeroase, Nicefor a făcut rechiziții ori de câte ori avea nevoie și a introdus noi taxe. A recurs până și la trucul ieftin de a se amesteca în fabricarea monedelor de aur. Secole la rând, numisma a fost moneda standard de aur bizantină, cântărind 4,55 grame. Acum a fost introdusă o monedă mai ușoară, tetarteronul, numisma rămânând și ea în circulație. Nicefor a decretat că plățile către trezorerie, cum ar fi impozitele, trebuiau făcute în numisme, în schimb propriile sale cheltuieli să se facă în tetarteron. Prin urmare, scotea un profit în aur cu prilejul fiecărei tranzacții.

Nestatornicii constantinopolitani au început curând să-și dezvăluie sentimentele. Într-o vizită pe străzile capitalei, mulțimea l-a apostrofat pe Nicefor și a aruncat după el cu noroi și pietre. Două femei, mamă și fiică, s-au urcat pe acoperișul casei lor ca să azvârle cu bolovani. Nicefor, călare, și-a văzut de drum fără să se uite în stânga sau în dreapta, iar până la lăsarea întunericului zarva se potolise. Insulta nu a rămas însă nepedepsită. Cineva avusese grijă să noteze casa unde locuiau cele două femei. A doua zi au fost arestate, scoase în afara orașului și arse fără multe discuții. Și Nicefor era îngrijorat, îi ciuda aparentei lui indiferențe. A ordonat să se înalțe un zid solid în jurul Marelui Palat, poate amintindu-și de demonstrația populară care contribuise la căderea familiei Lekapenos, în 945. Chiar dacă se izolase cu zidul lui de popor, Nicefor își păstrase simțul umorului și capacitatea să comunice cu oamenii de rând. Odată, a întâlnit un om cu părul cărunt care dorea să se înroleze și i-a dat să înțeleagă că ar putea fi prea bătrân

pentru armată. „Absolut deloc", i-a replicat bărbatul, „sunt chiar mai puternic acum decât în tinerețe." Pe vremuri, i-a explicat el, avea nevoie de un măgar ca să care grâu în valoare de o numismă, dar acum putea să poarte pe umeri grâne în valoare de două numisme. Era o aluzie vicleană la adresa politicii inflaționiste a lui Nicefor însă, spre lauda lui, împăratul i-a apreciat gluma.

Ironia face că, până la urmă, Nicefor a căzut victimă nu gloatei constantinopolitane, ci unui membru al propriei sale clase. Seniorii războiului din Asia Mică s-au așteptat probabil ca, odată ajuns pe tron, Nicefor să anuleze legislația care îi împiedica să achiziționeze pământuri. Noul împărat avea toată înțelegerea, dar legile respective au rămas practic în vigoare. Acum, când se simțea în siguranță pe tron, nu ar fi fost deloc în interesul lui să susțină prosperarea unor potențiali rivali. Când a fost pusă la cale o uneltire, în fruntea ei s-a aflat nimeni altul decât fostul locotenent loial și nepot al lui Nicefor, Ioan Tzimiskes, care fusese alături de el în multe campanii și era urmaș al marelui Ioan Kurkuas. La fel ca unchiul lui, Tzimiskes era scund de statură, dar vestit pentru curajul vecin cu imprudența: în mai multe rânduri se năpustise de unul singur împotriva câte unui întreg pâlc de dușmani. În toamna anului 969, Tzimiskes a primit un mesaj de chemare la Constantinopol. Scrisoarea era de la Nicefor, însă împăratul o trimisese la îndemnul soției sale, Teofana, care îi spusese că lui Tzimiskes, de curând rămas văduv, trebuie să i se găsească o nevastă potrivită. Când a ajuns în oraș, Tzimiskes a aflat că Teofana avea cu totul altceva în gând. L-a implorat să o scape de soțul ei necioplit și exagerat de pios și să-i ia locul, ca împărat. Tzimiskes s-a lăsat ușor convins, sugerând că are motive de nemulțumire, și complotul a fost imediat urzit.

Planul presupus secret a ajuns să fie bine cunoscut în cercurile palatului și au existat încercări de a-l preveni pe

Nicefor. Într-o seară, a găsit în dormitorul său un bilet care îl indica pe Tzimiskes drept potențial asasin. Câteva zile mai târziu, când era la biserică, un preot i-a înmânat o scrisoare misterioasă, în care se spunea „Pregătește-te, o, Împărate! Căci te pândește o grea capcană..." Nu se știe din ce motiv, suveranul nu a reacționat. Într-o noapte de decembrie, Tzimiskes și complicii lui au sosit într-o barcă la cheiul Marelui Palat și au intrat printr-o fereastră, ajutați să urce de susținători din interior. Între timp, Vasile Lekapenos aflase de complot, dar simțind dincotro bătea vântul a rămas la pat, pretinzând că nu se simte bine. Până și Nicefor a suspectat că se întâmpla ceva în acea seară și i-a trimis un bilet fratelui său, Leon, cerându-i să vină la palat cu un grup de oameni înarmați. Dar Leon era ocupat, juca zaruri cu prietenii și era în mână bună. A făcut mototol biletul, l-a băgat sub pernă și și-a văzut de joc. Astfel conspiratorii au ajuns la dormitorul lui Nicefor și au găsit ușa neîncuiată. Când au intrat însă, au descoperit patul gol. Puși în încurcătură, s-au retras convinși că se aflase de planul lor, până când unul dintre servitorii Teofanei a venit să-i asigure că totul era în ordine: Nicefor se afla în încăpere, dar după obiceiul lui dormea pe podele, pregătindu-și viața monastică la care încă visa. Bulucindu-se înapoi în cameră, complotiștii l-au găsit pe împăratul buimac de cealaltă parte a patului. L-au trezit cu o lovitură zdravănă și unul dintre ei i-a pus sabia la gât. Nicefor a mai reușit să strige după ajutor, așa că i-au tăiat capul și l-au arătat la fereastră, astfel încât cei ce veneau să-l scape să vadă bine că era prea târziu. La ordinul lui Tzimiskes, în seara zilei următoare trupul a fost aruncat într-un sicriu și dus la Biserica Sfinții Apostoli, unde a fost înmormântat într-un sarcofag gol. Abia mult mai târziu, cineva știind bine rolul jucat de Teofana în complot, a adăugat pe mormânt un epitaf în amintirea lui: „Nicefor, cel care i-a biruit pe toți, afară de Eva".

Întorcându-ne la Marele Palat, încă înainte de crăpatul zorilor Vasile Lekapenos își revenise miraculos după boală și s-a înfățișat noului conducător, care l-a recompensat, confirmându-l în poziția de care se bucurase sub fostul regim. Toți membrii familiei Focas din oraș au fost strânși și expediați pe nave către diferite insule din Egee. Leon Focas a ajuns pe Lesbos, regretând amarnic, fără îndoială, că își prelungise jocul de zaruri. Tzimiskes și sprijinitorii lui s-au grăbit spre Hagia Sofia, încrezători că lovitura va fi confirmată cu o încoronare. Nu îl luaseră însă în calcul pe vârstnicul patriarh Polieuct, care le-a ieșit în cale și i-a oprit, spunându-le că un bărbat care tocmai ucisese pe cineva din același sânge nu se cuvenea să intre în lăcaș și cu atât mai puțin să poarte coroana de împărat. S-a trecut la negocieri. Ioan a protestat, susținând că nu el fusese ucigașul, nu el era cel care aplicase unchiului său lovitura fatală. Nici măcar instigator al complotului nu fusese – de la împărăteasa Teofana pornise totul. A acceptat să ispășească pentru contribuția lui la crimă și a promis să le împartă săracilor toată averea lui personală. Atunci Polieuct a cedat și a fost de acord să-l încoroneze, dar nu și să încheie căsătoria dintre el și Teofana. Fosta aliată a lui Ioan se transforma astfel într-un obstacol în calea lui spre putere: uzurpatorul a pus să fie prinsă și trimisă sub pază pe o insulă, la fel ca rudele lui Nicefor. Teofana nu a acceptat să plece fără să lupte. A trebuit să fie târâtă din Hagia Sofia, unde se refugiase, iar în învălmășeală a reușit să-i tragă un pumn în cap lui Vasile Lekapenos. Cei doi bărbați care îl omorâseră pe Nicefor au fost și ei exilați, ceea ce trebuie să li se fi părut nedrept, având în vedere că-i serviseră cu fidelitate lui Tzimiskes. Ioan I (969–976) a fost încoronat în ziua de Crăciun, când a preluat, la fel ca predecesorul lui,

și rolul de protector al celor doi împărați legitimi minori, Vasile și Constantin.

Cât despre populația din Constantinopol, oamenii au acceptat lovitura ca atare, deoarece pe Nicefor oricum nu-l plăcuseră. Ioan a mai atenuat uzurparea prin căsătoria cu Teodora, fiică a lui Constantin al VII-lea și mătușă a tinerilor pe care îi avea în grijă. Această mișcare a fost foarte bine primită de constantinopolitani, deoarece astfel dinastia macedoneană își păstra puterea. La Hipodrom s-a organizat un spectacol fastuos și Ioan a putut să constate că se bucura de popularitate în capitală. Pe străzi se auzeau cântece deocheate despre dezonoarea Teofanei și despre amorurile ei și viața a continuat ca de obicei. În schimb, în provincii a apărut o opoziție față de preluarea puterii de către Ioan. Nu este deloc surprinzător că familia Focas, consternată de pățania rudei lor, a conceput un plan ca să-și reafirme puterea. În vara de după lovitura lui Ioan, un alt Bardas Focas – fiu al lui Leon și nepot al nefericitului Nicefor al II-lea – a reușit să fugă din exilul de la Amaseia, în thema Armeniakon, și să ajungă până în centrul de forță al familiei de la Cezareea, unde trupele l-au proclamat împărat. Fiindu-i imposibil să plece de la Constantinopol, Ioan a delegat misiunea de rezolvare a acestei amenințări. Soția sa decedată făcuse parte din clanul militar Skleros, iar acum el i-a atribuit comanda armatei din est cumnatului său, Bardas Skleros. În scurt timp, Skleros l-a încolțit pe Focas într-o fortăreață, l-a silit să se predea și l-a expediat într-un exil mai sigur, pe insula Chios.

Familia Focas fusese poate complet înlăturată de la putere, însă politicile urmate de noul împărat și de aliații

lui Skleros au rămas practic identice. Aristocrația militară și-a păstrat cu fermitate poziția și războaiele de agresiune au continuat. Însă în urma unui șir neașteptat de evenimente, întâia campanie a lui Ioan ca împărat nu s-a desfășurat în Asia Mică ori în Siria, ci în Bulgaria. Potrivit tratatului încheiat cu țarul Simeon în 924, bizantinii se arătaseră de acord să-i recunoască titlul și să-i facă anual un cadou în monede din aur, ideea fiind că, în schimbul cadoului, bulgarii aveau să prevină raidurile pe teritoriul bizantin ale popoarelor turcice din stepe. Petru, fiul lui Simeon, în mod vădit nu respectase înțelegerea, iar Nicefor al II-lea oprise plățile în 966. Când, ca o consecință, războiul a izbucnit, Nicefor s-a deplasat cu trupele la frontieră și a ocupat mai multe fortărețe bulgărești însă, amintindu-și de soarta înaintașului său care purtase același nume, în 811, nu a dorit să meargă mai departe, mai ales că trebuia să-și concentreze toată atenția asupra unei campanii în Orient, împotriva arabilor. Nicefor a hotărât în schimb să revină la genul de tactici la care aristocrația militară renunțase în bună măsură, preferând confruntarea directă. A decis să plătească pe altcineva pentru a-i pune la punct pe bulgari. Un ambasador a fost trimis cu 1 500 de pfunzi de aur la prințul rus Sviatoslav din Kiev.

Sviatoslav era fiul lui Igor și al Olgăi și tată al acelui Vladimir care mai târziu avea să determine convertirea rușilor la creștinism, deși Sviatoslav însuși a rămas păgân statornic până la sfârșitul vieții. Era un războinic formidabil, care îi zdrobise puțin mai devreme pe khazari, vechii aliați ai Bizanțului, iar în vara anului 968 a mers cu armatele sale în Bulgaria, potrivit cererii lui Nicefor. Incursiunea a fost atât de pustiitoare, încât țarul Petru s-a grăbit să cadă la înțelegere cu bizantinii și chiar să abdice în favoarea fiului său, Boris al II-lea. Apoi, în anul următor, ceea ce păruse un succes însemnat al abilității și al diplomației

bizantine s-a destrămat cu o viteză înspăimântătoare. În timpul raidului, lui Sviatoslav nu-i scăpase bogăția și fertilitatea regiunii dintre Dunăre și Munții Balcani și nici slăbiciunea apărării bulgare. În vara următoare a pornit o nouă invazie, pe cont propriu, de data asta cu forțe mult mai mari. Armata rusească a traversat Dunărea fără să întâmpine vreo împotrivire și a continuat drept spre vechea capitală a lui Simeon, Preslav. Bulgarii s-au baricadat în spatele zidurilor, apoi au ieșit într-o incursiune împotriva atacatorilor, cu oarecare succes. Rușii au răspuns cu un asalt masiv, reușind să străpungă apărarea și să năvălească în oraș. După căderea Preslavului, întregul sistem de apărare bulgar s-a prăbușit. Țarul Boris fusese luat prizonier de Sviatoslav și rușii au ocupat cu repeziciune tot restul țării. A rezistat o vreme doar Filipopolis[1], dar Sviatoslav s-a răzbunat după ce a pătruns în oraș, trăgând în țeapă pe mulți dintre apărători. În doar câteva luni, bizantinii au asistat la înlocuirea unui vecin creștin slab și, în general, inofensiv cu un altul, puternic și păgân.

Acest nedorit efect trebuie să-l fi convins pe Ioan Tzimiskes că nici diplomația, nici „alte mijloace" nu erau potrivite în context și a început să facă pregătiri pentru un război total, la fel cum procedase regența împotriva lui Simeon, în 917. De-a lungul întregii ierni din 970–971, a strâns arme și rezerve de alimente la Adrianopol și a concentrat o flotă care să poată susține armata pe Marea Neagră și pe Dunăre. În aprilie, a traversat Munții Balcani cu un grup de 5 000 de luptători aleși cu grijă, urmați de grosul armatei, aflat sub comanda lui Vasile Lekapenos. Această avangardă s-a deplasat atât de rapid, încât rușii au fost luați absolut prin surprindere și au prins de veste

---

[1] Astăzi Plovdiv (n. tr.).

despre campania împăratului abia când el se găsea foarte aproape de zidurile Preslavului. Circa 8 000 de soldați ruși se aflau în afara zidurilor cetății, efectuând manevre, când armata bizantină s-a apropiat, obligându-i să se refugieze rușinos la adăpostul fortificațiilor. În scurt timp a sosit și corpul principal al armatei bizantine și a pornit un atac masiv asupra Preslavului. La 13 aprilie, bizantinii au năvălit în oraș, dar mulți dintre ruși au refuzat să accepte înfrângerea și s-au baricadat în palatul fortificat al țarului Simeon. Împăratul Ioan a hotărât că soluția cea mai simplă era să recurgă la incendiere. Soldații lui au aprins focuri de jur-împrejurul clădirii și au lansat săgeți aprinse, care au pătruns prin ferestre. Tactica a avut efectul scontat: unii dintre ruși au ieșit fugind, alții au pierit în flăcări. Dar incendiul a distrus și ceea ce fusese odată mândria lui Simeon, Biserica de Aur, și frumoasele clădiri care, sperase el, ar fi rivalizat cu cele din Constantinopol. Tzimiskes a sărbătorit Paștele printre ruine.

Sviatoslav nu se aflase la Preslav în momentul atacului, iar acum a venit spre oraș cu forțele lui armate principale, sperând să întoarcă soarta războiului. S-au purtat o serie de bătălii lângă orașul Silistra[1], din care în cele din urmă bizantinii au ieșit victorioși. Mii de ruși au pierit în acele lupte și Sviatoslav a înțeles că, oricât de neplăcută îi era această soluție, trebuia să renunțe la Bulgaria. A trimis la împăratul Ioan un sol de pace, propunând să cedeze Silistra și să plece din Bulgaria. Ioan a acceptat condițiile, deoarece își dorea să încheie cât mai repede campania. Cu acest prilej s-a reînnoit și vechiul tratat comercial, care le permitea rușilor să-și aducă mărfurile la Constantinopol, la fel ca în trecut. Atunci rușii au ieșit din cetate și au pornit în

[1] Sau Dârstor (n. tr.).

lungul marș înapoi, spre Kiev. Cei mai mulți nu au reușit să ajungă acolo. Pecenegii stăteau la pândă pe Nipru și s-au năpustit asupra rușilor extenuați. Sviatoslav s-a numărat printre cei uciși.

După obținerea acestei victorii totale, așa cum rar se întâmplase, și după ocuparea întregii Bulgarii, Ioan trebuia să decidă ce să facă în continuare. În timpul campaniei dăduse de știre că acel conflict era pornit exclusiv împotriva rușilor și că venise acolo ca să-i elibereze pe bulgari. După căderea Preslavului, bizantinii îi puseseră în liberate pe Boris al II-lea și pe familia lui. Împăratul i-a tratat cu bunăvoință, la fel cum a dat drumul și tuturor celorlalți bulgari luați prizonieri în timpul campaniei. Însă curând s-a văzut limpede că nu avea de gând să retrocedeze Bulgaria foștilor ei conducători. Țara dintre Munții Balcani și Dunăre fusese teritoriu bizantin în trecut, iar acum avea să revină la vechiul statut. S-a anunțat public că Preslav avea să se cheme de atunci înainte loanopolis, „Orașul lui Ioan", în onoarea împăratului, și acolo a fost instalat un guvernator bizantin. Nefericitul Boris a trebuit să-l însoțească pe împărat la Constantinopol și să participe la parada de sărbătorire a victoriei, străbătând tot orașul, de la Poarta de Aur din zidurile dinspre uscat și până la Hagia Sofia. I s-au luat în văzul tuturor coroana și celelalte însemne regale, care au fost depuse în altarul catedralei, ca ofrandă adusă Domnului. Țarului i s-a permis în schimb să trăiască în tot confortul la Constantinopol, acordându-i-se și un titlu lipsit de vreo semnificație, dar care îi permitea să ia parte la ceremonii și procesiuni.

Ioan și-a concentrat aproape imediat atenția asupra frontierei siriene, unde evenimentele se precipitaseră. În 969, fatimizii din nordul Africii se extinseseră spre est și ocupaseră Egiptul, lipsindu-i pe abbasizi de una dintre cele mai bogate provincii și înființând propriul lor califat

șiit, opus celui din Bagdad. Mai târziu, în același an, armatele lor au pătruns în Siria și în Palestina, amenințând să ajungă la hotarele bizantine. Cu cincizeci de ani mai devreme, un împărat bizantin și sfetnicii lui ar fi considerat dezbinarea dintre abbasizi și fatimizi o ocazie perfectă pentru a obține concesii. Nu însă și Ioan Tzimiskes, care a profitat de starea de agitație ca să atace orașele din acea regiune. Cel mai îndrăzneț raid al său a pornit în primăvara anului 975. Armata bizantină a pătruns adânc în teritoriul sirian, arzând și prădând tot ce-i ieșea în cale. A ocupat și jefuit orașul Heliopolis în urma unui asediu de câteva zile, însă Ioan ar fi fost la fel de mulțumit să obțină același rezultat și prin simple amenințări. A ajuns curând în preajma Damascului, un teritoriu unde armata bizantină nu mai fusese de secole întregi; locuitorii de aici nu au vrut să aibă aceeași soartă ca aceia din Heliopolis. Au ieșit în calea împăratului cu daruri constând în bani, cai și catâri. În schimbul recunoașterii suzeranității bizantine și a plății unui tribut anual, orașul a fost cruțat și împăratul a plecat mai departe. După ce a primit tributuri în Beirut, Tripoli și alte orașe, Ioan a pătruns în Palestina în luna septembrie, ajungând până departe, în sud, la Cezareea.

Există o distanță enormă între gesturile hotărâte și semețe ale lui Ioan – anexarea Bulgariei și campaniile agresive de pradă din Siria și Palestina – și politicile urmate mai înainte de bizantini. Domnea același sentiment de război drept ca în vremea campaniilor lui Nicefor al II-lea. În 971, când s-a întors în triumf din Bulgaria la Constantinopol, Ioan a avut grijă ca icoana Hodighitria a Maicii Domnului să deschidă procesiunea așezată într-un car, iar el să vină în urmă, călare, atribuind în acest fel victoria, cu toată umilința, lui Dumnezeu. La scurt timp, Ioan a pus să fie îndepărtat chipul imperial de pe monedele din cupru, înlocuindu-l cu cel al lui Hristos. În campaniile din răsărit,

Ioan a fost și în căutare de obiecte și moaște sfinte. A descoperit sandalele lui Hristos și câteva dintre firele de păr ale lui Ioan Botezătorul. În Beirut, a găsit o icoană reprezentând Răstignirea lui Iisus care, se spunea, sângerase o dată, când fusese străpunsă de un evreu cu lancea. Când s-a apropiat cu armata de Ierusalim, în 975, Ioan a fost atras de ideea de a elibera Sfântul Mormânt, stăpânit de musulmani din 638.

Dar chiar și în asemenea momente, când lui Ioan nu-i stătea nimic în cale, Bizanțul, prin natura lui, îi pretindea să fie mereu prevăzător, ca să vadă ce se petrece la Constantinopol, centrul puterii politice. Oare ce plănuia Vasile Lekapenos, acum când tânărul Vasile al II-lea se apropia de vârsta bărbăției și era gata să-și intre în drepturi? Pe împărat îl tulbura adânc, când trecea cu armatele prin pământurile fertile, abia cucerite de la arabi, să afle că ele intrau, aproape toate, în posesia lui Lekapenos. Toți banii cheltuiți pe campanii și greutățile îndurate de oamenii lui serviseră doar ca să crească averea și forța celui care avea mijloacele să-l îndepărteze de la tron. Considerații de acest fel explică probabil faptul că Ioan nu a încercat să ocupe Ierusalimul, ceea ce avea să realizeze Prima Cruciadă, în 1099. În schimb, el a preferat să revină în Antiohia în toamna lui 975, pentru ca apoi să se întoarcă la Constantinopol. Ajuns cu armata lângă Prousa, în vestul Asiei Mici, împăratul s-a oprit pentru câteva zile în casa unui nobil de seamă. Acolo i s-a întins o cupă cu vin din care a băut fără să fie atent, simțindu-se în siguranță alături de un supus loial. A doua zi, Ioan s-a simțit foarte rău, acuzând o amorțeală neplăcută în membre, pe care medicii nu au știut să o explice. În loc să rămână acolo, a hotărât că trebuie să ajungă cu orice preț în capitală, prin urmare a pornit înconjurat de gărzile lui spre Bosfor, în peisajul posomorât al începutului de ianuarie. Când vasul a acostat

lângă Marele Palat, a fost imediat purtat la el în cameră, unde s-a interesat neliniștit dacă mormântul îi era pregătit. S-a stins la 10 ianuarie 976, mulți fiind de părere că fusese otrăvit la ordinul lui Lekapenos. Însă este la fel de posibil ca Ioan să fi căzut victimă dizenteriei, acel flagel care pândea mereu armatele medievale.

Moartea neașteptată a lui Ioan I a instalat o stare de imensă incertitudine, pentru că nimeni nu se gândise forte serios cine avea să conducă imperiul după el. Avea să vină la putere încă un senior al războiului, dispus să guverneze în numele împăraților legitimi, Vasile și Constantin? Avea să-și asume Vasile Lekapenos acest rol, devenind stăpân peste o putere de care fusese oficial ținut departe, prin castrare? Sau avea să se impună iarăși dinastia macedoneană, ca în 945? Poate cea mai arzătoare întrebare dintre toate era dacă Bizanțul avea să continue războaiele agresive de la frontiere sau avea să revină la vechile metode de protecție, care în trecut se dovediseră atât de oportune.

IMPERIUL BIZANTIN, CCA. 1265
Imperiul, cca. 1050
PECENEGI
Marea Neagră
Trappezunt
Sinope
Theodosiopolis
Ani
Manzikert
Amaseia
Sebasteia
Melitene
Tigru
Dunărea
Niş
Filipopolis
Anachialos
Ravenna
Florenţa
BULGARIA
Adrianopol
Calcedon
Constantinopol
Nikomedia
Ancyra
Niceea
Cezareea
Edessa
TRACIA
IMPERIUL BIZANTIN
Dorylaion
Dyrrachion
Tesalonic
Roma
Corsica
APULIA
EPIR
Philomelion
Iconium
Eufrat
Neapole
Smirna
Filadelfia
Alep
Arta
Antiohia
Corfu
Euboea
Seleukeia
Efes
Teba
Laodicca
Calabria
Sardinia
Atena
Corint
Messina
Rodos
Tripoli
Cipru
Heliopolis
Damasc
Sicilia
Cezareea
Creta
Tunis
Ierusalim
Marea Mediterană
Alexandria
CALIFATUL FATIMID
Nil
mile
km
0
500
0
800

7

O URMĂ ADÂNCĂ

„Căci [familia Focas] s-a aflat mereu la cârmă, aş îndrăzni să spun, până când am intrat noi în scenă."

Legea rurală a lui VASILE AL II-LEA (996)

Dintre cele trei grupuri care își disputau puterea în 976, dinastia macedoneană părea să aibă cele mai mici şanse de succes. Trecuseră mulți ani de când un împărat din familia domnitoare condusese efectiv treburile statului și unii observatori ar fi putut trage concluzia că ea avea să se stingă sau urma curând să fie scoasă în decor. Dar acest calcul s-a dovedit greşit. Macedonenii aveau să conducă destinul Bizanțului încă optzeci de ani. În vremea lor, imperiul urma să-și extindă și mai mult hotarele și să cunoască o perioadă de relativă pace și prosperitate. Tot ei aveau să adâncească prăpastia dintre Constantinopol și provincii, provocând încă o criză înverşunată, aşa cum s-au petrecut mereu de-a lungul istoriei bizantine. Supraviețuirea, expansiunea, pacea, prosperitatea și în oarecare măsură criza finală, toate au fost opera bărbatului care a

condus imperiul vreme de cincizeci de ani și care a marcat profund următorii cincizeci de ani: tiranul sumbru, Vasile al II-lea (976–1025), cunoscut drept Bulgaroctonul.

La început, în 976, se presupunea, mai ales în rândul armatelor din Asia Mică, că vidul de putere rămas în urma morții lui Ioan I Tzimiskes va fi rezolvat de un războinic sau de o altă persoană care va ieși în față ca să preia rolul de împărat și de protector al suveranilor legitimi, Vasile al II-lea și fratele său mai tânăr, Constantin al VIII-lea. Cel mai îndreptățit candidat era Bardas Skleros, cumnatul lui Ioan, împăratul decedat. Skleros avea un palmares militar excepțional. Se distinsese în campania lui Tzimiskes împotriva lui Sviatoslav, unde se spune că în luptă dreaptă îl spintecase pe un rus în două. Tot el fusese cel care îi zădărnicise mai tânărului Bardas Focas urcarea pe tron în 970. Funcția de Domestic al Scholelor fiind acum împărțită, el deținea rangul de Domestic al Orientului; pe scurt, existau toate motivele ca oamenii să se aștepte că Skleros se va ridica la înălțimea lui Tzimiskes.

La Constantinopol, unde populația orașului rămăsese fidelă dinastiei macedonene, mulți gândeau altfel. Pe Nicefor al II-lea îl urâseră, iar pe Ioan I îl acceptaseră numai după ce se căsătorise cu cineva din familia macedoneană. Mulți curteni din palat împărtășeau aceleași sentimente și considerau că a venit momentul ca dominația seniorilor războinici să ia sfârșit. Este semnificativ că omul cel mai puternic de la curte, Vasile Lekapenos, unchiul celor doi tineri împărați, ajunsese să fie de acord cu acest punct de vedere. Chiar dacă el mijlocise aducerea lui Nicefor Focas la Constantinopol în 963, Lekapenos a procedat acum în

așa fel încât șirul războinicilor să se încheie. Acționând aparent în numele tinerilor împărați, l-a scos pe Skleros de la comandă și l-a trimis undeva pe frontiera de est, în fruntea unor regimente de grăniceri. Vasile, în vârstă de optsprezece ani, și Constantin, fratele lui mai mic, au fost proclamați conducători ai imperiului, Lekapenos rămânând forța de necontestat din spatele tronului.

Indiferent cât de abil era Lekapenos, subestimase foarte mult susținerea lui Skleros în Asia Mică. Fostul *domestikos* a plecat furios spre est și, după ce a fost sigur că toate rudele sale apropiate sunt în siguranță, în afara Constantinopolului, a acceptat să fie proclamat împărat de către suita sa din castelul Charpete. Voluntarii s-au adunat sub stindardul lui și, punând mâna pe toți perceptorii de taxe din jur și ușurându-i de banii strânși, Skleros și-a asigurat fonduri pentru campanie. Avea legături bune în acea regiune, inclusiv cu emirii arabi de dincolo de graniță, care i-au asigurat și ei oameni pentru armată. Împotriva lui au fost trimise trupe și abia după mai mult de un an i s-a deschis calea spre Constantinopol, iar în clipa în care Skleros a intrat în Niceea, la nici 200 de kilometri de capitală, Lekapenos a fost cuprins de disperare. Era o chestiune de viață sau de moarte să găsească pe cineva capabil să i se opună lui Skleros, dar singurii oameni cu asemenea pricepere militară erau la fel de periculoși ca uzurpatorul însuși. Totuși era obligatoriu ca Lekapenos să-și asume riscul și astfel a decis să-l recheme pe Bardas Focas, cel pe care Skleros îl adusese la ascultare în 970 și care acum lâncezea în continuare exilat pe Chios. La fel ca ilustrul lui unchi, Bardas era absolut lipsit de farmec personal, având o fire aspră și mohorâtă. Pe de altă parte, era soldat cu experiență și impunea prin prezența lui fizică. Se zicea că dintr-un urlet al lui făcea să tremure o întreagă armată și că putea ucide un om dintr-o singură lovitură, cu mâna

goală. Adus din Chios în Tracia pe o navă rapidă, a fost înaintat Domestic și trimis la Dardanele, să se bată cu Skleros.

Vreme de un an, cei doi titani s-au hărțuit pe întinderile Asiei Mici, avantajul fiind, în general, de partea lui Skleros. Când cele două forțe s-au ciocnit la jumătatea drumului dintre Ankara și Cezareea, în martie 979, s-a văzut limpede, după scurt timp, că trupele lui Skleros sunt pe cale să le pună pe fugă pe cele ale lui Focas. Hotărând că o moarte glorioasă e preferabilă unei înfrângeri umilitoare, Focas a dat pinteni calului și l-a atacat direct pe Skleros. În scurta încleștare, Skleros a reușit să reteze urechea calului lui Focas, dar Focas i-a aplicat adversarului său o lovitură la cap cu buzduganul, înainte de a se îndepărta. Însoțitorii lui l-au întins pe Skleros la pământ, ajutându-l să-și revină din șoc, dar n-au izbutit să-i priponească și calul. Armăsarul bine cunoscut de toți a pornit printre șirurile armatei lui Skleros, fără călăreț și pătat cu sânge. Firesc, soldații au tras concluzia că șeful lor căzuse în luptă și au fugit de pe câmpul de bătălie. Când și-a revenit, Skleros a înțeles că totul era pierdut și s-a refugiat pe teritoriul arab, ajungând în cele din urmă la Bagdad, unde a apelat la mila califului abbasid. Așa l-a scăpat Bardas Focas pe Lekapenos din primejdie, aproape întâmplător.

Eunucul a devenit astfel cel mai puternic personaj din Constantinopol, în vreme ce la frontierele din est tăia și spânzura Domesticul Bardas Focas. În tradiția străbunilor lui, el organiza adevărate raiduri pe teritoriul arab, cerând bani de la orașele lipsite de apărare și îmbogățindu-se împreună cu oamenii lui. Acest echilibru fragil s-a rupt când în arenă a apărut un participant nou și absolut neașteptat: tânărul împărat Vasile al II-lea. În adolescență și până după douăzeci de ani, la fel ca tatăl său, Romanos al II-lea, Vasile dusese o viață liberă și plină de plăceri, fără să se arate deloc interesat de politică, bucurându-se de ce

era bun pe lume, potrivit averii și puterii lui fără limite, și lăsându-l pe Lekapenos să se ocupe de imperiu. La fel cum procedase Bringas cu Romanos al II-lea, unchiul său îl încurajase cu toată grija pe Vasile să-și vadă de ale lui, ținându-l cât mai departe de treburile guvernării. Din momentul înfrângerii lui Skleros însă, Vasile începuse să se arate interesat de ce se petrecea în imperiu și să pretindă să-i fie îngăduit să-și îndeplinească rolul de drept. În 980, când de la Bagdad au sosit ambasadori ca să negocieze soarta lui Bardas Skleros, Vasile a insistat să-i primească personal, chiar dacă Lekapenos intervenea mereu în conversație. După ce a suportat câțiva ani acest tratament, într-o zi din anul 985, Vasile l-a anunțat brusc pe unchiul său că era destituit, că vastele lui proprietăți erau confiscate și că va pleca în exil. Vasile a decretat până și ca o mănăstire ctitorită de Lekapenos să fie demolată, în așa fel încât să nu mai rămână nicio urmă a puterii exercitate de el până atunci. Aproape peste noapte, eunucul a pierdut totul și cariera lui a luat sfârșit.

Lovitura era îndrăzneață, dar riscantă. Vasile se lipsise de cel mai versat și de nădejde consilier, iar acum nu-i rămânea decât să-și demonstreze capacitatea de a conduce singur imperiul. Împrejurările erau cât se poate de potrivite, pentru că, aproape imediat după moartea lui Ioan Tzimiskes, bulgarii se revoltaseră împotriva includerii lor în imperiu. În timp ce bizantinii erau ocupați cu rebeliunea lui Skleros, conducătorul bulgar Samuil a ocupat Preslavul și până în 985 făcuse cuceriri spre sud, până la Larissa, în Tesalia. În vara anului 986, Vasile al II-lea a ieșit cu armata din Constantinopol ca să pună capăt acelei situații, iar prima lui campanie s-a soldat cu un fiasco, lăsându-se prins în capcana bulgară clasică, într-o trecătoare din Munții Balcani. Armata a scăpat cu greu din strânsoare, fiind silită să lase în urmă majoritatea echipamentului.

Această înfrângere era exact ceea ce aştepta Bardas Focas. Se vedea limpede că imperiul mergea spre distrugere în mâinile unui tânăr nesocotit. La cârmă trebuia să treacă un bărbat matur şi cu experienţă. În vara următoare, pentru a doua oară în viaţă, Focas a fost proclamat împărat la Cezareea. Numele Focas îşi păstrase puterea de atracţie şi multe dintre familiile de frunte au trecut de partea uzurpatorului. Până şi vechiul său adversar, Bardas Skleros, a hotărât să se întoarcă din exilul de la Bagdad şi să se alăture rebeliunii, după ce Focas îi promisese funcţia de Domestic, la instalarea lui în Constantinopol. Focas l-a întâmpinat în Cezareea, dar apoi, cu înţelepciune, l-a închis într-un castel. Bardas Skleros era cu mult prea primejdios să poată fi lăsat în libertate.

Şansele ca Vasile al II-lea să scape cu faţă curată erau cu adevărat mici, deoarece împotriva lui se ridicaseră majoritatea nobilimii din Asia Mică şi partizanii ei. Dar Vasile era un bizantin. Avea în sânge jocul lipsit de orice şansă, împotriva a nenumăraţi duşmani, singurul lui atu fiind controlul asupra Constantinopolului. Astfel avea la îndemână resursele vaste ale trezoreriei şi a căutat în jur aliaţi dispuşi să-i vină în ajutor contra plată. Atunci a intrat în legătură cu Vladimir, fiul lui Sviatoslav, suveran al ruşilor de la Kiev, oferindu-i o sumă generoasă şi mâna surorii lui, Ana, în schimbul ajutorului militar, un acord care avea să ducă la creştinarea lui Vladimir. Cu 6 000 de ruşi voinici în spate, tânărul împărat avea motive să fie mai optimist. A zdrobit o armată comandată de fratele lui Focas la Crisopolis, în 988, iar în primăvara următoare a dat piept chiar cu uzurpatorul la Abydos. La fel cum i se întâmplase lui Skleros, deznodământul bătăliei a fost decis de un capriciu al sorţii, şi nu de iscusinţa militară. Focas era convins că modul cel mai sigur de a rezolva problema era să-l omoare sau să-l ia captiv pe rivalul său. Prin urmare, a

pornit la atac în fruntea celor mai bune unități, urcând panta în vârful căreia se aflau Vasile și fratele lui, Constantin. Focas ajunsese la doar câțiva pași de țel, îi înlăturase din cale pe toți adversarii, când, pe neașteptate, a tras de frâul calului și a pornit într-o parte. A descălecat, nesigur pe picioare, și apoi s-a lăsat încet la pământ. Când l-au ajuns din urmă oamenii lui, era mort. Nu s-a putut afla ce anume l-a ucis. Unii susțin că ar fi fost atins de un proiectil oarecare: fratele lui Vasile, Constantin, a pretins că el l-ar fi lansat. Au circulat și zvonuri că servitorul lui Focas ar fi fost mituit să-l otrăvească. Alții au atribuit întâmplarea intervenției Maicii Domnului, a cărei icoană Vasile a ținut-o strâns la piept, pe tot parcursul bătăliei. Indiferent de cauză, odată ce a dispărut capul rebeliunii, ea s-a stins cu victime minime de ambele părți.

Vasile și armata lui au străbătut în triumf Asia Mică, ajungând în noiembrie 989 la Antiohia, unde li s-a predat Leon, fratele lui Focas. În plasa lui a căzut și Skleros, după ce scăpase din închisoare și încercase, pentru scurt timp, să intre din nou în lupta pentru tron. În cazul lui, Vasile a preferat să se poarte cu milă, ținând seama că Skleros ajunsese la o vârstă înaintată. I s-a acordat titlul de *kouropalates*, i s-a permis să se retragă cu cinste pe domeniile din Asia Mică, iar susținătorii lui urmau să fie scutiți de persecuții. Vasile a insistat să se întâlnească pentru a pecetlui înțelegerea și, în ziua hotărâtă, Skleros s-a prezentat în tabăra lui Vasile. Cei doi bărbați s-au așezat să bea vin în cortul împărătesc, iar Vasile a ținut să guste din cupa lui Skleros înainte de a o întinde spre oaspetele său: fără îndoială, niciunul nu-și putea alunga amintirea sfârșitului lui Focas. Bărbatul mai tânăr i-a cerut apoi un sfat celui mai vârstnic. În ce fel putea feri imperiul de vrajba civilă care îl tulbura începând din 976? Foarte deschis, Skleros l-a sfătuit pe împărat să țină în frâu puterea celor din casta lui:

„Taie-le aripile guvernatorilor care devin prea mândri. Nu permite niciunui general să dispună de resurse prea mari în campanii. Istovește-i cu impozite exagerate, nedrepte, ca să fie ocupați cu propriile lor afaceri."

Întrevederea se încheiase. Aspirantul la tronul împărătesc a plecat și Vasile nu l-a mai întâlnit niciodată. Dar împăratului nu i-a ieșit multă vreme din minte sfatul lui Skleros. Aproape de la începuturi, între capitala monumentală a Bizanțului și periferia imperială au existat unele tensiuni. Adevărul politic absolut care dicta că nimeni nu putea fi împărat dacă nu se afla în stăpânirea Constantinopolului constituia un stimulent puternic ca suveranul să rămână acolo și să delege altcuiva apărarea hotarelor. În acest fel însă, apărea primejdia ca un general popular și victorios să se întoarcă în fruntea armatei și fie să-l detroneze pe suveran, fie să-l transforme într-o marionetă, așa cum făcuseră Romanos I, Nicefor al II-lea și Ioan I. Ca răspuns la această dilemă, Vasile al II-lea pare să fi conceput un stil de guvernare unic și extrem de personal. Pe de altă parte, a preluat direct comanda armatelor, fiind primul împărat din dinastia macedoneană care a procedat astfel după stră-străbunicul său, Vasile I, înfruntându-i pe seniorii războinici din Asia Mică cu propria lor armă. A mers până acolo încât să le imite atitudinea marțială și disprețul față de curtea de la Constantinopol și ceremonialul ei. Când acorda audiențe, a început să poarte o robă simplă, purpurie, și câteva bijuterii, în locul veșmintelor fastuoase, mătăsurilor și pietrelor prețioase preferate de înaintași. În timpul domniei lui, intelectualii ca Fotie nu erau bineveniți la Marele Palat și a insistat ca documentele să fie redactate într-un limbaj limpede și direct. Dar asta era doar o față a monedei. Căci altfel insista cu intransigență asupra legitimității sale de Porfirogenet, într-un stil la fel

de ostentativ ca strămoșii lui. Această insistență, împreună cu asumarea conducerii militare, aveau să justifice și să susțină asaltul total al împăratului împotriva puterii și privilegiilor aristocrației militare.

În ceea ce privește comanda armatelor bizantine, după fiascoul inițial din 986, Vasile a avut un succes neașteptat, deși este ușor de remarcat că și-a purtat campaniile cu totul altfel decât aristocrația militară și având în vedere un scop diferit. Pe frontiera siriană, a pus capăt raidurilor de dincolo de frontiere, asupra orașelor arabe, și nu există niciun indiciu al acelei fervori a războiului împotriva necredincioșilor atât de pregnante în vremea lui Nicefor al II-lea și Ioan I. Vasile s-a mulțumit să apere pozițiile deja obținute și mai ales să contracareze amenințarea reprezentată de regimul fatimid din Egipt, care urmărea să-i scoată cu totul pe bizantini din nordul Siriei. În 995, în timp ce se afla în campanie în Balcani, Vasile a primit știrea că fatimizii amenințau Alepul, vechea capitală a hamdanizilor. A pornit fulgerător spre est cu cei 17 000 de soldați, ajungând în Antiohia câteva săptămâni mai devreme decât s-ar fi așteptat oricine. După o serie de ciocniri înverșunate, califul fatimid al-Hakim After a fost de acord cu armistițiul în 1001 și ostilitățile s-au încheiat în bună măsură. Și în timpul domniei lui Vasile s-a desfășurat o expansiune spre răsărit, dar mai degrabă pe seama creștinilor decât a musulmanilor și obținută nu prin cuceriri, ci prin tratate. Regatele armenești învecinate se fragmentau și mai mult, din pricina războiului civil și a incursiunilor turcești la granițele lor de est, iar acei suverani căutau din ce în ce mai mult protecția și ajutorul împăratului bizantin. Unul dintre ei era David, care domnea în Tao, un principat de la Marea Neagră, dintre Armenia propriu-zisă și Georgia. Îl ajutase pe Vasile al II-lea în timpul revoltei lui Bardas Skleros, iar în 990, cum nu avea moștenitor, a făcut un

testament în favoarea împăratului. La moartea lui, în anul 1000, Vasile al II-lea a transformat Tao în thema bizantină Iberia. Și alți suverani au urmat aceeași cale, uneori renunțând la ținuturile lor din Armenia în schimbul unor domenii în Asia Mică și a unui titlu la curte, cât mai răsunător cu putință. Până la sfârșitul domniei lui Vasile, granițele s-au extins până dincolo de Lacul Van, mai la est decât fuseseră vreodată.

Dacă în răsărit războaiele lui Vasile au fost defensive și limitate, în vest și-a asumat recuperarea teritoriilor pierdute de imperiu începând cu răzvrătirea bulgarilor din 976, dar în acest caz tactica lui a fost iarăși alta decât a celor doi predecesori ai săi. În vreme ce Ioan Tzimiskes cucerise Bulgaria într-o campanie fulger de doar câteva luni, lui Vasile i-a luat ani întregi, purtând un război neîncetat de uzură. În fiecare an, când îi permiteau angajamentele din Orient, pătrundea adânc cu armata în teritoriul bulgar, arzând și prădând ce îi ieșea în cale. Generațiile următoare i-au atribuit înfrângerea unei armate bulgare și orbirea tuturor celor 15 000 de prizonieri, cu excepția unui grup de aleși care au fost lăsați cu un singur ochi, ca să-și poată conduce acasă camarazii nevăzători. Este aproape cu siguranță o legendă: orbirea a 15 000 de bărbați ar fi scos din circuit o proporție semnificativă din populația activă a Bulgariei, însă niciun contemporan nu a menționat un asemenea fapt. Chiar și așa însă, povestea confirmă hotărârea necruțătoare cu care Vasile a îngenuncheat Bulgaria încetul cu încetul. Această îndelungată poveste a ajuns în sfârșit la capăt în vara anului 1018, când conducătorii bulgari au depus armele și teritoriul de la sud de Dunăre a intrat iarăși sub stăpânire bizantină.

Pe câmpul de bătălie Vasile se dovedise la fel de priceput ca aristocrația militară, chiar dacă metodele și țelurile sale erau diferite, însă acest pas nu era suficient. Amenințarea pe care o reprezenta această categorie la adresa

dinastiei de la Constantinopol trebuia neutralizată pentru totdeauna. Împăratul a așteptat până la consolidarea suficientă a poziției sale, apoi a început să pună în aplicare întocmai sfatul lui Skleros. În vara anului 995, când Vasile se întorcea la Constantinopol prin Asia Mică, după campania din Siria, i-a ieșit în cale o delegație dintr-un mic sat. Oamenii i s-au plâns de un anume Filokales care, spuneau ei, se folosise de bogăție ca să cumpere pământ în sat și în împrejurimi, transformând totul într-un domeniu personal. Vasile a dispus imediat confiscarea proprietății și retrocedarea ei către săteni, în vreme ce vila măreață a lui Filokales a fost dărâmată până la temelii. Mergând mai departe, împăratul și suita lui au fost întâmpinați cordial la Cezareea, în casa lui Eustathios Maleinos, unul dintre cei mai bogați reprezentanți ai micii nobilimi din Asia Mică. Vasile a acceptat primirea ospitalieră, fără să uite însă că Bardas Focas fusese proclamat împărat în aceeași casă, cu nouă ani înainte. La sfârșitul șederii, împăratul i-a propus lui Maleinos să se întoarcă împreună cu el în capitală, formulându-și cererea în termeni de nerefuzat. Odată ajuns la Constantinopol, Maleinos s-a trezit într-un, de altfel confortabil, arest la domiciliu, situație care nu s-a schimbat până la sfârșitul vieții lui. La moarte, domeniul i-a fost confiscat.

Campania lui Vasile nu era îndreptată împotriva unor persoane izolate, ci a unei întregi clase. Întors la Constantinopol în acea iarnă, împăratul a introdus o nouă lege de rău augur intitulată „Noua Constituție a cucernicului împărat Vasile cel Tânăr, prin care sunt condamnați acei oameni bogați care își adună averea pe seama săracilor." Intrată în vigoare la 1 ianuarie 996, legea înăsprea vechea politică de limitare strictă a achiziționării de pământ de la țărani, stabilind că orice teren ilegal dobândit după 922 putea fi acum restituit fără compensație. Alte texte legislative din 1004 au schimbat felul în care era colectat principalul

impozit datorat de țărani, *allelengyon*. În trecut, orice neajuns din partea unei persoane individuale trebuia compensat de către ceilalți membri ai comunității sătești, dar de acum înainte trebuia să intervină chiar marele proprietar de pământuri din acea regiune. Raționamentul din spatele legii era cât se poate de limpede: ea reprezenta o lovitură financiară dată magnaților, în vreme ce împăratul avea mai multă siguranță că își va colecta impozitele. Mai mult decât atât, ușurând povara țăranilor scădeau și șansele ca ei să fie siliți, din cauza sărăciei, să se pună sub protecția unui stăpân energic.

O asemenea politică agresivă față de cele mai puternice personaje ale imperiului nu avea cum să nu fie întâmpinată cu proteste. O delegație a clerului și călugărilor condusă de patriarhul Constantinopolului i-a solicitat împăratului să se înduplece, dar fără niciun efect. Revolta s-a aprins încet, iar în fruntea ei s-a aflat familia Focas. Chiar dacă fuseseră înfrânți în lupta pentru tron din 989, clanul dispunea încă de bogăție și influență. Vasile nu-și ascundea aversiunea față de ei, mergând până acolo încât îi menționase în mod expres în textul legii din 996, drept unul dintre cele mai rele exemple printre cei care acumulau bogății și pământuri. În 1021, în vreme ce Vasile era ocupat cu o campanie în Armenia, un anume Nicefor Focas, fiul nefericitului Bardas, s-a unit cu un alt magnat din Asia Mică, Nicefor Xiphias, și s-a proclamat împărat. Acest Focas pare să fi moștenit înfățișarea neatrăgătoare a familie sale, fiind cunoscut în popor sub porecla de „Gât-Strâmb", în schimb numele său era suficient să-i asigure o susținere largă în Asia Mică. Tentativa lui de a pune mâna pe putere nu a avut viață lungă, fiind asasinat chiar în propria tabără, după ce se certase cu Xiphias, tovarășul lui de conspirație. După dispariția lui Focas, rebeliunea s-a destrămat, oferindu-i lui Vasile pretextul să confiște domeniile tuturor celor implicați.

În ciuda duratei scurte și a eșecului ei, revolta arată că dominația lui Vasile al II-lea putea fi serios contestată în Asia Mică și că nu a fost nicio clipă în siguranță absolută în acea parte a imperiului, nici măcar spre sfârșitul vieții împăratului. Baza puterii lui era la Constantinopol, unde, ca reprezentant al dinastiei macedonene, se putea bizui pe loialitatea populației. Asta nu înseamnă că urmărea popularitatea. Nu s-a pretat niciodată la risipa prin care împărații de dinainte și de după el au cumpărat adularea mulțimii, iar toată prada strânsă în campanii și câștigurile din urma confiscărilor au dispărut în pivnițele de sub Marele Palat. Nu a făcut niciun efort să cultive imaginea principelui creștin virtuos și aparent era fericit să fie mai degrabă temut decât iubit. Vasile nu s-a străduit nici să intre în grațiile administratorilor de la Marele Palat. Și-a făcut o reputație din ignorarea sfaturilor lor și din pedepsirea drastică a tuturor celor pe care îi bănuia de infidelitate. Se spune că l-a decapitat cu mâna lui pe unul dintre funcționari și că a pus ca un cămăraș imperial care încercase să-l otrăvească să fie aruncat leilor de la palat. Aura mistică în care era învăluit ca porfirogenet al dinastiei macedonene îi îngăduia să facă exact ceea ce dorea.

Nu numai bravura lui militară și susținerea populară i-au permis lui Vasile să domnească în bună măsură fără opoziție. A existat un lucru pentru care a fost dispus să-și cheltuiască banii și care a fost poate factorul hotărâtor. Așa cum cumpărase ajutorul trupelor rusești împotriva lui Bardas Focas în 989, Vasile avea nevoie de mercenari străini ca să-și asigure o rezervă de trupe pentru cazul în care unul dintre generalii săi ar fi pus la cale o răzvrătire și ar fi atras susținerea soldaților. Prefera armenii și rușii, creștini ale căror țări se aflau în orbita influenței culturale bizantine, iar manualele militare din acele zile arată limpede că ei reprezentau o parte semnificativă din armată. În această

privință, Vasile proceda exact ca și Constantin I, Iustinian I și Constantin al V-lea, folosind în avantajul său vastele rezerve de resurse umane aflate dincolo de hotare.

Apoi, într-o seară de decembrie a anului 1025, la scurt timp după ce numise un nou patriarh al Constantinopolului, Vasile al II-lea a murit, după o domnie atât de îndelungată încât aproape că nu mai existau contemporani care să-și aducă aminte de vremea când el nu se aflase pe tron. Enigmatic până în ultima clipă, a fost înmormântat, după dorință, nu în Biserica Sfinții Apostoli de la Constantinopol, ca majoritatea înaintașilor lui, ci în satul Hebdomon, din afara zidurilor orașului, unde existau un mic palat și o biserică închinată Sfântului Ioan Evanghelistul. Ca și cum, la fel ca în timpul vieții, Vasile ar fi ținut să rămână la distanță de funcționarii de la Marele Palat și de magnații din provincii. Epitaful său, scris poate chiar de el, anunța solemn că fusese „vigilent de-a lungul întregii mele vieți, veghindu-i pe copiii Noii Rome". Nu era o laudă deșartă, însă moștenirea lăsată de el era echivocă: un tezaur plin și frontiere mai largi, dar și o aristocrație provincială posacă și indignată.

Lui Vasile al II-lea i-a urmat la tron fratele lui, Constantin al VIII-lea. În teorie, Constantin fusese împărat încă de la moartea tatălui lor, în 963, domnind alături de Vasile, dar fusese complet scos din joc, mai întâi de Nicefor Focas și Ioan Tzimiskes, iar mai târziu de fratele lui, niciunul dispus să-și împartă puterea. Vasile îi asigurase lui Constantin toate condițiile să vâneze, să facă băi și să gătească, hobbyul lui preferat, în schimb nu i-a atribuit niciun rol politic și i-a repartizat doar o gardă de onoare firavă. Faptul că el a ajuns pe neașteptate acum, când se apropia

de șaptezeci de ani, în fruntea imperiului a fost urmarea unei omisiuni extraordinare din partea lui Vasile al II-lea. Își petrecuse întreaga viață străduindu-se să consolideze dominația dinastiei macedonene de la Constantinopol, fără amestecul seniorilor războiului din Asia Mică, și totuși nu se căsătorise, nici nu se îngrijise de un moștenitor care să-i ia locul. În schimb Constantin se însurase, cu o doamnă numită Elena Alipia, și împreună aveau trei copii, numai fete. În mod normal, urmașelor ar fi trebuit să li se găsească soți potriviți, în vederea perpetuării dinastiei. Una dintre ele, Zoe, a fost logodită cu împăratul german Otto al III-lea, însă când a ajuns în Italia, în drum spre locul unde avea să se desfășoare nunta, a primit știrea că el murise și s-a întors imediat la Constantinopol. După aceea, aparent nu s-a mai întâmplat nimic și, în 1025, toate cele trei fiice, ajunse acum la vârsta mijlocie, erau în continuare necăsătorite. Cea mai mare dintre ele, Evdochia, se călugărise de fapt și intrase într-o mănăstire. Omisiunea lui Vasile este poate de înțeles. Dacă nepoatele lui s-ar fi măritat în interiorul imperiului, alesul ar fi trebuit să fie bogat și de rang înalt: adică exact din grupul de care împăratul se temea cel mai mult.

Însă în toamna anului 1028 problema succesiunii nu mai putea fi amânată. Constantin al VIII-lea s-a simțit bolnav și, neliniștit, a făcut ceea ce Vasile evitase întotdeauna: a cerut curtenilor săi să-l sfătuiască. Era limpede că trebuia chemat un om remarcabil care să-și asume conducerea, așa cum făcuse Mauriciu în 582, însă cel puțin transferul de putere putea fi pus la cale de administratorii Marelui Palat, prin urmare puteau alege un candidat care să nu sacrifice interesele lor și ale familiei macedonene spre folosul armatei și al provinciilor îndepărtate. Mai presus de orice doreau să evite ca un general de succes să se impună, făcând uz de reputația sa în rândul trupelor. Așa se face că, deși l-au luat în considerare pe Constantin

Dalassenos, soldat capabil, cu domenii vaste în thema Armeniakon, ideea a fost respinsă, deoarece Dalassenos le aducea prea mult aminte de Nicefor Focas. Până la urmă, s-au oprit asupra unui anume Romanos Arghiros, care era rudă îndepărtată cu Macedonenii, deținea funcția de guvernator al Constantinopolului și părea mult mai puțin periculos. Operațiunea prin care a fost făcut împărat a fost grăbită și stângace. Alesul a fost convocat la palat și curtenii i-au adus la cunoștință că trebuia să divorțeze și să o ia de soție pe Teodora, mezina lui Constantin. Ambițiosul Arghiros s-a supus cu bucurie, dar după ce soția sa a fost pusă la loc sigur într-o mănăstire și patriarhul persuadat să aprobe demersul, Teodora a refuzat să participe la ceremonie. A trebuit convinsă în loc Zoe, fiica mijlocie. Constantin al VIII-lea a murit la trei zile după cununie și Arghiros a fost proclamat împărat, cu numele de Romanos al III-lea (1028–1034).

Nunta a reprezentat începutul unei perioade de aproape treizeci de ani când la domnie s-a aflat o serie de împărați, în virtutea unirii cu nepoata lui Vasile al II-lea. În general, Zoe se amesteca prea puțin în politică. În vreme ce soțul ei conducea imperiul, ea era ocupată până peste cap, distilând parfumuri inedite și exotice în apartamentul din palat. În acest scop, își instalase cuptoare cu mangal în dormitor și era atât de obsedată de hobbyul ei încât căldura înăbușitoare degajată de foc în lunile de vară nu o tulbura deloc. În afara lui Iustinian, Zoe este unul dintre puținii bizantini pentru care s-au păstrat atât un portret realist, cât și o descriere făcută de o persoană care i-a cunoscut direct. Portretul ei este un mozaic din cele rămase în Catedrala Sfintei Înțelepciuni. Aparent, autorul a avut grijă să o pună într-o lumină măgulitoare pe femeia care trebuie să fi avut atunci aproape șaptezeci de ani, dar imaginea este confirmată de o descriere a cuiva care o cunoștea foarte bine, curteanul Mihail Psellos:

„Avea ochii mari, îndepărtați între ei, cu sprâncene impozante. Nasul ei era acvilin, dar cu măsură. Avea părul de aur și pielea atât de albă, încât întregul ei trup radia. Vârsta lăsase prea puține semne asupra ei."

În 1043, când Romanos s-a înecat în baie în împrejurări misterioase, Zoe s-a măritat din nou imediat, de data asta alegându-și singură soțul, pe unul dintre comandații gărzii palatului, un bărbat mai tânăr decât ea cu zeci de ani, cu care se bănuia că avusese o relație încă dinainte de moartea lui Romanos. Noul suveran a domnit sub numele de Mihail al IV-lea (1034–1041) până la decesul său, cauzat de epilepsia de care suferise toată viața. A urmat o scurtă perioadă de domnie a nepotului împăratului dispărut, Mihail al V-lea (1041–1042), după ce Zoe l-a adoptat ca fiu. Guvernarea lui a încetat brusc atunci când a încercat să-și dea la o parte mama adoptivă și să preia întreaga putere, ca împărat. Loialitatea constantinopolitanilor față de Macedoneni nu slăbise și pe străzile capitalei a izbucnit revolta. Mihail al V-lea a fost silit să fugă din palat și Zoe s-a întors în triumf. După câteva luni de domnie împreună cu sora ei, Teodora, în vara anului 1042 Zoe s-a căsătorit din nou cu cel de-al treilea și ultimul ei soț, Constantin Monomahul, devenit Constantin al IX-lea (1042–1055).

Deși între 1028 și 1055 s-au perindat pe tron patru împărați, continuitatea a fost asigurată de birocrații de la Marele Palat. În vreme ce Vasile al II-lea preferase să conducă în mare măsură fără să apeleze la sfetnici, după ieșirea din scenă a lui Vasile Lekapenos, în 985, deceniile de după moartea lui s-au caracterizat prin reîntoarcerea figurii puternice din spatele suveranului. Cel dintâi a fost un eunuc venit din zona asiatică a Mării Negre, cunoscut sub numele de Ioan Orfanotropul, deoarece una dintre îndatoririle sale era să se ocupe de orfelinatul din Constantinopol. Lucrase la

Marele Palat în vremea lui Vasile al II-lea, iar succesorii măreţului împărat l-au considerat prea util ca să se dispenseze de serviciile sale. Lui i se puteau lăsa în seamă toate muncile administrative de zi cu zi, iar zelul şi atenţia pe care o acorda fiecărui detaliu au devenit legendare. Obişnuia să plece intempestiv de la palat, călare, şi să-şi facă apariţia oriunde în oraş, unde era mai puţin aşteptat. Şi vai de funcţionarul care îşi neglijase îndatoririle, atunci când eunucul îi verifica registrele contabile cu ochiul lui ager. Cel mai înspăimântător era darul lui de a se îmbăta teribil în timpul petrecerilor, păstrându-şi însă capacitatea de a asculta atent şi de a ţine minte orice vorbă spusă de subordonaţii săi la fel de beţi. A doua zi, când erau mai mahmuri şi mai jenaţi, şeful lor le aducea aminte de imprudenţele comise, căci el părea să nu sufere deloc în urma nopţii grele. Cariera lui Ioan s-a ridicat pe culmi şi mai înalte în 1034, când Mihail, comandantul gărzii palatului, s-a căsătorit cu Zoe şi a devenit împăratul Mihail al IV-lea – noul lider era chiar fratele eunucului. În perioada suferinţei lui Mihail, Ioan este cel care a condus de fapt imperiul. În cele din urmă însă, nici Orfanotropul nu a rezistat în arena atât de alunecoasă a politicii bizantine: a fost demis din funcţie de novicele Mihail al V-lea, în timpul scurtei lui domnii, şi trimis într-o mănăstire. De cum s-a suit pe tron în 1042, împăratul Constantin al IX-lea a pus ca Ioan să fie orbit, un mod brutal, dar eficient de a-i pune definitiv capăt carierei. Eunucul atât de puternic cândva a murit în scurt timp.

Nu peste multă vreme, palatul a intrat sub influenţa unei alte redutabile eminenţe cenuşii. Mihail Psellos nu era eunuc, pătrunderea sa în serviciul imperial civil realizându-se graţie elocvenţei de care dăduse dovadă. După cum a relatat mai târziu, cu prilejul primei lui întrevederi cu împăratul Constantin al IX-lea, suveranul a fost

„cuprins de un straniu simțământ de plăcere" și a resimțit impulsul nestăvilit să-l îmbrățișeze pe tânăr. Este puțin probabil ca emoția să fi fost de natură sexuală, deoarece nevoile împăratului în acest sens erau satisfăcute de numeroasele lui iubite, ci mai degrabă Constantin și-a dat seama cât de util îi va fi Psellos și l-a făcut principalul său sfetnic. Psellos întocmea corespondența oficială, ținea discursuri publice în care prezenta politicile lui Constantin, justificându-le, fiindu-i „încredințate cele mai de cinste îndatoriri", după cum ne spune el. Și-a păstrat acest rol aproape fără întrerupere până în jurul anului 1075, perioadă în care a exercitat asupra politicii aproape aceeași influența ca un împărat. A lăsat în urmă o relatare a vieții și activității sale într-un ciclu de memorii care, oricât de părtinitoare ar fi, oferă o imagine extraordinar de detaliată asupra vieții de la Marele Palat.

În vremea acestui regim al împăraților cu domnii scurte și administratorilor atotputernici, asistăm la o întoarcere la situația din zilele lui Constantin al VII-lea, politica fiind formulată de un grup cu viziune ferm centrată asupra Constantinopolului, indiferent că era vorba de aristocrați ca Romanos al III-lea și Constantin al IX-lea sau de oameni cu origini umile, ca Mihail al IV-lea și Mihail Psellos. Toți nutreau cea mai profundă neîncredere în război ca instrument al acțiunii politice și au abandonat curând expansionismul agresiv din trecut. S-au executat puține campanii în afara granițelor. În 1030, când emirul din Alep a rupt angajamentul său față de Bizanț, Romanos al III-lea a intrat în Siria, dar expediția nu a avut succes. Armata lui a fost atacată și risipită de arabi, iar Romanos a trebuit să se retragă dezonorat la Antiohia. A existat și o tentativă de cucerire a Siciliei în anii 1030, iar în 1045 bizantinii au anexat orașul Ani din Armenia, lăsat moștenire împăratului de suveranul lui. După aceea însă, tendința predominantă

a fost aceea de consolidare. Războaiele au fost de obicei defensive, așa cum s-a întâmplat în 1041, când a fost înăbușită o revoltă din Bulgaria, și în 1043, când a fost respins un atac naval rusesc asupra Constantinopolului. S-au încheiat în schimb tratate cu inamicii potențiali. Din 1001, Bizanțul respectase un armistițiu cu principala putere musulmană de la hotarul estic, califatul fatimid al Egiptului, iar în 1027 armistițiul s-a transformat în tratat oficial. În 1045 s-a încheiat pacea cu rușii. Fiul cneazului Iaroslav, Vsevolod, a primit mâna fiicei lui Constantin al IX-lea dintr-o căsătorie anterioară și de atunci Constantinopolul nu a mai fost atacat dinspre Kiev.

În paralel cu reducerea angajamentelor militare s-a desfășurat reorganizarea provinciilor, pentru a permite capitalei să exercite un control mai strict asupra administrațiilor din theme. Inițial, strategul dirijase atât aspectele civile, cât și cele militare, dar în secolul al X-lea rolul său s-a limitat la chestiunile militare. Afacerile civile, inclusiv procesele, au fost încredințate unui judecător local. În anii 1040, la Constantinopol a fost înființat un fel de minister al justiției care să controleze activitățile acestor judecători. A fost regândit și rolul militar al themelor. Armatele lor, destinate să neutralizeze raidurile arabe din profunzimea Asiei Mici, deveniseră în mare măsură inutile odată ce aceste incursiuni încetaseră, în vreme ce *tagmata* formată din luptători plătiți cu soldă devenise stâlpul armatei bizantine. La mijlocul domniei sale, Constantin al IX-lea a hotărât să desființeze armata themei Iberia din Armenia și să le ceară celor 50 000 de țărani să-și plătească impozitele în bani, în locul serviciului militar, ceea ce a făcut ca veniturile trezoreriei să crească substanțial.

Pe scurt, cercurile conducătoare de la Constantinopol se întorceau la vechea tehnică bizantină de a obține securitatea nu prin război, ci prin alte mijloace și mai ales prin

folosirea înțeleaptă a banilor. A revenit în centrul atenției darul diplomatic bogat. Demnitarii străini veniți să viziteze Constantinopolul erau copleșiți cu aur, argint, veșminte de mătase și cu propuneri de a se înscrie în rândul aliaților împăratului. Au fost abandonate cu totul cumpătarea și antipatia față de ceremonial și paradă specifice vremii lui Vasile al II-lea. Romanos al III-lea și Constantin al IX-lea au construit la Constantinopol mănăstiri noi, de mari dimensiuni, cheltuind cu generozitate bani publici pentru decorarea interioarelor. Nu era o risipă, în înțelesul simplu al cuvântului. Romanos și Constantin ridicau prestigiul imperiului prin bogăție, artă și frumusețe, metodă ce își dovedise eficiența în procesul de convertire a rușilor. Tehnica funcționa și acum. În 1045, conducătorul peceneg Kegen a vizitat Constantinopolul, unde a fost botezat. I s-au acordat titlul de patrician și trei castele lângă frontiera dunăreană. Kegen a fost însoțit la plecare de un călugăr care i-a botezat în fluviu pe cei 20 000 de oameni ai lui. La fel ca Vasile al II-lea, noul regim a fost foarte interesat în continuare să recruteze mercenari pe care să-i poată controla și menține sub comanda sa, tot mai mulți dintre ei fiind acum apuseni, și în special normanzi și scandinavi, mai degrabă decât ruși și armeni.

Aceste politici nu erau nerezonabile și aveau precedent, însă cu siguranță că exista un grup care nu le aprecia câtuși de puțin: aristocrația militară din Asia Mică, care după 989 fusese în mare măsură exclusă din procesul de luare a deciziilor. Din punctul ei de vedere, grandioasele proiecte de construcție de la Constantinopol erau o risipă de bani, iar negocierea de tratate cu puteri străine reprezenta o formă de lașitate și nimic mai mult. Aristocrația militară știa la fel de bine că reforma administrației provinciale avea și alt scop, în afară de randamentul financiar. Supraveghindu-i mai strict de la Constantinopol pe judecătorii

locali, birocrații din Marele Palat se asigurau că nu depindeau de bunăvoința strategilor. Nobilii erau nemulțumiți și de recrutarea de mercenari din afara imperiului. După cum îl avertiza unul dintre ei pe împărat:

> „Dacă străinii nu se trag din regi, de la ei din țară, nu îi copleși cu onoruri și nici nu le încredința slujbe înalte. Deoarece procedând astfel nici nu te vei alege cu vreun folos, nici nu vei fi pe placul ofițerilor tăi de stirpe romană."

Cei ce au guvernat Bizanțul în umbra lăsată în urmă de Vasile al II-lea au împărtășit, fără discuție, neîncrederea lui profundă în seniorii războiului, temându-se de apariția unui alt Focas dispus să îi înfrunte. Constantin al VIII-lea este cel care a zdrobit definitiv acest clan, dispunând arestarea și orbirea unui strănepot al lui Bardas Focas pe baza unei acuzații false, însă urmașii lui Vasile al II-lea erau conștienți că ar fi fost periculos să și-i înstrăineze complet pe acești războinici. Astfel, pentru început, s-au făcut câteva concesii. La urcarea lui pe tron, în 1028, Romanos al III-lea a abrogat legea *allelengyon* a lui Vasile al II-lea din 1004, în virtutea căreia aristocrații erau responsabili de acoperirea impozitelor neplătite. Nu era nici pe departe o mișcare radicală, deoarece Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea luaseră și ei în considerare această idee, dar Romanos a ținut să-și semnaleze astfel bunăvoința. Apoi i-a eliberat pe cei ținuți în închisoare pentru că nu plătiseră aceleași impozite *allelengyon* și l-a rechemat din exil pe Nicefor Xiphias, implicat în revolta din 1021–1022. Pe termen lung însă, diferendul dintre provinciali și constantinopolitani nu a fost rezolvat. S-au pus la cale noi comploturi, urmate de pedepse. În 1029, strategul themei Thrakesion, Constantin Diogenes, a fost arestat pentru trădare și s-a sinucis,

aruncându-se dintr-un turn. Spre anii 1040, tensiunile atinseseră nivelul critic.

Răbufnirea s-a produs atunci când regimul de la Constantinopol a aplicat unuia dintre cei mai străluciți generali ai imperiului același tratament folosit de Vasile al II-lea împotriva lui Filokales și Maleinos în 995. Deși nu provenea din rândul unei familii de aristocrați militari, ci pornise de jos în ierarhia armatei, George Maniakes arăta ca un adevărat senior al războiului. La fel ca Bardas Focas, era foarte înalt și, cu vocea lui răsunătoare, acoperea cu ușurință larma bătăliei. Se distinsese în 1030, după ce arabii puseseră pe fugă armata lui Romanos al III-lea și împăratul se refugiase în Antiohia. Pe când era strateg al themei Teleuch, Maniakes prinsese într-o ambuscadă un corp arab în retragere după o victorie și capturase 280 de cămile încărcate cu pradă. În anul următor a cucerit Edessa, iar în 1038 a fost trimis în sudul Italiei, să recupereze Sicilia de la arabi. În 1039 a ocupat o mare parte a țărmului de răsărit al insulei, inclusiv orașul Siracuza.

Vestea acestor succese a fost întâmpinată cu sentimente amestecate la curtea de la Constantinopol. Maniakes recupera teritorii pierdute, dar Ioan Orfanotropul nu avea cum să uite că victoria din Creta a lui Nicefor Focas fusese imediat urmată de marșul asupra capitalei și de acapararea tronului. Când Ioan a primit o scrisoare de la cumnatul său, care făcea parte din armata lui Maniakes și prin care era avertizat că generalul plănuia să ajungă pe tron, a procedat fără ezitare. L-a îndepărtat pe Maniakes de la comandă și l-a adus la Constantinopol, ca prizonier. De această dată, Maniakes a avut noroc. După ce familia lui

Ioan Orfanotropul și-a pierdut puterea în revoltele din 1042, împărăteasa Zoe l-a eliberat și l-a trimis înapoi în Italia, cu funcția de comandant. Dar sămânța neîncrederii fusese sădită, iar atunci când Maniakes a auzit că domeniile lui din Asia Mică fuseseră jefuite de unul dintre vecinii cu relații la curte și că acesta scăpase nepedepsit, a început să se gândească la o răzvrătire. Ajuns între timp împărat, Constantin al IX-lea a aflat de complot și l-a trimis pe un funcționar al său numit Pardos să-i ridice din nou comanda lui Maniakes. Dar era prea târziu. La sosirea lui Pardos, Maniakes fusese proclamat împărat, iar trupele lui, fidele comandantului până la fanatism, l-au prins pe Pardos intrând călare în tabără și l-au omorât. Nu mai exista cale de întoarcere. Maniakes a traversat cu armata Marea Adriatică și apoi a pornit în marș spre Constantinopol.

În primă instanță, a părut că Maniakes va da lovitura, la fel ca Nicefor Focas în 963. Eșecul lui a fost urmarea unui accident care amintește de moartea subită a lui Bardas Focas din 989. În februarie 1034, pe când înainta spre est, armata lui Maniakes a fost întâmpinată de trupe trimise de la Constantinopol să-i taie calea. Corpul imperial avea puține speranțe de succes, deoarece simpla pomenire a numelui lui Maniakes le strecura soldaților spaima în suflet; după o ciocnire confuză, au început să se retragă în grabă. Dar atunci o săgeată rătăcită l-a lovit în coasta dreaptă pe Maniakes, care era în fruntea urmăritorilor. Comandantul s-a prăbușit de pe cal și s-a stins din cauza hemoragiei, înainte să-i poată sări cineva în ajutor. În lipsa liderului, revolta s-a potolit. Constantin al IX-lea avea să fie ferit ca prin farmec de tot felul de neplăceri de-a lungul întregii sale domnii. În cursul unei alte revolte militare, în 1047, s-a ajuns la asaltul asupra zidurilor dinspre uscat ale Constantinopolului; Constantin inspecta dispozitivul de apărare de pe creneluri, când o săgeată i-a trecut

foarte aproape de cap. Și această tentativă de răsturnare s-a stins atunci când rebelii au înțeles limpede că nimeni din interiorul cetății nu era dispus să le ușureze accesul. Pentru moment, militarii păreau lipsiți de orice șansă.

Două au fost evoluțiile care le-au permis succesorilor lui Nicefor Focas să revină la putere. Cea dintâi a fost reapariția pericolului la granițele bizantine. Era vorba, în parte, de încă una dintre moștenirile lăsate de Vasile al II-lea. Odată cu anexarea Bulgariei, dispăruse statul-tampon și imperiul se învecina direct cu pecenegii de la Dunăre. În trecut, pecenegii fuseseră un aliat util împotriva bulgarilor sau rușilor, dar acum teritoriul din calea atacurilor era cel bizantin. Raidurile începuseră în 1027, iar prin anii 1040 deveniseră atât de intense, încât Constantin al IX-lea și sfetnicii lui recurseseră la soluția bine știută de a le permite pecenegilor să se așeze pe pământul imperial din fosta Bulgarie în schimbul serviciilor militare. Din nefericire, pecenegilor nu le-a plăcut teritoriul primit și în 1048 s-au mutat spre sud, dincolo de Munții Balcani, într-o zonă pe care bizantinii nu aveau nicio intenție să o cedeze. Luptele s-au prelungit vreme de mai mulți ani, timp în care armata bizantină i-a fugărit pe pecenegi prin toată peninsula fără niciun folos. Înțelegând că era un război imposibil de câștigat, pe la anul 1053 Constantin a fost silit să încheie cu pecenegii un armistițiu pe treizeci de ani, în condiții extrem de dezavantajoase, acceptând așezarea lor la sud de Munții Balcani.

La situația din ce în ce mai dificilă de aici s-au adăugat și alte amenințări, din partea unor dușmani cu care bizantinii nu avuseseră de-a face până atunci. În sudul Italiei,

plecarea lui George Maniakes în 1043 a lăsat deschisă calea normanzilor. Ei erau înrudiți cu normanzii care ceva mai târziu aveau să cucerească Anglia și au sosit în sudul Italiei în 1018 ca să lupte, ca mercenari, pentru un rebel bizantin. S-au certat curând cu angajatorul și au început să cucerească pe cont propriu bucăți din acea zonă. De cealaltă parte a imperiului, în Armenia proaspăt anexată, un pericol asemănător îl reprezentau turcii selgiucizi. La fel ca pecenegii, selgiucizii erau un popor nomad originar din stepele Asiei care migrase până în nord-estul Persiei. S-au convertit la mahomedanism și, până la mijlocul secolului al XI-lea, deveniseră o mare putere a lumii islamice. În 1040, sub conducătorul lor, Tughrul, selgiucizii ieșiseră victorioși din bătălia de la Dandanaqan, obținând controlul asupra unui teritoriu vast din Asia Centrală și Persia. Această zonă se învecina cu spațiul bizantin din Armenia, iar în timpul domniei lui Constantin al IX-lea turcii așezați de-a lungul acelei frontiere au început să lanseze raiduri pustiitoare pe teritoriul bizantin.

În această lume nouă, în care apărarea înlocuise brusc expansiunea, nobilii provinciali au încetat să mai apară ca potențiali rebeli, ci mai degrabă ca eroi, dovedindu-se la înălțimea situației, în vreme ce guvernarea constantinopolitană era total ineficientă. În 1048, după ce devastase orașul Artze din Armenia, o forță selgiucidă a atacat armata bizantină venită să scape cetatea. Comandantul, un prinț georgian numit Liparit, angajat de Constantin al IX-lea să se bată cu turcii, a fost înconjurat și luat ostatic. În schimb, aripa dreaptă a forțelor bizantine s-a comportat mult mai bine. Kekaumenos Katakalon, guvernator la Ani și veteran din campania siciliană a lui George Maniakes, i-a pus pe fugă pe selgiucizi, urmărindu-i până la căderea nopții. Un incident similar s-a petrecut și câțiva ani mai târziu, când pecenegii au prins în cursă o coloană bizantină în retragere

prin Munții Balcani. În vreme ce majoritatea soldaților bizantini s-au împrăștiat, devenind ținte sigure, unul dintre ofițeri, Nicefor Botaneiates, și-a păstrat trupa unită. Se povestește că vreme de unsprezece zile el și soldații lui au respins atacurile pecenege, fără să mănânce sau să doarmă, pentru ca în final să ajungă la Adrianopol și să intre pe porți în perfectă ordine.

Dacă ofițeri viteji, cum erau Katakalon și Botaneiates, își dovedeau valoarea pe câmpul de bătălie, o a doua evoluție a lipsit regimul de la Constantinopol de bruma lui de legitimitate. Dinastia macedoneană se apropia de sfârșitul ei firesc. Zoe a murit în 1050, iar când cinci ani mai târziu a dispărut și soțul ei, Constantin al IX-lea, a existat o doză de nesiguranță în legătură cu succesiunea. Un număr de curteni se arătau dispuși să-l urce pe tron pe un birocrat de rang înalt, în schimb alții rămăseseră foarte atașați de Macedoneni. Ultima nepoată a lui Vasile al II-lea, Teodora, era încă în viață și multora li se părea cel mai normal lucru ca ea să-și exercite dreptul cuvenit prin naștere și să conducă imperiul. Așa se face că, vreme de optsprezece luni, vechea familie regală s-a bucurat de ultimele zile de putere; apoi Teodora a murit în urma unei ocluzii intestinale. Câteva zile mai târziu, eunucii și slujitorii din Marele Palat au anunțat că un curtean mai vârstnic, membru al familiei Bringas, avea să urmeze la tron sub numele de Mihail al VI-lea (1056–1057). Aleseseră cu cinism pe cineva din propriul lor grup, dar nici măcar ei nu se așteptau ca alegerea să rămână necontestată.

Ruptura s-a petrecut în timpul Săptămânii Mari a anului următor, 1057. În acele zile se obișnuia ca împăratul să

împartă plata anuală a funcționarilor, consilierilor și administratorilor săi. Se așeza la o masă lungă într-o sală din Marele Palat și sfetnicii intrau unul câte unul, în ordinea descrescătoare a rangului. Erau plătiți în monede de aur, așa că unii dintre înalții funcționari își aduceau cu ei servitori, ca să le care sacii grei. Cum pe lista funcționarilor civili erau sute și sute de nume, ceremonia continua mai multe zile la rând. Noul împărat Mihail al VI-lea îndeplinea ca de obicei procedura, dar s-a remarcat că de această dată sumele erau considerabil mai generoase. În realitate, Mihail datora în întregime urcarea lui pe tron oficialităților de la palat, cei care îl promovaseră propriu-zis în acel rang, iar el le era recunoscător.

Apoi a venit momentul să fie împărțite și onorariile militare. Un număr de comandanți dintre cei mai importanți veniseră în capitală ca să primească ceea ce li se cuvenea. Unul dintre ei era Kekaumenos Katakalon, care respinsese raidul selgiucid din 1048. Ioan și Constantin Ducas reprezentau una dintre mai vechi familii de militari; de față mai era și Isaac Comnenul, care avea pământuri lângă Kastamon, în Asia Mică. Au intrat unul câte unul, iar Mihail Psellos, stând în spatele împăratului, a notat toată scena. Soldații nu au fost tratați cu aceeași generozitate ca birocrații de la palat. Nu numai că împăratul nu a făcut nicio avansare sau creștere de salariu, dar i-a și mustrat pe comandanți pentru că nu și-au făcut datoria împotriva selgiucizilor și a pecenegilor, acuzându-i că încearcă să profite de poziția lor pentru ascensiunea personală.

Generalii au părăsit sala într-o stare de mare uluire și umilință. L-au căutat pe sfetnicul principal al lui Mihail al VI-lea, Leon Paraspondilas, și i-au cerut să-l facă pe împărat să-și schimbe părerea, fără să găsească înțelegere nici din partea lui. Au ieșit țanțoș din palat, au

traversat Augusteionul și au intrat în Hagia Sofia, ca să discute despre mutarea lor următoare. Au stabilit planul rebeliunii chiar acolo, singurul aspect asupra căruia nu au reușit să cadă de acord fiind cine să o conducă. Katakalon ar fi părut candidatul firesc, însă el a refuzat. Până la urmă, au decis să fie Isaac Comnenul și au plecat din oraș fără întârziere. O lună mai târziu, Isaac a fost proclamat împărat la Gunaria, pe domeniile lui din Asia Mică.

Mihail al VI-lea a grăbit chiar fenomenul de care cercurile conducătoare de la Constantinopol se temeau cel mai tare, iar dacă el spera ca Isaac Comnenul să pice mort la momentul oportun, la fel ca Bardas Focas și George Maniakes înaintea lui, avea să fie dezamăgit. Isaac Comnenul și armata lui au mărșăluit către vest, spre Niceea, au pus pe fugă o forță trimisă să li se opună, apoi au mers la Nicomedia. Mihail al VI-lea a încercat să negocieze cu el, trimițând o delegație condusă de Psellos care să-i ofere lui Isaac Comnenul succesiunea la tron după moartea lui. Liderul rebel ar fi fost încântat să accepte aceste condiții, însă după cum avea să se dovedească nu a fost nevoie. La Constantinopol, mulțimea se adunase pe străzi, opoziția împotriva lui Mihail al VI-lea fiind orchestrată de patriarh. Când și-a dat seama că nu-l susțineau nici măcar propriii săi sfetnici, Mihail a abdicat. Două zile mai târziu, Isaac Comnenul a intrat în Constantinopol fiind întâmpinat cu entuziasm de populația care acum, când Macedonenii nu mai existau, se arăta fericită să acorde o șansă unui soldat din provincii.

Odată ce și-a asigurat Constantinopolul, Isaac a avut înțelepciunea să evite oprobiul pe care îl atrăsese asupra sa Nicefor Focas. Și-a plătit repede soldații, pentru ca ei să nu fie tentați să prade locuințele cetățenilor, apoi i-a retras în Asia Mică. Nu a inițiat nicio vânătoare de vrăjitoare împotriva susținătorilor fostului regim, care se străduiseră atât de mult să împiedice accesul la putere al soldaților.

Psellos, care se așteptase să fie arestat, a fost primit cu prietenie de noul împărat și confirmat în postul lui din administrație. Însă nimeni nu se îndoia că lucrurile aveau să fie diferite începând din acel moment. Isaac a dat un semnal al acestei schimbări încă de la prima emisiune de bani din aur. Spre deosebire de monedele dinaintea lor, împăratul era reprezentat în picioare și cu o sabie în mână: noul stăpân avea gânduri serioase.

Așa cum li se întâmplă multora reveniți la putere după ani lungi petrecuți în opoziție, împăratul Isaac și susținătorii lui militari au subestimat probabil cât de dificilă avea să fie răsturnarea politicilor fostului regim. Prioritatea era evidentă: restabilirea sistemului de apărare al imperiului, a cărui slăbiciune fusese dezvăluită atât de evident de invaziile selgiucizilor, normanzilor și pecenegilor. Pentru asta era nevoie de bani, iar trezoreria era secătuită la momentul venirii pe tron a lui Isaac. În doar câteva săptămâni el a pus în aplicare un program drastic de reducere a cheltuielilor, oprind risipa practicată de predecesorii săi. Privilegiile și pensiile acordate de Mihail al VI-lea au fost revocate, donațiile către Biserică anulate, proiectele de clădiri mărețe oprite. Principalii păgubiți ai noului regim de austeritate erau curtenii și oficialii de la palat, dar până și Mihail Psellos, unul dintre ei, era dispus să recunoască necesitatea reducerilor. Problema a fost că Isaac a procedat cu prea mare viteză, provocând o rezistență vehementă față de reforme din partea clerului și a poporului din Constantinopol, la fel cum i se întâmplase și lui Nicefor Focas. Dar în vreme ce Focas era adorat de soldații lui, Isaac a procedat echitabil și a extins

măsurile de economisire și asupra salariilor militarilor, provocând și aici resentimente.

Totul ar fi fost în ordine dacă Isaac ar fi izbutit o victorie spectaculoasă, dar în lunile de după venirea pe tron evenimentele au luat o întorsătură și mai nefericită. În primăvara lui 1059, un detașament selgiucid a asediat orașul Melitene, care fusese multă vreme un măr al discordiei în războaiele de graniță cu arabii. Majoritatea civililor din oraș au avut înțelepciunea să plece înainte să fie prinși în capcană, dar cei rămași au fost căsăpiți când cetatea a căzut, câteva săptămâni mai târziu. O armată bizantină a pornit în urmărirea turcilor care se retrăgeau cu prada, dar nu s-a angajat într-o luptă directă și a lăsat dușmanul să se retragă netulburat pe propriul teritoriu. Nu era deloc răspunsul viguros promis de Isaac cu sabia sa scoasă din teacă. Câteva luni mai târziu, împăratului i s-a oferit șansa să dea o lovitură unui grup de pecenegi veniți în Bulgaria peste Dunăre. A pornit el însuși în fruntea armatei, în stilul lui Vasile al II-lea, dar din nefericire pecenegii s-au retras aproape de îndată ce a intrat în scenă împăratul. În marșul de înapoiere la Constantinopol, armata bizantină a fost prinsă de o ploaie torențială. Mulți și-au găsit moartea încercând să traverseze un râu ieșit din matcă. La doar câteva săptămâni după întoarcerea în capitală, descurajat și deprimat, Isaac a fost cuprins de friguri și a ajuns în pragul morții. Dispariția lui ar fi declanșat goana după tron din partea tuturor soldaților de seamă din imperiu. Dorindu-și cu disperare să evite asemenea evenimente, curtenii l-au convins pe Isaac să abdice pe loc, în favoarea unui alt conspirator de la 1057, Constantin Ducas.

Împăratul Constantin al X-lea (1059–1067) a preferat o abordare mai puțin frontală decât Isaac. Deși provenea dintr-o străveche familie de militari, nu a lăsat deloc impresia unui împărat-soldat. Dornic de popularitate,

a restituit multe dintre privilegiile și pensiile desființate de Isaac și a acordat și altele noi. S-a arătat deosebit de atent față de modul în care este administrată justiția și și-a consacrat o mare parte din timp pentru a asista la procese civile. Când se produceau crize la frontiere, încerca să evite o confruntare și niciodată nu a luat personal comanda unei armate. A recurs în schimb la diplomație, reînnoind tratatul cu fatimizii în 1063, conștient fiind că regimul de la Cairo se temea la fel de mult de selgiucizi ca și el. Dar șirul dezastrelor a continuat. În 1060, o ceată de selgiucizi a jefuit orașul Sebasteia fără să fie deranjată de nimeni vreme de opt zile, iar patru ani mai târziu sultanul selgiucid Alp Arslan a invadat Armenia bizantină și a prădat Ani, oraș pe care bizantinii îl preluaseră cu doar douăzeci de ani mai devreme. Răspunsul incredibil al lui Constantin a fost ca în mod deliberat să nu pună suficiente mijloace la dispoziția armatei. Sebasteia căzuse atât de ușor pentru că îi lipsea o garnizoană. Pentru început, turcii ezitaseră să atace orașul căci, de la distanță, clopotnițele bisericilor păreau corturi ale unei tabere militare, dar au intrat pur și simplu de îndată ce și-au dat seama că orașul era absolut fără apărare.

În pofida apartenenței sale la casta militarilor, odată ajuns împărat la Constantinopol, Constantin al X-lea și-a schimbat modul de percepție. Era extrem de conștient că în acel moment, când nu mai exista o dinastie a cărei legitimitate să fie unanim recunoscută, nimic nu îl scutea să devină victima unei lovituri din partea oricărui soldat de succes, așa cum pățise Mihail al VI-lea. Constantin și familia lui puteau oricând să fie următoarele victime. Așadar, conștient sau nu, a urmat sfatul dat de Bardas Skleros lui Vasile al II-lea, de a „nu permite niciunui general să dispună de resurse prea mari în campanii". Dacă ar fi să tragem linie, dezbinarea nu era între civili și soldați, ci

între nevoile metropolei și cele ale provinciilor îndepărtate și recent alipite. Și tocmai această dezbinare avea să ducă la catastrofă.

În decembrie 1067, Mihail Psellos a fost chemat la o discuție cu împărăteasa. Constantin al X-lea murise în mai, iar de atunci imperiul fusese guvernat, potrivit tradiției, de un consiliu de regență, format din văduva lui Constantin, Evdochia, fratele lui, Ioan Ducas, și Psellos, acționând în numele lui Mihail al VII-lea, fiul fostului împărat, pe atunci adolescent. „Trebuie că vezi prea bine", a spus împărăteasa Evdochia, „pierderea prestigiului și declinul sorții imperiului nostru." Era un fapt greu de contestat: selgiucizii atacaseră cu puțin timp înainte Cezareea, oraș nu din Armenia, ci din mijlocul Asiei Mici, departe de hotare. Chiar și în aceste condiții, Psellos a preferat să temporizeze situația, temându-se ca soluția împărătesei să nu fie plăcută și a replicat că subiectul este într-adevăr demn de luat în considerare, ceea ce i-a stârnit doamnei un hohot de râs. Împărăteasa l-a anunțat că luase o decizie – intenționa să se recăsătorească, pentru a încredința imperiul unui nou conducător. Alesul ei era Romanos Diogenes, aristocrat din Capadocia, fiul lui Constantin Diogenes, cel care se sinucisese în 1029 după ce fusese acuzat de trădare. Romanos avea un palmares militar impecabil, iar în regimul trecut, fiind guvernator în Serdica, ieșise victorios în mai multe rânduri împotriva pecenegilor. Evdochia spera astfel ca imperiul să beneficieze de un împărat-militar puternic, așa cum nici pe departe nu fuseseră Isaac I și Constantin al X-lea, domnind alături de împăratul legitim Mihail al VII-lea, la fel cum Nicefor al

II-lea Focas domnise cu Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea. Ceremonia s-a desfășurat în prima zi a anului 1068 și Diogenes a fost proclamat împărat sub numele de Romanos al IV-lea (1068–1071).

Noul împărat a intervenit cu adevărat drastic în politica imperială. Tratatele și plata de tributuri au dispărut din nou de pe agendă, fiind înlocuite de confruntarea militară directă. La fel ca Heracliu înaintea lui, Romanos a hotărât să se ocupe mai întâi de inamicii răsăriteni, aplicând o lovitură mortală turcilor selgiucizi. Îndată după instalarea pe tron, a adunat o mare armată și a pornit spre zona de est a Asiei Mici. Prezența lui a fost suficientă pentru ca selgiucizii să nu întreprindă niciun raid în acel an, astfel că împăratul nu a reușit să aibă o ciocnire majoră cu inamicul, care se retrăgea ori de câte ori se apropia el. În anul următor, a preluat exemplul lui Ioan Tzimiskes și a invadat Siria, probabil pentru ca Bizanțul să rămână un jucător în rivalitatea dintre turcii selgiucizi și fatimizi legată de emiratul din Alep. Dar asta nu i-a împiedicat pe turci să invadeze teritoriul bizantin și să prade Iconium.

În acest stadiu, se poate ghici din partea lui Romanos o anume frustrare pentru că îi scăpa visata victorie totală. Știa prea bine că de acea victorie depindea nu numai securitatea frontierelor, ci și supraviețuirea lui politică, pentru că avea mulți dușmani la Constantinopol. Când își negociase căsătoria cu Romanos, Evdochia evitase cu bună știință ca manevra să fie cunoscută de cumnatul ei, Ioan Ducas, și de Mihail Psellos, fiind perfect conștientă că ei ar fi privit avansarea lui Diogenes ca o amenințare atât la adresa drepturilor tânărului Mihail al VII-lea, cât și a poziției lor la curte. Psellos fusese prietenul personal al lui Constantin al X-lea și contribuise la urcarea lui pe tron, prin urmare viitorul său politic era strâns legat de cel al familiei Ducas. În cazul unui eșec al lui Romanos, Psellos

și aliații lui Ducas abia ar fi așteptat să-l înlăture. Din această cauză, în primăvara anului 1071, împăratul a pornit din nou în marș spre estul Asiei Mici, în căutarea unei victorii depline, ca aceea din Bulgaria, din 971.

La început, campania s-a desfășurat bine. Romanos a recucerit orașul armenesc Manzikert. Când iscoadele i-au adus vestea prezenței în zonă a unei armate turcești sub comanda sultanului Alp Arslan, Romanos s-a simțit suficient de sigur pe forțele lui mai numeroase ca să respingă propunerile de pace ale sultanului și a ordonat atacul asupra armatei turcești. În primă instanță, bizantinii au părut să iasă victorioși. Selgiucizii s-au clătinat în fața atacului lor și s-au retras precipitat. Împăratul a condus urmărirea până spre înserat, dar în cele din urmă el și garda sa personală au rămas izolați de restul armatei. Grupul a opus o rezistență înverșunată, a fost ucis și calul de sub împărat și totuși Romanos și-a ținut ore întregi inamicii la distanță luptând cu sabia în mână, însă în cele din urmă a fost luat prizonier. Apoi s-a lăsat noaptea și bătălia de la Manzikert, desfășurată la 26 august 1071, s-a încheiat. Această luptă a rămas în istorie drept o catastrofă, deși de fapt nu a fost vorba de așa ceva. Au existat puține ciocniri directe și relativ puține victime de ambele părți, ceea ce era cu siguranță departe de înfrângerile grele suferite de bizantini în fața bulgarilor în 811 și 917. Majoritatea soldaților bizantini au scăpat. Ba unul dintre ofițerii lui Romanos, Andronic Ducas, fiul nemulțumitului Ioan Ducas, i-a îndemnat să se pună la adăpost chiar înainte ca împăratul să fie prins. Desigur, partizanii lui Romanos au judecat acțiunea lui drept o trădare, dar putea la fel de bine să fie considerată un gest logic, de prevenire a altor pierderi. Capturarea împăratului a fost desigur o lovitură, dar sultanul l-a eliberat după doar opt zile și l-a lăsat să se întoarcă la armata sa: pe Alp Arslan îl interesa cu mult mai

mult să revină în Siria și să-și continue războiul împotriva fatimizilor. Prin urmare, presupusa catastrofă nu a fost decât o întorsătură nefericită și jenantă.

Adevăratul dezastru a fost reprezentat în schimb de evenimentele care au urmat bătăliei, provocate de nepotrivirea dintre capitală și provincii. La sfârșitul lui august, la Constantinopol au început să ajungă diverși mesageri, aducând știri confuze despre înfrângere, unii anunțând chiar moartea lui Romanos, alții susținând că fusese luat prizonier. În aceste circumstanțe, Psellos și familia Ducas, care oricum nu și-l doriseră niciodată ca împărat pe Romanos, au cerut ca de acum Mihail al VII-lea să domnească pe cont propriu, fiind suficient de matur. Soldații din garda varegă s-au adunat în jurul tânărului și au început să-și izbească scuturile, proclamându-l unic suveran. Apoi, după câteva zile, în capitală au ajuns alți mesageri: de fapt, Romanos nu era mort și nici măcar prizonier nu mai era – se alăturase trupelor sale și împreună mărșăluiau spre vest. Bineînțeles, membrii familiei Ducas ar fi putut să accepte realitatea și să îngăduie ca Mihail al VII-lea să revină la poziția sa subordonată, însă ei au refuzat să facă acest pas și au trimis imediat în provincii ordinul ca Romanos să nu mai fie recunoscut ca împărat. În ciuda experienței și prestigiului său, Romanos al IV-lea a pierdut repede războiul civil care a urmat. În mai 1072, forțele sale au fost puse pe fugă de Andronic Ducas lângă Adana. În loc să prelungească o luptă fără speranță și să încerce să reziste în oraș, Romanos a capitulat, primind în schimb asigurarea că nu are de ce să se teamă. Ducas a revenit imediat asupra angajamentului și a pus ca împăratul detronat să fie orbit, sentința fiind îndeplinită cu atâta brutalitate, încât Romanos a murit după câteva luni.

Era o victorie incontestabilă pentru Mihail al VII-lea și susținătorii lui, ceea ce însemna că își consolidase poziția

de unic împărat la Constantinopol. Pe vremuri, ar fi fost o garanție suficientă, însă deceniile de alienare dintre capitală și provincii și-au cerut acum tributul. Mulți dintre cei loiali lui Romanos al IV-lea au refuzat să accepte suveranitatea lui Mihail al VII-lea și și-au creat propriile lor formule independente în Asia Mică. Mercenarul francez Roussel de Bailleul, prezent în armata lui Romanos în timpul campaniei de la Manzikert, s-a răzvrătit și s-a instalat ca șef independent împreună cu cei patru sute de soldați din subordinea lui lângă orașul Amaseia din thema Armeniakon. Localnicii, care pierduseră orice nădejde să mai primească un ajutor eficace de la îndepărtatul Constantinopol, au preferat să-i plătească lui impozitele, cumpărându-și astfel o forță locală de protecție împotriva raidurilor turcești. Filaret (Philaretos), un armean care se aflase și el alături de Romanos al IV-lea la Manzikert, a preluat controlul asupra orașului Edessa și unei bune părți din Cilicia. În 1077, Nicefor Botaneiates, comandantul care își salvase soldații din ambuscada pecenegă din anul 1047, a fost proclamat împărat și și-a pornit marșul asupra Constantinopolului. În același an, ceva mai târziu, Nicefor Bryennios, un alt general, și-a anunțat candidatura la tron de la Adrianopol.

Asemenea frământări interne au produs inevitabil începutul prăbușirii sistemului de apărare a frontierelor, iar raidurile turcești din Armenia și Asia Mică au fost reluate. Ele nu erau puse la cale de sultanul selgiucid în persoană, ci de supușii lui care trăiau de-a lungul frontierelor, asupra cărora avea cel mult un control limitat. Constatând că nu întâmpină nicio rezistență, ei au început să nu se mai retragă după incursiuni, ci să se stabilească în acele locuri, și în special în podișul Anatoliei. Unul dintre grupuri, condus de un bărbat numit Danishmend, a cucerit orașul Sebasteia, obținând controlul asupra ținutului

din jur. O altă ceată, condusă de Suleiman ibn Kutulmush, văr al lui Alp Arslan, a pătruns în vestul Asiei Mici, unde a fost recrutat de Nicefor Botaneiates ca să-l ajute în tentativa lui de a obține tronul. După ocuparea orașului Niceea, Botaneiates l-a lăsat pe Suleiman să-l guverneze, permițându-le turcilor să se așeze și acolo. Până spre 1080, împăratul de la Constantinopol pierduse controlul asupra majorității Asiei Mici, cu excepția câtorva mici enclave de pe țărmuri.

În urma unor asemenea pierderi drastice de teritoriu, reproșurile și insultele reciproce erau inevitabile. Suporterii lui Romanos acuzau familia Ducas pentru că-l răsturnaseră prin trădare pe curajosul împărat-soldat. Psellos și familia Ducas îl acuzau pe Romanos de nechibzuință și de incompetență militară. Unii și-au amintit de întâmplări mai vechi, când cel de-al treilea soț al împărătesei Zoe, Constantin al IX-lea, desființase armata themei Iberia și cheltuise bani ca să înalțe o splendidă nouă mănăstire la Constantinopol. Fără îndoială, fiecare dintre cei menționați de ei jucase un rol, dar întregul proces fusese declanșat cu mult mai devreme. Trăgând linie însă, în ciuda calităților de soldat ale lui Vasile al II-lea și a faptelor lui de vitejie pe câmpul de bătălie, el a fost cel care începuse ruperea Asiei Mici de capitală, zdrobind chiar clasa care îi asigurase apărarea, împingând-o la indignare față de centrul puterii, care le înghițea toate resursele fără să ofere mare lucru în schimb. Cu timpul, Bizanțul avea să demonstreze abilitatea lui legendară de a se salva de pe marginea prăpastiei, dar relația zbuciumată dintre Constantinopol și regiunile dependente avea să continue pentru tot restul existenței lui.

8

DUȘMANUL DIN INTERIOR

„În timpul domniei lui Manuel, cel plăcut lui Dumnezeu, latinii s-au bucurat de mari favoruri din partea lui – o răsplată binemeritată, ținând seama de fidelitatea și de vitejia lor."

GUILLAUME DE TYR, cca. 1130–1186

La un secol după înfrângerea de la Manzikert, Imperiul Bizantin nu numai că își continuase existența, dar se prezenta înfloritor. Provinciile occidentale ale imperiului, care avuseseră nevoie de atâta vreme ca să se refacă după apăsarea slavilor și a bulgarilor, erau acum prospere. Atena, Teba sau Corintul se transformaseră în centre manufacturiere și negustorești în dezvoltare rapidă. Porturi ca Tesalonicul și Dyrrachion cunoșteau și ele un adevărat boom comercial. Imperiul recuperase și o bună parte a teritoriului din Asia Mică pierdut în ultimele decenii ale secolului al XI-lea. Niceea, Smirna și Amorion reveniseră sub guvernarea bizantină, la fel ca și majoritatea litoralului Asiei Mici, cea mai fertilă și mai dezvoltată

parte a regiunii. Cea mai prosperă dintre toate era cetatea Constantinopolului, unde comerțul înflorea mai mult ca niciodată, aducând în trezoreria imperială un șuvoi sănătos de dări, impozite și taxe vamale. Pe Cornul de Aur era o îmbulzeală de vase comerciale, iar etalarea epatantă a bogăției de pe străzi era prilej de comentarii și de uluire pentru vizitatori. Încă o dată, Bizanțul își dovedise extraordinara capacitate de a se reface după cel mai grav dezastru.

Stabilitatea politică fusese reinstaurată după tulburările mergând până aproape de anarhie ale anilor 1070. Se instalase o nouă dinastie, cea a Comnenilor, adică aceiași seniori ai războiului din Asia Mică din care provenise și Isaac I, împăratul cu o domnie scurtă. Alexie I, nepotul lui Isaac, s-a instalat la Constantinopol în anul 1081, de Paști, după care s-a bucurat de o domnie îndelungată (1081–1118). Urcarea sa pe tron s-a petrecut în lipsa oricărei legitimități, în afară de faptul că era căsătorit cu o membră a familiei Ducas. S-a întâmplat doar ca el să ajungă la Constantinopol cu puțin înaintea unui alt pretendent la titlul imperial, pe care a trebuit apoi să-l mituiască, oferindu-i titluri și domenii. Stigmatul de uzurpator nu s-a șters niciodată cu totul, domnia lui Alexie fiind marcată de permanente comploturi și tentative de lovituri de stat. La moartea sa, în schimb, familia lui fusese acceptată ca dinastie regală. Tranziția puterii s-a petrecut aproape fără incidente către fiul său adult, Ioan al II-lea (1118–1143), născut în încăperea purpurie, el fiind primul Porfirogenet după 959. La moartea lui Ioan, în timpul unei campanii în Siria, în anul 1143, la tron a urmat fiul său Manuel, deși din nou a intervenit o ușoară neregularitate: Manuel I (1143–1180) era fiul cel mic și a trebuit să-l întemnițeze pe fratele său mai mare ca să-și asigure succesiunea. Însă, în comparație cu răsturnările de la sfârșitul secolului al XI-lea, perioada dintre 1118 și 1180 a fost una de pace și armonie internă, iar

constantinopolitanii le atribuiseră Comnenilor aceeași aură de legitimitate rezervată un timp atât de îndelungat Macedonenilor. Astfel, nașterea unui fiu al lui Manuel în 1169 a fost un prilej de mare bucurie, deoarece se evita întoarcerea la zilele în care la Constantinopol se putea prezenta orice general în fruntea trupelor, ca să pună mâna pe putere. Mai mult decât atât, Comnenii, la fel ca Vasile al II-lea, conduceau personal armatele în timpul campaniilor, având mai puțină nevoie să se bizuie pe subalterni periculoși.

Noii stăpâni imperiali și-au pus amprenta asupra imaginii Constantinopolului, ridicând alte clădiri lângă Hagia Sofia, columna lui Iustinian și Biserica Sfinții Apostoli. În centrul orașului a apărut o nouă biserică și mănăstire. Fondată de Ioan al II-lea și de soția lui Irina în 1136, Pantocrator a fost destinată și ca mausoleu pentru împărații Comneni. O capelă mortuară închinată Arhanghelului Mihail de lângă biserica principală a devenit locul de odihnă veșnică pentru Ioan și Irina. Pardoselile din marmură și mozaicurile din Pantocrator s-au realizat fără să se țină seama de cheltuieli, însă mănăstirea nu a fost construită exclusiv pentru a flata vanitatea unui împărat. Ca multe alte instituții ecleziastice bizantine, ea îndeplinea și o funcție socială, în acest caz mănăstirea adăpostind un spital unde locuitorii mai săraci ai Constantinopolului erau tratați gratuit. Cu grija sa obișnuită față de detalii, Ioan al II-lea a redactat un act constitutiv al mănăstirii care preciza ce fel de tratamente urmau să fie oferite aici. Spitalul era specializat în fracturi, oftalmie și tulburări stomacale, iar o parte din paturi urmau să fie rezervate femeilor, pentru îngrijirea cărora existau doctorițe. Alexie, tatăl lui Ioan, înființase un complex similar în extremitatea de est a orașului. Cunoscut sub numele de Orphanotropheion, aici se asigurau pe cheltuiala statului hrană și adăpost pentru mii de persoane cu invalidități grave și școală pentru copiii

orfani. A fost schimbată și reședința imperială. Împărații Comneni au renunțat în bună măsură la Marele Palat și s-au mutat la Vlaherne. Situat la capătul de nord al zidurilor dinspre uscat, cu vedere la Cornul de Aur, acest palat punea la dispoziție spații de locuit mult mai confortabile și acces ușor spre zona rurală a Traciei, unde împărații puteau vâna în voie. Manuel I a reconstruit complexul de dimensiuni mărețe, adăugând o impozantă sală a tronului și colonade lungi, cu pereții acoperiți cu mozaicuri descriind nenumăratele lui victorii.

În anii 1170 se schimbase nu numai înfățișarea Constantinopolului, ci și componența lui demografică. Orașul fusese mereu cosmopolit, cu străzi aglomerate de negustori arabi, pelerini ruși și mercenari pecenegi. Însă în acest moment s-a remarcat un alt grup de străini. Bizantinii îi numeau, cu un termen destul de vag, „latini" Aceștia erau creștini vest-europeni veniți de pe tot continentul, din nord, din Scandinavia, Normandia, Anglia și Flandra, și până în sud, din orașele-stat italiene. Ei atrăgeau atenția cel mai mult pe fâșia de pământ întinsă de-a lungul Cornului de Aur – cartierul comercial al Constantinopolului. Negustorii din Veneția, Genova și Piza aveau aici case, debarcadere și antrepozite. Dar nu erau prezenți doar aici. În palatul Vlaherne ei alcătuiau în majoritate garda varegă, paza personală a împăratului, care pe vremuri le fusese rezervată rușilor. Când împăratul pleca în campanii, tot latinii reprezentau o parte importantă din armata lui, predominanți fiind normanzii și alții veniți de pe pământul actual al Franței. În multe privințe, prezența lor aducea enorme beneficii și astfel s-ar putea justifica afirmația că ei au asigurat în bună măsură supraviețuirea și refacerea imperiului după dezastrele din anii 1070. Însă acești creștini occidentali aveau să se dovedească în cele din urmă un fel de dușman din interior, provocând

Bizanțului o catastrofă mai mare decât cele pe care le depășise cu bine în trecut.

Comnenii nu erau singurii responsabili de importanța pe care au dobândit-o latinii în Bizanț. Fenomenul începuse în urmă cu zeci de ani. Dacă Vasile al II-lea se bazase pe ruși ca să se păzească de aristocrația militară, succesorii lui și-au dat seama de calitățile de luptători ale occidentalilor și au început să-i recruteze în masă, ca mercenari. Ei l-au ajutat în 1047 pe Constantin al IX-lea Monomahul să iasă cu bine dintr-o revoltă militară de amploare, iar în anii 1070 latinii ajunseseră să reprezinte o proporție considerabilă din armatele bizantine desfășurate pe câmpurile de bătălie. În calitatea sa de comandant de armate, era firesc pentru Alexie Comnenul să conducă numeroase formațiuni alcătuite din latini, iar atunci când a revendicat tronul imperial la începutul anului 1081, ei au fost soldații în fruntea cărora a pornit spre Constantinopol. Așa cum se întâmpla întotdeauna în asemenea ocazii, avântul lui Alexie a pierit brusc în fața zidurilor dinspre uscat. Armata și-a organizat tabăra și apoi au fost luate în considerare diverse mijloace de a pătrunde în oraș. Mita părea calea cea mai la îndemână, dar Alexie aflase că două dintre tronsoanele de zid erau apărate de Nemuritori, un regiment format din bizantini, și de garda varegă. Ambele formațiuni erau vestite pentru fidelitatea față de împăratul în funcție și pentru incoruptibilitatea lor. O altă secțiune fusese însă încredințată regimentului de mercenari germani, *nemitzoi*-i, care ar fi putut fi tentați de primirea unui bonus. Unul dintre soldații latini ai lui Alexie a fost trimis, sub acoperirea întunericului, să negocieze cu liderul *nemitzoi*-lor, care s-a aplecat

cu grijă peste creneluri, pentru schimbul de cuvinte. El este cel care la 1 aprilie 1081 a deschis o poartă într-unul dintre turnuri, permițând trupei lui Alexie să pătrundă în oraș. Odată intrați, Alexie a pierdut complet controlul și soldații lui, atât latini, cât și localnici, au prădat o zi întreagă biserici și case particulare. Noul împărat a fost nevoit să-și petreacă primele patruzeci de zile de domnie sub un canon strict, impus de Biserică pentru a ispăși aceste atrocități: a purtat o cămașă din păr aspru de capră pe sub veșmintele imperiale și a dormit pe podeaua goală, cu o piatră în loc de pernă.

În ciuda finalului nefericit al acestui episod, rămâne faptul că Alexie a venit la putere și cu ajutorul latinilor. Nu este surprinzător că ei au devenit și mai vizibili la Constantinopol, în timpul domniei lui. Un călugăr englez care a vizitat orașul în jurul anului 1090 a fost uimit când una din gărzile palatului i s-a adresat pe neașteptate în limba lui natală. Latinii nu funcționau doar ca paznici, ei se numărau și printre cei mai apropiați sfetnici ai lui Alexie. Într-un tratat semnat de el în 1107, șase dintre ceilalți opt semnatari de la curtea imperială aveau nume latine – spre exemplu, Geoffroy de Mailli. Încrederea în ei era pe deplin justificată, deoarece Alexie a reușit în bună măsură grație ajutorului latinilor să rămână la putere și să iasă din situația disperată în care se găsea imperiul la începutul domniei sale.

În jurul anului 1081, imperiul pierduse controlul asupra întregii Asii Mici. Zona sudică a Ciliciei intrase sub stăpânire armenească, în vreme ce tot restul, până la vest, în Niceea, se afla sub controlul diverselor cete de turci. Dominația imperială a persistat în avanposturi izolate, spre exemplu în Antiohia, dar și acest oraș avea să cadă în mâinile turcilor în 1084. În Balcani, pecenegii au rămas nesupuși, gata oricând să atace orașe și sate bizantine, în

vreme ce sudul Italiei fusese pierdut în favoarea normanzilor. Evenimentele au luat o întorsătură și mai dramatică în vara anului 1081, când cârmuitorul normand al Italiei de Sud, Robert Guiscard, a traversat Marea Adriatică și a lansat o invazie a Balcanilor, asediind portul Dyrrachion și amenințând să pornească în marș către est, spre Constantinopol.

În aceste circumstanțe, era riscant să se recurgă la mercenari latini. Normanzii, adesea recrutați până atunci, ar fi putut să sufere de un conflict de loialitate fiind trimiși împotriva lui Guiscard. Prin urmare, Alexie a angajat mai multe mii de soldați dintre turcii din Asia Mică și i-a adus pe nave în Europa, dar i-a țintit și pe acei latini despre care știa că nu-i îndrăgesc pe normanzi. Grupul cel mai nimerit era format din exilații anglo-saxoni fugiți din Anglia după cucerirea normandă din 1066, ei fiind prezenți într-o unitate a armatei lui Alexie în ciocnirea cu trupele lui Guiscard petrecută la Dyrrachion, în octombrie 1081. Dacă acești mercenari englezi sperau să se răzbune pentru bătălia de la Hastings, au rămas crunt dezamăgiți. Armata bizantină a fost măturată de pe câmpul de luptă și, deși Alexie nu a fost prins ca Romanos Diogenes la Manzikert, totuși a trebuit să fugă în mod rușinos, urmărit de călăreții normanzi. Mulți dintre soldații englezi nu au fost la fel de norocoși. S-au refugiat într-o biserică, dar normanzii nu au arătat niciun respect față de sanctuar și i-au dat foc, distrugând clădirea și omorându-i pe toți cei dinăuntru.

Ascuns în spatele zidurilor Constantinopolului, împăratul a început să sondeze pe căi diplomatice disponibilitatea altor aliați latini, și mai ales aceea a împăratului german Henric al IV-lea, despre care știa să se afla la cuțite cu normanzii din Italia. Trimișii lui i-au oferit 144 000 de numisme de aur pentru ca Henric să lovească domeniile lui Guiscard din Italia. Henric a luat banii, dar s-a dovedit

un aliat nedemn. A invadat Italia abia în 1084, obiectivul lui de atunci fiind Roma și nu normanzii, dar amenințarea a avut cel puțin efectul că Robert Guiscard a traversat Adriatica întorcându-se în Italia și lăsându-l pe fiul său Bohemond să ducă mai departe războiul cu Alexie. Însă un alt aliat occidental a avut un impact mai direct asupra invaziei normande. Situată în partea de nord a Adriaticii, republica maritimă Veneția era ideal plasată ca să poată tăia, cu flota ei, fluxul de oameni și provizii spre capetele de pod normande din Balcani. În plus, era interesată să vină în ajutorul bizantinilor, deoarece nu dorea să vadă o singură putere în posesia ambelor maluri ale Adriaticii. Fără îndoială, atacurile venețiene asupra flotei normande care transporta întăriri și provizii au stânjenit invazia, care în cele din urmă și-a pierdut avântul în fața rezistenței încăpățânate. În 1085, normanzii s-au retras.

Ajutorul latinilor a fost util și pentru a pune punct unei vechi calamități: pecenegii neîmblânziți, care își făceau în continuare de cap în Balcani. În timpul iernii aspre din 1090–1091, raidul lor a ajuns până în suburbiile Constantinopolului și săptămâni întregi nimeni nu a îndrăznit să se aventureze dincolo de ziduri, în satele troienite. În primăvara următoare, Alexie a pornit în forță împotriva lor. Armata cuprindea cinci sute de cavaleri trimiși lui de curtea din Flandra și un alt corp de latini sosiți de la Roma, precum și reprezentanți ai unui alt trib venit din stepe, cumanii. La 29 aprilie, pe câmpul de bătălie de la Levounion, în Tracia, aceste forțe eterogene i-au strivit pe pecenegi, nimicind practic cele câteva mii de luptători. La o zi după luptă, învingătorii au fost siliți să părăsească în grabă zona, din cauza duhorii grămezilor de cadavre. Fericiți că scăpaseră de un asemenea necaz, constantinopolitanii au ieșit să cânte pe străzi: „O zi a fost de-ajuns, pe cai, pecenegii să n-apuce luna lui mai!"

Ținând seama de importanța latinilor în venirea la putere a lui Alexie și de înfrângerea normanzilor și a pecenegilor, nu trebuie să ne surprindă că el a căutat să strângă din ce în ce mai mulți recruți și aliați din rândul lor. Spre deosebire de înaintașii lui, care se mulțumiseră să îi atragă pe pelerinii veniți în trecere, Alexie și-a aruncat năvodul din ce în ce mai departe, trimițând ambasadori în țări occidentale aflate la distanțe tot mai mari – regelui englez, contelui din Flandra, dar chiar și papei de la Roma. Impulsul de a face recrutări era cu atât mai presant cu cât acum, când se rezolvaseră problemele din jumătatea de vest a imperiului, Alexie și sfătuitorii lui plănuiau să recupereze teritoriile din est și să-i alunge pe turci de pe pământurile ocupate după înfrângerea de la Manzikert. În acest proces, Alexie poate să fi modificat subtil maniera tradițională în care erau recrutați aliații și mercenarii. Se oferea, ca întotdeauna, aur din belșug, dar este posibil să se fi adăugat cu finețe și alte forme de convingere. Este cât se poate de probabil să se fi accentuat că, în vreme ce bizantinii și latinii erau creștini, turcii din Asia Mică nu erau. Lupta împotriva acestor „necredincioși" în numele împăratului creștin reprezenta astfel o cauză dreaptă, capabilă să atragă o răsplată spirituală, pe lângă cea obișnuită, materială. Este posibil ca trimișii lui Alexie să fi adus în discuție Ierusalimul, care, deși aflat mult timp în afara teritoriului bizantin, exercita o atracție puternică asupra imaginației latinilor, ca locul de pe pământ cel mai apropiat de ceruri. Niciuna dintre aceste afirmații nu poate fi demonstrată, deoarece nu s-au consemnat cu exactitate spusele trimișilor bizantini. Dar dacă ei au subliniat aceste puncte de vedere la indicația împăratului, atunci Alexie a fost parțial răspunzător de cele întâmplate în continuare.

În primăvara lui 1096, la Constantinopol au sosit știri că se formau mai multe mari armate latine care aveau să pornească spre răsărit și să se unească în capitala Bizanțului înainte de a traversa Bosforul ca să se bată cu turcii și apoi să-și continue marșul, pentru eliberarea Ierusalimului. Chiar dacă în cursul eforturilor lui de recrutare împăratul Alexie invocase și recompensele religioase și perspectiva unui pelerinaj în Țara Sfântă, este puțin probabil că se așteptase la o reacție atât de puternică. Nu ar fi avut cum să știe nici că misiunea lui trimisă la papa Urban al II-lea în primăvara lui 1095 avea să aibă repercusiuni neașteptate. Pontiful a fost puternic afectat de apelul trimișilor bizantini la ajutor împotriva turcilor din Asia Mică și, în toamna următoare, pe când se afla în Franța, a ținut o predică impresionantă în fața unei adunări imense de cavaleri și de nobili. I-a îndemnat să pornească spre Răsărit ca să ajute Bizanțul și apoi să cucerească Ierusalimul, promițând că oricui va lua parte la expediție i se vor ierta păcatele, iar dacă va fi să moară în campanie, va fi imediat primit în Paradis, fără să fie nevoie să ispășească în Purgatoriu pentru faptele rele comise. Apelul papei a determinat o reacție în masă și a condus la declanșarea a ceea ce avea să fie cunoscută drept Prima Cruciadă.

Apropierea acestor enorme armate le-a stârnit lui Alexie și sfetnicilor lui de la Constantinopol oarecare îngrijorare și nedumerire. Pe de-o parte, cruciații susțineau că vin ca să ajute imperiul împotriva dușmanilor lui, însă altfel semănau izbitor cu unii dintre mulții invadatori care trecuseră peste frontierele bizantine de-a lungul secolelor. De fapt, printre cruciați erau bărbați care nu de mult luptaseră împotriva Bizanțului, spre exemplu Bohemond de Taranto, fiul lui Robert Guiscard. Mai mult, armatele puneau, prin

dimensiunile lor, enorme probleme logistice, provocând temeri că aveau să prade orașele și satele din calea lor ca să-și procure hrană. Prin urmare, împăratul a recurs tot la vechile tactici încercate, prin care bizantinii evitau pornirile războinice ale potențialilor inamici, făcându-i să se înfrunte între ei. Când armatele au ajuns la Constantinopol, Alexie i-a invitat pe comandanții lor la palatul Vlaherne, unde i-a copleșit, ca de obicei, cu obișnuitele cadouri și măguliri, luând în același timp măsuri ca ofensiva ce avea să urmeze să fie spre avantajul bizantin. A insistat ca șefii cruciați să depună un jurământ că îi vor retroceda orașele cucerite din fostele teritorii bizantine. Însă când ei i-au cerut să-i însoțească la Ierusalim, Alexie s-a scuzat politicos. În cercul lui restrâns, este sigur că împăratul considera toată acțiunea o nesăbuință, sortită să se încheie printr-un dezastru. Tot ce-i rămânea de făcut era să profite cât mai mult cu putință înainte de deznodământul așteptat.

Alexie a procedat conform acestui plan, odată ce armatele fuseseră aprovizionate și trecute de partea asiatică a Bosforului. Când cruciații au început asediul în forță la Niceea, în primăvara lui 1097, Alexie a deschis negocierile cu turcii împresurați și i-a convins să-i predea orașul. Când cruciații au pornit în marș spre răsărit, în următoarea etapă a campaniei, și au zdrobit o armată turcească la Dorylaion, Alexie a profitat de diversiune ca să trimită un corp militar în sud și să recupereze Smirna și coasta Mării Egee. În doar câțiva ani, părțile cele mai fertile și mai prospere ale Asiei Mici se aflau din nou sub stăpânire bizantină. Între timp, armata cruciată ieșise de mult din teritoriul bizantin, cucerind Antiohia în 1098 și în final chiar Ierusalimul, în vara lui 1099. Întemeierea principatului Antiohia și a regatului Ierusalim a făcut ca Bizanțul să aibă acum la est vecini creștini, pe fostul teritoriu

musulman. Astfel, la prima vedere, energia și spiritul războinic al latinilor aduseseră iarăși mari avantaje Bizanțului.

Ironia face că tocmai în acest moment de triumf la Constantinopol au început să crească bănuielile – oare cât de benefici erau de fapt latinii? În vreme ce desfășurarea Primei Cruciade le îngăduise bizantinilor să recupereze vestul Asiei Mici, comandanții cruciați nu-și respectaseră jurământul de a le înapoia bizantinilor toate orașele care aparținuseră odată imperiului. Cruciaților le luase aproape un an să recupereze Antiohia de la garnizoana turcească, timp în care înduraseră foametea. Împăratul Alexie plecase de la Constantinopol cu armata în ajutorul lor, dar făcuse cale întoarsă la primirea veștii că se apropia o uriașă armată turcească. Astfel, când cetatea a căzut în sfârșit în iunie 1098, conducătorii cruciați nu s-au grăbit deloc s-o predea împăratului. Când s-au îndreptat spre Ierusalim, Bohemond de Taranto și-a revendicat Antiohia și a instalat acolo o garnizoană formată din soldați de-ai săi, întemeind un principat care a durat până la 1268. Alexie a protestat, în primă instanță, apoi a trimis trupe pe mare, încercând să-l împiedice pe Bohemond să ocupe zona din jur, dar nu a reușit să-i alunge pe latini din Antiohia. Aliații lui creștini îl jefuiseră pur și simplu de una dintre cele mai importante cetăți bizantine, făcându-i pe unii constantinopolitani să se îndoiască, în taină, de priceperea lui Alexie în gestionarea Primei Cruciade.

Aceleași dubii au apărut și față de o altă putere latină cu care Alexie încheiase alianță: venețienii. Fără îndoială, flota lor îi ajutase să-i înfrângă pe normanzi, în anii 1080, dar oare nu cumva împăratul plătise un preț prea ridicat în schimbul intervenției latine? Pe lângă aurul, mătăsurile și titlurile obișnuite, venețienii primiseră și ceva mult mai valoros, având în vedere interesul lor în comerțul maritim dintre Constantinopol și lumea apuseană. Negustorii lor

au avut din acel moment permisiunea de a face comerț cu tot felul de mărfuri, peste tot în Imperiul Bizantin, fără să plătească taxa vamală obișnuită, de 10%. Au primit și o proprietate pe Cornul de Aur, la Constantinopol, măsurând aproximativ o jumătate de kilometru lungime și cuprinzând trei debarcadere, ceea ce a devenit baza propriului lor district comercial. Zona s-a transformat într-un soi de enclavă latină ai cărei locuitori nu răspundeau în fața autorităților bizantine. Nu trebuie să ne surprindă că asemenea concesiuni au provocat o doză de indignare în rândul supușilor lui Alexie, nu în ultimul rând pentru că ei trebuiau în continuare să plătească impozite de care venețienii rămâneau scutiți. „Îmbogățindu-se nemăsurat", se plângea unul dintre ei, „au devenit curând fuduli." Dacă taxele vamale și stăpânirea asupra Antiohiei ar fi fost singurele probleme la ordinea zilei, relațiile cu latinii nu ar fi fost probabil un subiect atât de fierbinte. Exista însă și un alt element care complica nemăsurat lucrurile. Și bizantinii și latinii erau creștini, însă în ambele tabere exista o percepție tot mai acută că partea cealaltă comitea o eroare. În 1054, trei legați papali aflați în vizită la Constantinopol intraseră într-o dispută cu patriarhul. Principalul motiv al neînțelegerii era o chestiune de autoritate. Patriarhul se opunea pretențiilor tot mai insistente ale papei de supremație asupra întregii Biserici, inclusiv asupra celei din Constantinopol. Existau diferențe de practică: de exemplu, dacă la Împărtășanie să se folosească pâinea dospită sau azima. În fine, cea mai gravă dintre toate era disputa în legătură cu formularea Crezului de la Niceea. Biserica occidentală adăugase sintagma *Filioque* („și [de la] Fiul") în versiunea latină a Crezului, în următoarea lectură: „Cred în Duhul Sfânt, Domnul și de viață dătătorul, care de la Tatăl și de la Fiul purcede..." Bizantinii considerau adăugirea incorectă și potențial o erezie. Nu s-a ajuns la

nicio înțelegere și cei trei legați papali au intrat în Catedrala Hagia Sofia și au depus pe altar o scrisoare de excomunicare a patriarhului.

Cu siguranță că evenimentele de la 1054 nu au reprezentat o ruptură completă între Bisericile bizantină și occidentală, însă Prima Cruciadă urma să agraveze și să scoată în evidență aceste deosebiri. Când Bohemond a ocupat Antiohia, una dintre primele lui măsuri a fost să-l expulzeze pe patriarhul bizantin și să pună în locul lui un altul latin și la fel s-a întâmplat și la Ierusalim, unde noii stăpâni latini și-au ales un patriarh propriu. Alexie a continuat să numească în ambele orașe patriarhi, care stăteau la Constantinopol. În condițiile în care existau două ierarhii paralele, Bisericile bizantină și occidentală se aflau efectiv în stare de schismă. În lumea medievală, în care religia ocupa un rol atât de esențial în viața de zi cu zi, schisma nu se limita la niște episcopi puși pe sfadă, ci la întreaga societate, având repercusiuni politice importante. Când Bohemond a pornit un atac asupra teritoriului bizantin în 1107, ca răzbunare pentru incursiunea lui Alexie din Antiohia, i-a spus papei că are toată îndreptățirea să procedeze astfel, bizantinii fiind schismatici. Așa a creat un precedent periculos pentru agresiuni latine viitoare, întețind îngrijorările celor care se întrebau cât de binefăcători sunt latinii.

O parte dintre aceste neliniști erau împărtășite și de fiul și succesorul lui Alexie, Ioan al II-lea, care socotea probabil și că era indicat din punct de vedere politic să se arate ferm față de latini. La înscăunarea lui, prin urmare, a refuzat să reînnoiască acele concesii acordate de tatăl său venețienilor, iar în două rânduri, în 1137 și în 1142, a pornit cu armata spre răsărit, pe urmele lui Nicefor Focas, cu intenția de a susține revendicarea Antiohiei și de a-și reafirma suzeranitatea asupra principatului armenesc Cilicia. A eșuat pe toată linia. Venețienii nu aveau nicio intenție să-și

piardă imunitatea fiscală câștigată atât de greu. O flotă pe cale să aducă ajutoare în regatul cruciat al Ierusalimului a primit ordin să atace porturile și insulele bizantine din Marea Egee. Efectul a fost atât de devastator, încât lui Ioan nu i-a rămas decât să cedeze și să reînnoiască tratatul în aceleași condiții acordate de tatăl său. În Antiohia, succesorii lui Bohemond se mulțumeau să recunoască stăpânirea teoretică a lui Ioan asupra orașului ori de câte ori în vecinătate se afla o armată puternică, găsind însă pretexte ca să amâne predarea lui până când, cu un prim prilej, împăratul a trebuit să se retragă, iar cu al doilea a suferit un accident fatal la vânătoare. În plus, Ioan a descoperit cât de periculos era să acționezi în acele circumstanțe religioase împotriva Antiohiei. Când papa a aflat că Ioan izgonise episcopii latini din orașele din jurul Antiohiei, înlocuindu-i cu unii bizantini, s-a înfuriat și a emis o enciclică chemând toți latinii din armata bizantină să dezerteze, sub amenințarea damnării veșnice.

Perspectiva unei dezertări în masă a soldaților lui latini era extrem de îngrijorătoare pentru Ioan deoarece, dincolo de atitudinea lui dură față de Veneția și de Antiohia, era tot atât de dependent de latini pe cât fusese și Alexie. La fel ca în cazul tatălui său, ei jucaseră un rol în întronarea lui: garda varegă îl considerase pe Ioan moștenitor legitim și acceptase să îl lase să intre în palat și să preia controlul – refuzând accesul surorii sale, Ana, și soțului ei, Bryennios. Ioan era un general foarte capabil, iar soldații latini au jucat un rol de seamă în victoriile lui. În 1128 i-a învins pe unguri grație ajutorului unui corp de cavaleri italieni, iar când s-a avântat în luptă împotriva pecenegilor, în 1122, era încadrat și protejat de o gardă personală latină, care mânuia topoare grele. Mai mult decât atât, fie că Ioan era conștient sau nu, el și imperiul beneficiau de pe urma prezenței venețienilor. În foarte scurt timp, în afara comerțului

internațional desfășurat în capitală, aceștia au ajuns să domine comerțul maritim intern din imperiu, transportând produse alimentare, ulei și vin din Pelopones și Tesalia la Constantinopol. Venețienii au devenit un element vital în lanțul de aprovizionare a capitalei. Prin urmare, problema latinilor a rămas la ordinea zilei. Erau utili, dar periculoși și, dacă de-a lungul secolelor Bizanțul absorbise cu succes val după val de invadatori și se folosise de energiile lor spre beneficiul imperiului, acești oameni erau altfel.

Așa stăteau lucrurile în 1143 la venirea pe tron a celui de-al treilea împărat al liniei Comnenilor, Manuel I. Noul suveran era foarte diferit de tatăl și de bunicul său. Alexie I și Ioan al II-lea păruseră conștiincioși și competenți, dar destul de lipsiți de imaginație. Răspunsul lor la afirmarea tot mai pregnantă a latinilor fusese să apeleze la vechile tactici: daruri bogate și impresionarea „barbarilor" prin splendoare. Manuel era o personalitate cât se poate de diferită, fiind înzestrat cu o curiozitate intelectuală și cu un farmec personal considerabil. Nu-i privea pe latini ca pe niște simple instrumente utile, asemenea înaintașilor lui, ci îi aprecia în mod activ și era în admirația unor aspecte ale culturii lor. Se spune că i-a scris regelui englez Henric al II-lea ca să-i ceară informații despre regatul și poporul său. Îi plăcea să ia parte la turniruri după moda occidentală și, probabil grație influenței sale, aristocrația bizantină a adoptat o vreme elemente ale costumației din vest: spre exemplu, pălăriile cu borul lat și pantalonii trei sferturi, de ceremonie. Manuel a continuat să se bizuie pe mercenarii latini din armate, însă a atras la curtea sa și intelectuali vestici care să lucreze ca secretari și consilieri

de afaceri occidentale. Era cât se poate de nefericit că Bisericile bizantină și apuseană erau divizate după schismă și a făcut tot ce-i stătea în puteri ca să încurajeze dialogul dintre ele, în vederea vindecării acestei rupturi. Așa se face că și-a câștigat reputația de „prietenul latinilor", în Bizanț ca și în vest.

Simpatia lui Manuel față de latini și înțelegerea lui mai bună a felului cum gândeau aceștia a inspirat direct politica lui față de vecinii latini. A priceput că tacticile tradiționale, indiferent cât succes avuseseră în trecut, trebuiau subtil adaptate atunci când aveai de-a face cu apuseni creștini. Ținând seama că ei aveau propria lor concepție creștină, conform căreia papa și apărarea Ierusalimului erau mai presus decât orașul Constantinopol și împăratul bizantin, nu avea niciun rost să încerci să arăți că Bizanțul e împărăția lui Dumnezeu pe pământ. Manuel a căutat în schimb să-și prezinte politicile și acțiunile într-un mod acceptabil în opinia occidentală. A rămas la fel de hotărât ca părintele său în ceea ce privea susținerea drepturilor bizantine asupra Antiohiei, dar a păstrat tot timpul o atitudine care să nu provoace reacția indignată a papei. A așteptat până când principele Antiohiei i-a oferit un pretext atacând Ciprul, insulă bizantină, și apoi a pornit cu armata spre Siria, în 1159. Cu o bună parte a opiniei vestice împotriva lui, prințul a fost silit să capituleze, acceptând suzeranitatea lui Manuel și reinstaurarea patriarhului bizantin. Manuel și-a câștigat multe laude și pentru restaurarea Bisericii Nașterii Domnului de la Betleem. De fapt, s-a făcut atât de agreabil, încât la un moment dat papa i-a propus să-l încoroneze Împărat al Apusului.

Atitudinea filolatină a lui Manuel nu trebuie excesiv subliniată. În niciun caz nu agrea și nu avea încredere în toți latinii. La momentul când Cruciada a Doua a trecut prin Constantinopol în drum spre Țara Sfântă, în 1147,

Manuel pare să-și fi împărtășit temerile că armatele franceză și germană ar putea întoarce armele spre capitala bizantină. Mai mult decât atât, exista un grup pe care îl detesta din toată inima: venețienii. Antipatia lui pornise de la un incident din 1149, când bizantinii și venețienii erau aliați într-o tentativă de a recupera insula Corfu de la normanzii din sudul Italiei. Atacul asupra fortăreței principalului oraș se prelungise mai multe luni, iar asediatorii începuseră să fie plictisiți și nervoși. Într-o zi, în piața orașului a izbucnit o încăierare între bizantini și venețieni. Venețienii au ieșit bătuți din învălmășeală și s-au retras pe navele lor, dar s-au răzbunat remorcând galera imperială. Sub punte au găsit veșminte purpurii și o coroană, cu care l-au împodobit pe un african și apoi l-au aclamat în batjocură, ca pe un împărat. Toată scena s-a desfășurat de față cu bizantinii și împăratul lor rămași pe mal, iar Manuel a considerat această parodie o insultă de moarte, nu numai la adresa rangului, ci și a tenului său măsliniu. Tot scandalul a fost aplanat pentru moment, însă Manuel a rămas foarte dispus să plece urechea la cei care spuneau că sosise timpul să-i lipsească pe venețieni de privilegiile lor comerciale. În 1171, Manuel a ordonat pe neașteptate ca toți negustorii venețieni de pe cuprinsul imperiului să fie arestați și proprietățile lor confiscate. Venețienii au rămas în mare măsură excluși din comerțul constantinopolitan tot restul domniei lui Manuel, însă urmașii lui i-au repus în drepturi și i-au compensat pentru pierderi. Ca și alți latini, erau pur și simplu indispensabili.

Reputația de filolatin a lui Manuel trebuie cântărită și dintr-un alt punct de vedere. Era deschis spre orice străini pe care îi considera prietenoși și folositori imperiului. Turcii selgiucizi sunt un bun exemplu. Slăbiți după trecerea Primei Cruciade, ei transformaseră apoi orașul Iconium în centru al sultanatului lor din Asia Mică. Ioan al II-lea și

Manuel I au purtat războaie împotriva turcilor și au împins frontierele lor de vest, fără să fie vorba de niște cruciade. Existau și lungi perioade când între împărat și sultan domnea pacea și mercenarii turci erau la fel prezenți în armatele bizantine ca și latinii. Cu prilejul vizitei la Constantinopol, în 1161, sultanului selgiucid Kilidj Arslan al II-lea i s-a făcut o primire somptuoasă. A rămas în oraș opt zile și a luat parte chiar și la o procesiune la Hagia Sofia. Sultanul și suita lui au beneficiat de exact același ceremonial ca delegația rusească în secolul al X-lea, care, după câte se spune, a fost atât de impresionată, încât a recomandat cneazului Vladimir să adopte creștinismul bizantin. Mai târziu, Manuel a propus ca solemnitatea de acceptare a musulmanilor convertiți la Biserică să fie modificată, în așa fel încât să nu fie obligați să-l renege pe „Dumnezeul lui Mohamed". Într-un cuvânt, Manuel a fost un împărat care credea cu tărie în vechea tradiție de atragere a străinilor pe tărâmul culturii și gândirii politice bizantine.

Prin urmare, este cât se poate de surprinzător că, pe măsura desfășurării domniei lui Manuel, au apărut tot mai multe critici la adresa felului cum aborda problema străinilor. La vremea vizitei lui Kilidj Arslan din 1161, unii au protestat discret că nu se cuvenea ca un necredincios să ia parte la slujba creștină. Un cutremur petrecut la Constantinopol în timpul vizitei a fost interpretat drept semn al mâhnirii divine. Poziția privilegiată de care se bucurau unii occidentali și faptul că Manuel prefera să-i folosească în serviciul său pe ei, și nu pe bizantini, stârneau murmure de nemulțumire și plângeri. După cum pretindea un curtean care încerca să-i asigure unchiului său un post în administrație, „cei de limbă barbară" făceau o concurență neloială. Favorurile necuvenite acordate străinilor reprezentau doar una dintre acuzațiile aduse lui Manuel de supuși. Curteanul și istoricul Nicetas Choniates spune că mulți îl

luau pe împărat în derâdere pentru că „nutrea ambiții nemăsurate și țintea cu ochii spre capătul pământului" Politica externă a lui Manuel a fost fără îndoială ambițioasă, pentru că, din câte se pare, avea speranțe să cucerească sudul Italiei și Egiptul și să fie recunoscut împărat nu doar al Răsăritului, ci și al Apusului. Niciuna dintre aceste speranțe nu s-a împlinit, iar în 1176 Manuel a suferit o puternică lovitură: într-un nou război împotriva selgiucizilor, armata lui a fost zdrobită în bătălia de la Myriokephalon. Dările din ce în ce mai grele pretinse pentru a susține aceste acțiuni și perceptorii puși să strângă impozitele provocau o indignare tot mai acută. Mânie stârnea și felul cum se cheltuiau banii, de multe ori sub formă de cadouri făcute suveranilor străini, pentru a-i convinge să se alieze cu imperiul.

Cu toate astea, la moartea lui, în septembrie 1180, după o domnie lungă de treizeci și opt de ani, Manuel a lăsat în urmă un autentic sentiment de gol. A fost înmormântat în capela laterală a mănăstirii Pantocrator, construită de tatăl său, și s-a luat hotărârea ca amintirea lui să fie cinstită și prin aducerea în același paraclis a unor moaște de preț: lespedea din marmură roșie pe care fusese așezat trupul lui Iisus Hristos după răstignire. Manuel poruncise să fie adusă de la Efes la Constantinopol în 1169 și, când nava acostase în portul Marelui Palat, împăratul însuși cărase lespedea în spate până la Biserica Maicii Domnului din Pharos, care adăpostea și celelalte moaște prețioase. Mutarea ei în Pantocrator era o onoare fără precedent. Retrospectiv privind, gestul este cât se poate de îndreptățit, căci așa cum confirmă și opinia unor contemporani, printre care și Choniates, „după ce înțeleptul cârmuitor a fost aruncat peste bord, corabia statului s-a scufundat"

După moartea lui Manuel, instabilitatea politicală și separatismul provincial, ținute zeci de ani în frâu de împărații Comneni, au început din nou să bântuie Bizanțul. Frământările s-au datorat în parte faptului că Manuel a lăsat ca moștenitor pe un minor, fiul său Alexie al II-lea, în vârstă de doar unsprezece ani. S-a alcătuit regența obișnuită, condusă de mamă, împărăteasa Maria, și, în calitate de Porfirogenet, tânărul Alexie trebuie să fi sperat că aura lui de legitimitate avea să-l protejeze de orice încercare din partea vreunei căpetenii militare care să repete lovitura stră-străbunicului său de la 1081. Din nefericire, nu avea cum să-l apere de propria lui rubedenie, Andronic Comnenul.

Andronic, văr al lui Manuel I, își petrecuse anii dintre 1143 și 1180 într-un șir nesfârșit de răzvrătiri și de reabilitări. Din cauza conspirațiilor și uneltirilor sale, stătuse întemnițat nouă ani în închisoarea de sub Marele Palat, până când reușise să scape, trimițând susținătorilor lui un mulaj din ceară al cheilor. Urmase un exil de mai mulți ani, fiind iertat și lăsat să se întoarcă doar cu câteva luni înainte de moartea lui Manuel, în 1180. Chiar și atunci, era considerat indezirabil în capitală, dar a fost lăsat în pace, la castelul lui de pe coasta asiatică a Mării Negre. La urma urmei, ajunsese la o vârstă înaintată și era de așteptat să-și petreacă acei ani în liniște. Însă, prinzând de veste despre lipsa de popularitate a regenței de la Constantinopol, Andronic nu a rezistat tentației. A strâns o armată formată în cea mai mare parte din recruți localnici și a pornit asupra capitalei. La fel ca în cazul înaintașului său Isaac Comnenul, în 1057, lovitura lui Andronic a fost susținută de revolta mulțimii ieșit pe străzi, porțile cetății fiind deschise în fața armatei sale în aprilie 1182.

Până aici, acțiunea lui Andronic urmase un tipar cunoscut, însă apoi a apărut o diferență. Inițial, la fel ca uzurpatorii din secolul al X-lea, Andronic a domnit alături de legitimul Alexie al II-lea, dar cam după un an, apreciind că imaginea lui de împărat se fixase în opinia publică, a pus în secret ca tânărul său protejat și mama lui să fie lichidați. Ambii au fost sugrumați și trupul lui Alexie a fost pus într-o ladă de plumb și aruncat în Bosfor, ca să se ascundă urmele. Mai mulți alți membri ai familiei Comnenilor au avut aceeași soartă. De la masacrarea lui Mauriciu și a familiei lui de către Focas în 602, niciun alt uzurpator nu înlăturase atât de radical toate legăturile cu predecesorul. Nu se poate să fi trecut mult înainte ca populația din Constantinopol să înțeleagă că i se întâmplase ceva tânărului Porfirogenet, dar probabil că oamenii au acceptat schimbarea, pentru că Andronic însuși era membru al familiei imperiale și pentru că, odată instalat, își mărturisise scopul de a pune capăt exceselor din partea perceptorilor de impozite detestați de mase. Cert este că nimeni nu a protestat pe față la încoronarea lui ca Andronic I (1183--1185).

Pe de altă parte, exista un curent de opinie care nu putea fi la fel de ușor escamotat. Din cauza unui incident petrecut în 1182, atunci când Andronic a intrat în Constantinopol, Apusul latin privea lovitura lui cu indignare și groază. După ce soldații uzurpatorului pătrunseseră în oraș prin porțile zidurilor dinspre uscat, se năpustiseră însoțiți de o adunătură de constantinopolitani asupra vecinilor italieni, din zona Cornului de Aur. După ce Manuel I îi expulzase în 1171, în oraș mai existau puțini venețieni, în schimb erau alți negustori italieni, din Genova și din Piza mai ales, și ei la fel de nesuferiți din cauza privilegiilor lor comerciale. Mulți dintre ei au înțeles ce se întâmpla și s-au refugiat pe vase, în schimb cei care nu au putut să fugă au fost masacrați. Gloata a năvălit într-un spital al latinilor și i-a ucis pe

pacienți în paturi; femei gravide și copii au fost căsăpiți pe străzi. Printre victime s-a numărat un preot roman, aflat la Constantinopol în misiune oficială. Este puțin probabil ca Andronic să fi ordonat măcelul, pentru că nu ar fi avut nimic de câștigat și nici nu era în mod deosebit „antilatin" Ca toți cei de dinaintea lui, avea mercenari latini și negocia tratate comerciale cu italienii. De fapt, chiar el a fost cel care a ajuns la o înțelegere cu venețienii, îngăduindu-le să se întoarcă în oraș, cu aceleași privilegii, după expulzarea lor de către Manuel. Dar chiar dacă atrocitatea de la 1182 nu fusese autorizată de la vârf, ea a avut urmări dezastruoase asupra imaginii Bizanțului în Occidentul creștin, imagine care nu a fost niciodată îndreptată definitiv.

A fost primul dintr-o serie de dezastre din scurta domnie a lui Andronic. Încă și mai dăunătoare a fost reînnoirea tensiunilor dintre împărat și aristocrația provincială. Pierderea Asiei Mici și relansarea economică și militară din vremea Comnenilor puseseră pentru o vreme capăt frecventelor răscoale ale comandanților de armate nemulțumiți, dar acum ele au revenit. Abia se instalase Andronic la Constantinopol când a descoperit că majoritatea orașelor din Asia Mică, aflate sub comanda familiei Vatatzes, refuzau să-i accepte autoritatea. Revolta a fost brutal înăbușită în primăvara anului 1184, însă Andronic a început să devină tot mai paranoic, considerând că orice persoană de seamă și bogată era dispusă să comploteze împotriva lui. Mergând cu mult mai departe decât Vasile al II-lea, a pus să-i fie pictat un portret uriaș pe peretele exterior al unei biserici din centrul Constantinopolului. Era înfățișat în haine de țăran, ținând în mână o seceră, sugerând că lua partea săracilor împotriva celor puternici, așa cum pretindea. Se lăuda față de fiii lui că-i va scăpa de toți uriașii, pentru ca după ce el nu va mai fi ei să domnească doar peste pitici. A urmat un regim de teroare. Nici cei mai

apropiați susținători ai lui Andronic nu mai erau în siguranță. În mai 1184, a dat ordin ca doi nobili care îl ajutaseră să vină la putere să fie lapidați până la inconștiență și apoi trași în țeapă. Din câte se pare, vina lor fusese că garantaseră pentru buna credință a unui prieten bănuit de trădare care pe urmă fugise din oraș. Nu este surprinzător că mulți oameni importanți care locuiau la Constantinopol nu au mai așteptat să audă pașii grei ai soldaților lui Andronic veniți să-i aresteze, ci au preferat să fugă peste granițe, la suveranul normand din Sicilia sau la curtea sultanului ayyubid Saladin care, după ce îi răsturnase pe fatimizi, domnea acum în Siria și în Egipt.

În afara Constantinopolului, regimul de teroare al lui Andronic a avut un efect și mai nefericit, stimulând separatismul provincial. În anul 1184, una dintre rudele lui Andronic, Isaac Comnenul, fost guvernator al Ciliciei, a traversat marea din Asia Mică în Cipru, însoțit de un corp de armată. Ajuns acolo, a prezentat documente imperiale false, potrivit cărora ar fi fost numit guvernator al insulei. Odată ce a preluat controlul, a dat totul pe față și s-a proclamat împărat. Țelul lui Isaac era să ajungă la Constantinopol, însă efectul revoltei sale a fost separarea Ciprului de imperiu. Isaac a condus insula independent până în 1191, când, în urma invaziei, a fost cucerită de regele Angliei, Richard Inimă de Leu, care era în drum spre cruciada din Țara Sfântă. Ciprul nu avea să mai facă parte niciodată din teritoriul bizantin.

Regimul de teroare al lui Andronic s-a sfârșit abrupt în septembrie 1185. Câțiva dintre călăii lui s-au dus la casa unui nobil tânăr și bogat, numit Isaac Anghelos, cu intenția să-l aresteze pentru trădare. Știind că arestarea echivala cu o moarte sigură, Anghelos a încălecat pe cal și i-a atacat, omorând pe unul din grup, apoi a galopat pe străzi până la Hagia Sofia. Acolo s-a proclamat împărat, iar poporul

din Constantinopol, care rămăsese pasiv atunci când Andronic îl eliminase pe Alexie al II-lea, s-a alăturat acum cauzei lui Isaac. Văzând cum evoluează evenimentele, Andronic a încercat să fugă din Constantinopol, dar a fost prins și adus înapoi. A sfârșit violent, linșat pe Hipodrom de mulțimea înfuriată.

Impunerea unui nou împărat, Isaac al II-lea Anghelos (1185–1195), și a unei noi dinastii, nu a pus capăt separatismului sau instabilității. Isaac era pe tron de mai puțin de un an când a început să piardă controlul asupra Bulgariei. Evenimentele nu se petreceau în contextul unei răscoale generale menite să spele rușinea după dezastrul național umilitor din 1018, ci erau provocate de nemulțumirea nobilimii locale în legătură cu poziția ocupată în cadrul ierarhiei imperiale și de impozitele prea ridicate. Mai mult, liderii inițiali ai revoltei nu erau câtuși de puțin bulgari, ci vlahi. La începutul lui 1186, când Isaac al II-lea s-a aflat în Tracia, la Kypsella, a fost vizitat de doi frați vlahi, Petru și Asan, care i-au făcut genul de propunere pe care suveranii bizantini erau cât se poate de obișnuiți să o audă. Cei doi îi ofereau să îndeplinească servicii militare în armata bizantină în schimbul unei recompense, în acest caz fiind vorba de domenii din zona Munților Balcani. Cererea a fost respinsă și frații s-au supărat. În schimbul aprins de replici care a urmat, Asan a fost lovit peste obraz de una dintre rudele împăratului. Cei doi au plecat jurând să se răzbune și, profitând de nemulțumirea din rândul vlahilor din cauza unei dări recent impuse pentru a plăti nunta împăratului, au strâns o armată și au pornit spre Preslav. Armata bizantină a reacționat repede și i-a respins pe vlahi dincolo de Dunăre, unde Petru, Asan și cumanii turcici au încheiat o alianță. S-au întors în forță anul următor și i-au pus pe fugă pe bizantini, silindu-i să abandoneze spațiul dintre Dunăre și Munții Balcani. Cum Asan

avea acum controlul militar asupra a ceea ce fusese centrul vechiului hanat bulgar, s-a proclamat suveran al Bulgariei. În 1202, bizantinii au fost obligați să accepte un fapt evident și au încheiat un tratat de recunoaștere a independenței Bulgariei.

Pierderea acestui teritoriu ținea de un fenomen mai larg. Peste tot în imperiu, seniorii locali își asumau rolul de suverani în regiunile lor, colectând impozite și sfidând autoritatea centrală. La Strumnitsa, în Macedonia, un mercenar vlah numit Dobromir Chrysos (Hriz), care luptase alături de bizantini împotriva lui Petru și Asan, a ocupat fortăreața și și-a extins controlul asupra regiunii din jur. La Filadelfia, în Asia Mică, Teodor Mangaphas a fost proclamat împărat și a început să bată monede din argint cu portretul lui. În Grecia, Leon Sgouros a pus mâna pe Argos și Corint. Acești rebeli nu erau o noutate. Ei profitau de resentimentele pe care mulți provinciali le nutreau împotriva metropolei îndepărtate, a cererilor insistente de impozite venite de acolo și a apărării ineficiente. Noi erau doar proporțiile atinse acum de acest gen de revolte.

Separatismul din provincii era însoțit de lipsa de stabilitate de la centru. În 1187, Isaac al II-lea și-a văzut domnia contestată de unul dintre cei mai buni generali ai imperiului, Alexie Vranas, care a pornit în marș împotriva capitalei. Isaac a ieșit cu bine din această criză, ca să fie răsturnat de pe tron în 1195 de propriul său frate, care l-a înlocuit, domnind sub numele Alexie al III-lea Anghelos (1195–1203). Și acest Alexie a trebuit să înfrunte frecvente comploturi și revolte. Una dintre cele mai serioase mișcări s-a petrecut în 1200, când Ioan Comnenul Axouchos, stră-strănepot al împăratului Ioan al II-lea, și-a forțat pătrunderea în Marele Palat cu o ceată de susținători și s-a așezat pe tron, înainte ca o trupă de soldați să-l fugărească pe coridoare, să-l prindă și să-i reteze capul.

În șirul fără sfârșit de lovituri și contralovituri din anii 1180 și 1190, împărații din familia Anghelos ar putea fi iertați pentru convingerea lor că exista o sursă de putere pe care puteau întotdeauna conta – latinii. Ei contribuiseră la salvarea imperiului după pierderea Asiei Mici și fără îndoială că aveau să o facă din nou. La fel ca Manuel I, cei doi împărați Anghelos se foloseau de ei ca secretari și ca ambasadori, mai ales în relațiile cu puterile apusene, dar mai presus de orice îi prețuiau pentru iscusința lor militară. În 1187, când înfricoșătorul senior al războiului Alexie se îndrepta spre Constantinopol, hotărât să pună mâna pe tron, reacția instinctivă a lui Isaac al II-lea a fost să se adăpostească în spatele zidurilor dinspre interior și să spere că revolta se va stinge. S-a întâmplat însă că la Constantinopol tocmai sosise Conrad de Montferrat, urmaș al unei case princiare italiene, în vederea căsătoriei sale cu sora lui Isaac, Teodora. Conrad a intrat la împăratul Issac în timp ce acesta era la masă și l-a pus într-o situație jenantă, spunându-i cu voce tare viitorului său cumnat că, în loc să mănânce, ar face bine să depună mai multe eforturi pentru pregătirile militare. La sfatul lui Conrad, armata lui Isaac a ieșit să-l înfrunte direct pe Vranas. Conrad însuși a comandat grupul de forțe din centru, unde se aflau cei mai buni soldați latini, evidențiindu-se în tunica lui roșie și fără să-și acopere fața cu o cască. A trecut la un atac de cavalerie frontal împotriva corpului din centru al lui Vranas, zdrobind orice opoziție și ajungând față în față cu generalul rebel, pe care a dat să-l doboare de pe cal. Total năucit, Vranas l-a implorat să-l cruțe, iar Conrad l-a asigurat că nu i se va întâmpla nimic neașteptat – i se va tăia gâtul, nimic mai mult! Capul generalului, împreună cu un picior, au fost expuse public în Augusteion.

Împărații bizantini au fost salvați de nenumărate ori din circumstanțe asemănătoare. Când poporul din Constantinopol i s-a împotrivit patriarhului ales de Isaac al II-lea, garda varegă este cea care l-a însoțit pe noul ierarh la Hagia Sofia și a pus capăt crizei. În 1200, garda personală latină a lui Alexie al III-lea a fost cea care a luat cu asalt Marele Palat și a pus capăt răzmeriței lui Ioan Comnenul Axouchos. Însă acest grad de dependență față de latini era acum mai periculos ca oricând. Nu numai că schisma bisericească nu fusese depășită, lăsând deschisă calea justificării unei posibile agresiuni, dar imaginea Bizanțului în Occident fusese grav pătată în ultimele decenii ale secolului al XII-lea. Masacrul negustorilor italieni de la Constantinopol, în timpul loviturii de stat a lui Andronic din 1182, făcuse ca în Apus să domine percepția că bizantinii nutreau o profundă ură secretă la adresa tuturor latinilor. Când Saladin a ocupat din nou Ierusalimul, în 1187, bizantinii au fost primii învinuiți, cu totul pe nedrept, sub acuzația că i-ar fi sprijinit și instigat pe musulmani. Au ajuns să fie considerați, în cel mai bun caz, susținători căldicei ai eforturilor de eliberare a Sfântului Mormânt, iar în cel mai rău caz drept niște fățarnici siniștri și duplicitari, urzind fără încetare să-i trădeze pe cruciați prin mijloace ascunse. În consecință, cruciați de seamă au ajuns la părerea că imperiul trebuia silit să-și folosească bogățiile pentru finanțarea efortului de redobândire a Ierusalimului. O asemenea percepție transforma utilizarea pe scară largă a forțelor latine într-un mare pericol pentru bizantini.

Așa cum împărații bizantini se bizuiau pe trupele de latini ca să-i țină la putere, la fel procedau și cei dornici să-i

răstoarne: în 1181, când principesa Maria, fiica lui Manuel I, a condus o răscoală împotriva regenței care conducea în numele tânărului Alexie al II-lea, în primul rând a recrutat italieni care să-i susțină cauza. În 1201, când s-a pus la cale un nou complot împotriva lui Alexie al III-lea Anghelos, a părut cât se poate de normal ca persoanele implicate să ia în considerare cum să-și facă rost de forțe latine dispuse să le vină în ajutor. În centrul conspirației era Isaac al II-lea cel detronat, care în 1195 fusese orbit și trimis să locuiască într-un port de pe Bosfor, la nord de Constantinopol. Acest loc de detenție era confortabil și atmosfera destinsă. Fostul împărat putea primi vizitatori, iar mulți dintre ei erau latini. Prin ei a reușit să transmită scrisori adresate fiicei sale, care era în Germania, căsătorită cu ducele Suabiei, și să organizeze fuga fiului său, Alexie, de pe teritoriul bizantin în Italia, în octombrie 1201, pe o navă din Piza. La întoarcere, după vreo optsprezece luni, în 1203, Alexie era însoțit de o flotă venețiană și de o armată latină formidabilă.

Armata era cea angajată în a Patra Cruciadă, ai cărei conducători fuseseră de acord să amâne expediția împotriva Egiptului doar pentru că Alexie le promisese vaste sume de bani și provizii pentru campania ce avea să urmeze. Principele mai promisese ca după recucerirea Ierusalimului să întrețină o armată pentru apărarea orașului și să pună capăt schismei dintre Biserici. Târgul avea tot rostul. Chiar dacă pierdeau ceva timp la Constantinopol ca să-l repună în drepturi pe Isaac al II-lea, cruciații aveau să fie după aceea mai bine dotați pentru îndeplinirea misiunii, în condițiile în care bizantinii urmau să joace în sfârșit un rol pe măsura bogăției și rangului lor în apărarea Țării Sfinte.

Așa cum se întâmpla de fiecare dată în asemenea cazuri, a urmat o perioadă de ezitări și tatonări între cei doi pretendenți la tronul imperial, cei din afara zidurilor încercând să convingă pe cineva din interior să deschidă o

poartă. Tânărul Alexie Anghelos a fost plimbat într-o navă cu vâsle în susul și în josul zidurilor dinspre mare, ca să poată face apel la cetățeni să nu se mai supună unchiului său, Alexie al III-lea. Apelurile au rămas fără ecou, iar în iulie au avut loc ciocniri, atunci când armata latină a rupt lanțul întins peste Cornul de Aur, permițând flotei venețiene să intre în port. A urmat un atac asupra zidurilor dinspre mare. Ceea ce a fost suficient pentru Alexie al III-lea, care și-a pierdut orice nădejde să-și poată menține tronul și a fugit din oraș, la adăpostul întunericului. Isaac al II-lea a fost repus pe tron, domnind alături de fiul său, devenit și el împărat sub numele de Alexie al IV-lea. Încă o dată, la fel ca în 1081, intervenția latinilor a avut ca efect căderea unui împărat și întronarea altuia.

Imediat după restaurație însă, s-a văzut limpede cât de periculoși puteau fi latinii. Serviciile lor atât de utile trebuiau întotdeauna plătite. Odată cu pierderea unei părți bune din teritoriu după 1180, scăzuseră și veniturile din impozite ale împăratului și, odată cu ele, capacitatea lui de a menține în funcțiune o fântână de aur aparent nesecată, care atrăgea în serviciul său atâția mari războinici. În 1187, când Conrad de Montferrat îl scăpase pe Isaac al II-lea de Alexie Vranas, trupele lui de latini fuseseră satisfăcute prin permisiunea de a jefui satele și gospodăriile din afara zidurilor dinspre interior. În schimb principele italian fusese ofensat de meschinăria recompensei pe care i-o oferise Isaac pentru serviciile sale și părăsise Constantinopolul. Același obstacol a apărut și acum. Alexie al IV-lea a descoperit că resursele trezorerie bizantine îi permiteau să le plătească cruciaților și venețienilor doar o fracțiune din ceea ce se pripise să le promită. Le-a dat cât a putut, confiscând chiar și odoare bisericești în acest scop, însă deficitul a rămas enorm.

În acest moment, flota cruciată ar fi putut să plece, evitând pierderi și mai mari. La urma urmei, cruciații nu

aveau cu adevărat ce căuta la Constantinopol, chiar și papa le interzisese cât se poate de limpede să meargă acolo. Pe de altă parte, proviziile lor erau pe cale să se termine și venise iarna, când putea fi riscant să navighezi în largul mării. Prin urmare au așteptat, nădăjduind, acolo unde nu era nicio nădejde, că Alexie al IV-lea le va da ajutorul promis. Toate speranțele lor s-au evaporat în ianuarie 1204, când Alexie al IV-lea și Isaac al II-lea au fost răsturnați în urma unei lovituri de palat conduse de un curtean – Alexie Murțuflos. Noul împărat, Alexie al V-lea, a suspendat fără întârziere toate plățile către flota și armata latină și s-a pregătit să apere Constantinopolul de un atac.

Se poate ca bizantinii să fi sperat ca asaltul să nu se producă. În definitiv, cruciații și venețienii erau în continuare legați prin jurământul de a se bate cu necredincioșii și de a elibera Sfântul Mormânt. Și, într-adevăr, mulți din armata cruciată aveau sentimentul că a întoarce armele împotriva unui oraș creștin ar echivala cu o încălcare a legământului. Îndoielile lor au fost însă alungate de preoții din armata latină, care i-au asigurat pe oștenii de rând că bizantinii erau schismatici, adversari ai cauzei cruciadei, și că era absolut legitim să fie atacați. Flota venețiană se afla în Cornul de Aur, ceea ce permitea navelor să traverseze apa și să atace zidurile dinspre mare în punctul cel mai sensibil.

Când s-a produs asaltul, în aprilie 1204, bizantinii au manifestat aceeași curioasă ambivalență care marcase dintotdeauna atitudinea lor față de latini. Deși existau nenumărați bizantini gata să-i considere niște schismatici barbari, împotrivirea în fața atacului a fost lipsită de avânt. S-ar fi zis că mulți dintre apărători priveau asaltul ca pe o simplă nouă încăierare între doi pretendenți la tron și nu ca pe o acțiune de pază în fața unui inamic străin și prin urmare nu aveau niciun motiv să lupte pe viață și pe moarte. Ca atare, rezistența opusă de ei a fost fără tragere

de inimă, acțiunile cele mai hotărâte de respingere a cruciaților din fața zidurilor dinspre mare venind, ca întotdeauna, din partea latinilor aflați în serviciul bizantin: mercenarii englezi și danezi. În schimb, trupele bizantine păreau să se risipească de îndată ce cruciații reușeau să-și creeze un punct de sprijin. Un soldat din Picardia s-a strecurat printr-o poartă ascunsă, după ce fusese străpunsă cu topoarele, iar când și-a fluturat sabia spre soldații de cealaltă parte, ei au fugit cu toții. Când cruciații victorioși care au intrat prin zidurile de la malul mării au ajuns pe străzi, au avut surpriza să fie întâmpinați de unii oameni cu strigătul „Sfântul Împărat, Marchizul!" Pentru ei era cât se poate de limpede că omul din fruntea cruciadei, Bonifaciu, marchiz de Montferrat și frate al lui Conrad, avea să fie noul împărat bizantin. Mulți au continuat să creadă asta chiar și atunci când cruciații au ajuns în inima Constantinopolului și au început să prade și să fure după pofta inimii, fără să cruțe nici bisericile. De fapt, așa și era de așteptat. Trupele lui Nicefor Focas procedaseră la fel în 963, ca și mercenarii latini ai lui Alexie I în 1081. Fără îndoială, mulți sperau ca lucrurile să revină la normal, odată ce zarva se potolea.

Se înșelau însă și abia în zilele următoare a ieșit la iveală enormitatea erorii lor. Bizantinii își pierduseră capitala, bunul lor de preț care le îngăduise în trecut să le supraviețuiască persanilor, avarilor și arabilor. Pierduseră Constantinopolul, deoarece atacul nu venise din partea necredincioșilor, ci a unora care, după cum spunea cineva, „purtau pe umerii lor crucea lui Hristos", oameni pe care îi considerau întrucâtva parte a lumii lor, ba chiar o parte esențială. Creștinii latini au fost cei care au dat lovitura pe care, până atunci, bizantinii fuseseră mereu capabili să o pareze.

9

NOUL CONSTANTIN

„Constantinopol, citadela pământului locuit[1], capitala imperială a romeilor, intrase, prin voia Domnului, sub stăpânirea latinilor. Din darul lui Dumnezeu, el a fost înapoiat romeilor, prin noi."

MIHAIL AL VIII-LEA PALEOLOGUL

La 16 mai 1204, în catedrala Hagia Sofia s-a desfășurat o mare încoronare, urmată de o procesiune bogat colorată, care a traversat Augusteionul spre Marele Palat. De-a lungul secolelor, Constantinopolul asistase la nenumărate asemenea ceremonii, dar cea de acum era cât se poate de diferită. Pe noul împărat nu-l chema Constantin, Leon sau Alexie, ci Balduin. Nu venea din Asia Mică sau din Balcani, ci din Țările de Jos, unde fusese conte de Flandra și de Hainaut înainte de a se alătura Cruciadei a Patra. El reprezenta exact modelul așteptat de bizantini din partea unui

[1] Din grecescul *oikuméne gê*, ecumenic, general, universal (n. tr.).

latin, adică era un bărbat de acțiune, în a cărui familie exista tradiția îndelungată și mândria de a fi pornit călare spre Răsărit, în Cruciadă. Mai erau și alte diferențe. Balduin a fost încoronat nu de patriarhul Constantinopolului, ci de arhiepiscopul de Soissons și, bineînțeles, nu era Porfirogenet. Ajunsese în funcția supremă grație alegerii lui de către un consiliu format din conți francezi și din venețieni din rândul conducătorilor Cruciadei a Patra. Dar în alte privințe ceremonia nu s-a deosebit cu mult de cele organizate cu prilejul încoronării împăraților dinainte. Balduin era gătit în aceleași veșminte pe care le purtaseră și predecesorii și avea aceleași cizme purpurii. Atârnat de gât purta marele rubin pe care Manuel I obișnuia să-l etaleze la ocazii speciale. La eveniment erau prezenți nu numai latini, ci și o mulțime de constantinopolitani vorbitori de greacă, care-l aclamau cu toată vigoarea pe noul împărat.

Se părea că noul regim avea să fie acceptat nu numai în capitală, ci că va reuși să-și extindă autoritatea și în provinciile bizantine. În toamnă însă, Balduin a trecut la împărțirea oficială a teritoriilor imperiului între apropiații săi, gest foarte asemănător cu divizarea Angliei de către Wilhelm Cuceritorul după ce a ocupat țara în 1066. Fiecare a primit o bucată de pământ pe măsura rangului, iar în schimb se aștepta ca ei să se alăture armatei imperiale, împreună cu oamenii lor, atunci când li se cerea. Bonifaciu de Montferrat a primit Tesalonicul, Niceea a revenit contelui Louis de Blois, Filadelfia lui Etienne de Perche. În primă instanță populația locală a acceptat, cu plăcere chiar, aceste schimbări. În acel august, când împăratul Balduin și armata lui porniseră de la Constantinopol spre vest, poporul din Tesalonic a ieșit să-i întâmpine și să predea orașul, fără nicio rezistență. La Lopadion, în Asia Mică, reprezentantului noului împărat i-a ieșit în cale o procesiune purtând cruci și Evanghelii, care să-l primească

așa cum se cuvine pe fratele lor creștin. Tocmai forțele separatismului provincial, care dăduseră atâtea bătăi de cap împăraților bizantini, au venit acum în ajutorul cuceritorilor latini. Rénier de Trith și cei o sută douăzeci de însoțitori ai săi au fost primiți cu entuziasm în orașul Filipopolis din Tracia, acordat lui Rénier de împăratul Balduin. Localnicii sperau că acest senior latin le va asigura o apărare eficientă împotriva bulgarilor și vlahilor, ceea ce Alexie al III-lea Anghelos și înaintașii lui reușiseră în prea mică măsură. Minoritățile nemulțumite au fost și ele bucuroase de noii stăpâni. Când Pierre de Bracieux și Payen d'Orleans au traversat în Asia Mică spre sfârșitul lui 1204, și-au găsit aliați în comunitățile de armeni, care îi urau pe foștii conducători de la Constantinopol. Astfel, la finalul anului 1204, părea cu adevărat posibil ca Bizanțul să-și continue existența și chiar să înflorească sub o nouă înfățișare. Se întâmplase doar ca regimul epuizat și incompetent de la Constantinopol să fie înlocuit de altul, dinamic și cu succes din punct de vedere militar. Chiar oamenii care salvaseră de nenumărate ori imperiul în ultimii o sută cincizeci de ani îi controlau acum destinul.

Bineînțeles, nu toată lumea era mulțumită de venirea la putere a latinilor. Vechii potentați s-au văzut excluși, sărăciți și fără prieteni. Fugarul Alexie al III-lea Anghelos a fost prins de Bonifaciu de Montferrat și trimis ca prizonier în Italia. Alexie al V-lea Murțuflos, cel cu o domnie atât de efemeră, încercase să improvizeze o rezistență de ultimă clipă în aprilie 1204, înainte de a se refugia în Tracia, unde a fost prins și executat prin aruncare de pe coloana lui Teodosiu, cea mai înaltă din Constantinopol. Văzând că sub noul regim nu era loc pentru ei, mulți dintre curtenii și sfetnicii care susținuseră dinastia Anghelos au început să plece de la Constantinopol în săptămânile de după cucerirea latină. În zonele rurale au fost priviți cu prea puțină simpatie.

Mulți țărani din Tracia au profitat de prilej ca să-i ia în derâdere pe cei care până nu demult îi stăpâniseră și îi copleșiseră cu impozite, acum ajunși și ei în mizerie.

Până la urmă, umilința vechii elite s-a dovedit trecătoare. Bizantinii care se grăbiseră să se bucure de victoria latinilor au constatat curând că noul regim era nu numai la fel de rapace ca și cel de dinainte, dar pe deasupra era lipsit de capacitatea Bizanțului de a-i integra pe străini, de a-i recompensa și de a se folosi de aptitudinile lor. Poporul din Tracia și din Macedonia a făcut primul această descoperire. După ce a preluat controlul Tesalonicului, toată bunăvoința lui Bonifaciu de Montferrat s-a evaporat. Asupra populației au fost puse biruri grele, iar cele mai bune case au fost confiscate și date în folosință cavalerilor săi. Chiar și în aceste circumstanțe, unii dintre cei mai de seamă oameni din oraș au sperat să-și găsească un loc în noua ordine. O delegație a lor l-a întrebat pe Bonifaciu dacă se pot înrola în armata lui. Au fost respinși cu dispreț. Aceeași cerere a fost adresată și împăratului Balduin. Și el i-a refuzat. Latinii nu aveau nevoie de efeminații „greci“

A mai fost un factor care a împiedicat ca o mare parte din populația vechiului imperiu să se acomodeze cu noile condiții: schisma îndelungată dintre Bisericile Bizantină și Catolică. Prăpastia dintre ele a crescut din cauza purtării armatei latine în momentul când Constantinopolul a ajuns la mila ei, în aprilie 1204. Acești pretinși cruciați nu s-au mulțumit să prade biserici. Au intrat chiar și în catedrala Hagia Sofia, pătrunzând în zona sacră din spatele catapetesmei și luând de acolo tăvile și potirele liturgice. Au scos acoperămintele din aur și argint de pe uși și de pe altar și au adus în sanctuar măgari ca să care poverile. Colecția fără egal de moaște din capela Pharos a Marelui Palat a fost jefuită și majoritatea odoarelor au fost duse în Apus. Coroana de Spini a ajuns la Paris, iar Mandylionul de la

Edessa a dispărut fără urmă. Nu mai era un jaf, ci un sacrilegiu. După aceea, patriarhul de la Constantinopol a fugit din oraș, prin urmare latinii l-au înlocuit cu omul lor, un venețian numit Tommaso Morosini, care a anunțat triumfător că schisma se încheiase. Unii clerici bizantini s-au agățat de speranța că tradițiile lor religioase se puteau adapta la dominația latină. I-au scris chiar papei Inocențiu al III-lea, propunându-i să convoace un mare sinod bisericesc care să rezolve schisma, cerând în același timp să li se îngăduie să aibă propriul lor patriarh, vorbitor de greacă. În 1206, un grup de prelați s-a întâlnit cu Morosini și cu nunțiul papal la Constantinopol, ca să-și prezinte doleanțele. Au primit răspunsul sec că trebuie să asculte de patriarhul lor legiuit, Morosini. Când au ridicat obiecții, Morosini le-a strigat: „Trebuie să mă acceptați. Sunteți nesupuși și vă vom trata după cum meritați!" S-a ținut de cuvânt și a închis multe biserici constantinopolitane. A urmat un exod al clerului bizantin spre provincii.

Latinii ar fi reușit poate chiar și în aceste circumstanțe să-și păstreze devotamentul supușilor bizantini, dacă și-ar fi menținut reputația de a fi invincibili în război, dar și acest mit s-a prăbușit la un an după preluarea puterii. La începutul lui 1205, un grup de nobili bizantini nemulțumiți din Tracia s-a revoltat împotriva stăpânirii latine, iar împărat Balduin a pornit curând împotriva lor, asediind cetatea Adrianopol. În disperare de cauză, bizantinii au apelat la un vechi dușman, țarul noii Bulgarii independente, Caloian, care a venit spre sud, în fruntea unei armate de călăreți-arcași cumani. Ciocnirea s-a produs lângă Adrianopol, iar cavalerii apuseni în armură i-au privit cu destul dispreț pe cumanii îmbrăcați în piei de oaie și înarmați doar cu arcuri mici. Cu toate că primiseră ordin să nu procedeze așa, cavalerii i-au atacat frontal, în galop. Au oferit astfel cumanilor ocazia să-și pună în aplicare

tactica lor preferată: s-au prefăcut că fug, după care s-au întors brusc și au lansat asupra urmăritorilor o ploaie de săgeți. Speriați de șiretlicul neașteptat, unii dintre soldați au fugit, însă împăratul Balduin și cavalerii lui au rămas neclintiți, căzând de pe cai unul câte unul, sub lovituri. Printre cei uciși în luptă s-au numărat Louis, conte de Blois, și Etienne de Perche, care abia primiseră Niceea și Filadelfia. Balduin a fost prins și dus la Târnovo, capitala lui Caloian, de unde nu a scăpat cu viață. Despre soarta lui au circulat ani întregi după eveniment cele mai macabre povești: se spunea că, la ordinul lui Caloian, i-au fost retezate brațele și picioarele și a fost aruncat într-o râpă stâncoasă. Ar fi agonizat trei zile nesfârșite, ciugulit de păsări și incapabil să se miște.

Balduin a fost urmat de fratele lui, Henric, un om de valoare, și Imperiul Latin a reușit să supraviețuiască, deși lovitura dată prestigiului său a fost enormă. Bizantinii îi admiraseră întotdeauna pe latini pentru calitățile lor de războinici, dar acum, când își dezvăluiseră deodată slăbiciunea, a început să se consolideze și rezistența împotriva lor. O mare parte din Asia Mică, Grecia și Balcanii de Vest încă nu intraseră cu adevărat sub stăpânirea latină și în aceste regiuni apusenii nu au mai fost bine primiți. Încă înainte de înfrângerea din Bulgaria, orașul Prousa refuzase să-și deschidă porțile, ca Tesalonicul, la apropierea unei armate latine. Pentru început, rezistența a fost condusă de o parte dintre magnații locali care sfidaseră dinastia Anghelos – spre exemplu, Teodor Mangaphas din Filadelfia și Leon Sgouros din Grecia – dar ei dispuneau de mijloace limitate și provocarea lor s-a dovedit inutilă, chiar și după dezastrul de la Adrianopol. Mangaphas a fost zdrobit de Henric de Flandra la Adramyttion în 1206, iar Sgouros a fost blocat de forțele lui Bonifaciu de Montferrat în fortăreața Acrocorint, care domină orașul Corint. După cinci ani, s-a sinucis

de disperare, sărind cu calul în prăpastie. Între timp, se ridicaseră alți doi conducători care au pus mai multe probleme latinilor. În Epir, în vestul Greciei, Mihail Anghelos, un văr al împăraților Isaac al II-lea și Alexie al III-lea, și-a asumat rolul de stăpân al orașului Arta, în vreme ce Teodor Lascaris, ginerele lui Alexie al III-lea, s-a instalat la Niceea, în Asia Mică. În acele locuri, li s-au alăturat acei membri ai fostei elite care plecaseră de la Constantinopol. În jurul lacului Niceea a crescut chiar un mic oraș de colibe, unde stăteau acești refugiați care pierduseră totul în 1204.

Arta și Niceea au devenit centrele de contestare a împăratului latin, din punct de vedere nu numai militar, ci și ideologic. Conducătorii ambelor orașe au anunțat fiecare că este împăratul bizantin legitim, trimis de Dumnezeu să-i izgonească de la Constantinopol pe latinii schismatici și să redea imperiului vechea strălucire. Teodor Lascaris a fost încoronat împărat la Niceea în 1208, de către patriarhul constantinopolitan în exil, rivalul lui Morosini. Conducătorul din Epir a așteptat până în 1225, după ce dăduse o mare lovitură și recucerise de la latini Tesalonicul, ceremonia fiind condusă de arhiepiscopul din Ohrida. Curțile de la Arta și Niceea urmau modelul celei de la Constantinopol, copiind până în detaliu administrația, serviciile civile și casa imperială. S-a reluat educația bazată pe clasicii greci, care a devenit testul pentru cooptarea în administrație, la fel cum fusese la Constantinopol. Aceste orașe de provincie au beneficiat enorm de statutul lor de capitală dobândit atât de brusc, fiind transformate de o adevărată furie constructivă. O biserică impresionantă, cu cinci turle, a devenit piesa de rezistență din Arta, în vreme ce la Niceea, în secolul al XIII-lea, s-au înălțat nu mai puțin de șase biserici noi, pe lângă palatele pentru împărat și patriarh.

Provocarea nu s-a limitat la retorică și imagine. Statele succesoare au fost în scurt timp capabile să scoată la luptă

armate formidabile. Gospodărirea grijulie a agriculturii și comerțului le-a permis să prospere, acumulând resursele de care aveau nevoie. Mai mult, acești bizantini din exil nu uitaseră cum trebuie să te porți cu nenumăratele valuri de popoare migratoare sosite la frontiere. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, atât creștinii, cât și musulmanii au trăit cu spaima mongolilor, al căror imperiu se extindea spre vest cu o viteză înspăimântătoare. Spre 1241, acești luptători care se deplasau extrem de repede pe caii lor au ajuns la hotarele Ungariei, unde au înfrânt o coaliție a latinilor care încerca să-i oprească. Doi ani mai târziu au aplicat același tratament turcilor selgiucizi din Asia Mică. Sultanul de la Iconium a fost lăsat la locul său, cu condiția să plătească hanului mongol un tribut anual. Alte triburi nomade au fugit din calea măcelului. În 1237, un grup de cumani au traversat Dunărea și Munții Balcani și s-au refugiat în Macedonia, cauzând pagube considerabile pe teritoriul bulgar. Bizantinii de la Niceea, care nu se învecinau cu mongolii, au reușit să profite de această situație. Cumanii au fost invitați să se așeze pe valea râului Meandru din Asia Mică și au devenit un element important în armatele imperiului de la Niceea. Nu doar popoarele stepei, așa cum erau cumanii, au servit suveranilor de la Niceea și Epiros ca mercenari. Acolo existau corpuri chiar și mai mari de latini, la fel ca înainte de 1204. Bizantinii erau perfect conștienți că un om oarecare, din Normandia sau din zona lombardă, nu se simțea prin nimic legat de împărații flamanzi și de aliații lor venețieni de la Constantinopol și avea să le servească loial doar dacă era bine plătit. Așteptările lor în această privință nu au fost înșelate.

Grație acestui proces de regrupare, spre anii 1220 țelul de a recupera orașul imperial părea tot mai la îndemână. Și mai importantă a fost moartea capabilului împărat latin Henric, în 1216, deoarece următorii împărați au fost trecători

și ineficienți. Teritoriile latine din afara capitalei s-au restrâns drastic, iar regimul de la Constantinopol era susținut doar de venețieni, care reușeau să aprovizioneze orașul pe mare. Dar deși era evident că Imperiul Latin avea să se prăbușească mai devreme sau mai târziu, nimeni nu ar fi putut spune care dintre cei doi împărați bizantini rivali avea să-i dea lovitura de grație. Între Arta și Niceea a izbucnit un război al cuvintelor. La Niceea se pretindea că împăratul din Arta era un impostor, din cauză că fusese înscăunat de un simplu arhiepiscop. Curtenii din Arta răspundeau că încoronarea lui Teodor Lascaris nu era valabilă, deoarece fusese îndeplinită de un așa-zis patriarh, care cumula funcții, fiind și arhiepiscop de Niceea. Controversa ar fi durat o eternitate dacă nu ar fi fost făcută inutilă de desfășurarea evenimentelor. În 1230, împăratul din Epir s-a certat cu țarul bulgar Ioan Asan al II-lea. Invazia sa nesocotită în Bulgaria s-a încheiat cu înfrângerea și capturarea lui în bătălia de la Klokotnița și pierderea unei mari părți a teritoriului. În 1241, suveranul din Epir a renunțat la titlul imperial și s-a mulțumit cu cel de despot, adică de „guvernator autonom". Împăratul de la Niceea a rămas unic lider necontestat al campaniei de alungarea latinilor. Sub domnia lui Ioan al III-lea (1221–1254), care venise la putere căsătorindu-se cu una dintre fiicele lui Teodor Lascaris, Niceea și-a extins foarte mult teritoriul controlat. Tesalonicul a fost cucerit în 1246. Odată ce s-a văzut în stăpânirea majorității spațiului din jurul capitalei pierdute, Ioan al III-lea părea la un pas să facă gestul final, dar tocmai atunci acest împărat extrem de eficient a murit. Fiul și succesorul lui, Teodor al II-lea, a domnit doar patru ani și l-a lăsat drept moștenitor la tron pe Ioan al IV-lea, atunci în vârstă de șapte ani. Campania s-a împotmolit și împăratul latin a fost lăsat să domnească în continuare, sărac, dar teafăr, în Marele Palat de la Constantinopol.

Pe când era în campanie în Tracia, în ultimul său an de viață, împăratul de la Niceea, Ioan al III-lea, a primit informații că unul dintre tinerii subordonați ar putea să fie în negocieri secrete cu țarul bulgar și cu despotul Epirului. Împăratul a fost cu atât mai deranjat de această știre cu cât guvernatorul respectiv era Mihail Paleologul, pe care îl crescuse în palat ca pe propriul fiu. Problema era că Mihail prezenta toate semnele unui potențial uzurpator. Familia lui, care plecase din Constantinopol după cucerirea latină, stabilise legături de sânge cu familiile Comnen și Anghelos, prin urmare putea revendica tronul, făcând apel la descendență. Avea și celelalte calități necesare unui împărat, căci, abia trecut de douăzeci de ani, era un foarte competent administrator și lider. Ioan îl numise guvernator al orașelor Serres și Melnik, recent recuperate. Era un soldat capabil și se bucura de popularitate în rândul trupelor, inclusiv cele de mercenari latini, element vital pentru oricine se gândea să pună mâna pe putere. Paleologul a fost arestat și adus pentru judecată în fața împăratului, dar zvonurile nu au putut să fie considerate argumente solide împotriva lui și a fost achitat. Ca să-i arate că nu are resentimente, Ioan i-a dat lui Paleologul de soție pe nepoata sa, Teodora, și l-a numit în funcția de Mare Conetabil, comandant al mercenarilor latini.

În pofida reabilitării, asupra lui a continuat să planeze bănuiala, chiar și după ce Ioan al III-lea a murit și locul i-a fost luat de Teodor al II-lea. Dacă ne gândim la evenimentele ce au urmat, suspiciunile erau cât se poate de întemeiate. Paleologul trăia cu teama continuă de a fi arestat și cu frica de a fi orbit, ca simplă măsură de precauție. Teodor al II-lea arătase cu alte prilejuri că la nevoie putea fi nemilos. Stabilise ca fiul despotului din Epir s-o ia de soție pe fiica

sa, dar când tânărul și mama lui au sosit la Tesalonic în vederea ceremoniei, a pus să fie închiși și a refuzat să-i elibereze până când nu i s-a cedat portul Dyrrachion. Paleologul a decis că nu era cazul să riște. În toamna anului 1256, în timp ce împăratul era plecat în Balcani, a fugit peste graniță la curtea sultanului selgiucid de la Iconium. A fost de acord să se întoarcă în anul următor, după ce Teodor al II-lea jurase să nu-i facă vreun rău, iar Paleologul promisese să nu încerce să-i ia tronul.

Poate că lucrurile s-ar fi oprit aici dacă Teodor al II-lea nu s-ar fi îmbolnăvit, stingându-se din viață în august 1258. Teodor l-a numit prin testament pe cel mai de încredere slujitor al său, George (Georgios) Mouzalon, tutore și regent al copilului-împărat Ioan al IV-lea. Alegerea nu era pe placul numeroșilor dușmani pe care reușise să și-i facă Teodor al II-lea în scurta lui domnie și regimul nici nu a rezistat mult. La trei zile după funeraliile împăratului s-a ținut un parastas în mănăstirea unde era îngropat. În afara lăcașului s-a adunat o mulțime ostilă, alcătuită din oameni de seamă, supărați dintr-un motiv sau altul. La un semnal, aceștia și-au scos săbiile și au intrat în biserică – corul s-a oprit din cântări și preoții s-au retras prudent. Regentul Mouzalon și frații lui, crezând că ei erau cei căutați de intruși, au încercat să se ascundă. Un mercenar latin cu privire ageră a observat genunchii lui Mouzalon ieșind de sub masa altarului, l-a tras din ascunzătoare și l-a tăiat literalmente în bucăți.

Mihail Paleologul nu era printre făptași, dar ar fi dificil de crezut că nu era implicat, într-un fel sau altul, ținând seama că a fost beneficiarul direct al asasinatului. El și frații lui l-au luat imediat pe micul împărat Ioan sub protecția lor și, în câteva săptămâni, Mihail era unanim recunoscut drept regent și păzitor al lui Ioan. După alte câteva luni, s-a simțit suficient de sigur pe sine să facă următorul pas

și să se încoroneze și el ca împărat, sub numele de Mihail al VIII-lea (1259–1282), înțelegerea fiind cea tradițională, că va domni alături de legitimul Ioan al IV-lea. Chiar dacă pătrunsese ca intrus în dinastia Lascaris, Mihail a continuat cu fidelitate politica socrului său Ioan, clamând cu aceeași vigoare retorica renașterii imperiale și îndatorirea sacră de a redobândi Constantinopolul. Nu scăpa niciun prilej să se prezinte drept moștenitor de drept al împăraților bizantini din trecut. O ocazie i s-a ivit pe când se afla în campanie în Tracia, în 1260. Ofițeri de-ai lui l-au înștiințat că o patrulă ajunsese până într-un loc de unde se vedeau zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului. Pe fortificații stăteau latini bine organizați și nu era vreo speranță că ar fi putut pătrunde în oraș, prin urmare soldații s-au retras în suburbia Hebdomon. Acolo au găsit o mănăstire părăsită, folosită drept grajd pentru vite. Intrând în biserica în ruine, au fost surprinși să descopere un schelet omenesc proptit într-un colț. Scheletul își pierduse brațele și picioarele și un glumeț oarecare îi vârâse în gură un fluier de trestie, ca de cioban. Alături era un sarcofag gol și, când s-au aplecat, soldații au citit pe el cuvintele: „Neobosit cât a fost viața mea de lungă, de strajă pentru copiii Noii Rome." Atunci au înțeles că se aflau chiar în fața mormântului Bulgaroctonului Vasile al II-lea. Auzind acestea, Mihail a pus ca rămășițele să fie învelite cu respect în pânze de mătase și puse într-o raclă ornamentată. Aceasta a fost apoi purtată nu departe, la Selymbria, și reînhumată cu toate onorurile imperiale, ca din partea unui împărat bizantin către altul.

Gesturile simbolice și propaganda erau bune, dar Mihail nu-și putea justifica uzurparea decât prin victorie. Acum, când împăratul de la Niceea stăpânea tot ținutul din jurul Constantinopolului, era de așteptat să cucerească orașul curând, iar despotul Epirului s-a unit cu regele

Siciliei și alți potentați latini ca să-l împiedice. În toamna lui 1259, fratele lui Mihail, Ioan Paleologul, s-a bătut cu această coaliție ostilă la Pelagonia, în Epir. Cu toate că erau depășiți numeric, bizantinii din Niceea au ieșit victorioși, omorându-i pe toți cei patru sute de cavaleri trimiși de regele Siciliei. În mod caracteristic însă, bizantinii nu au învins doar prin forța armelor, ci un rol în victorie l-au jucat și zvonurile false abil răspândite. În noaptea dinaintea bătăliei, Ioan Paleologul a trimis un mesaj către despotul Epirului, avertizându-l că aliații lui latini plănuiau să-l trădeze. Guvernatorul s-a lăsat prins în cursă și a fugit cu mulți dintre oamenii săi, contribuind astfel la echilibrarea șanselor.

Mihail trecea acum prin aceeași situație ca o mulțime de alți aspiranți la cucerirea Constantinopolului. La fel ca hanul Simeon, ieșise victorios din toate bătăliile, însă avea încă de trecut de zidurile inexpugnabile ale cetății. În primăvara anului 1260 a asediat Galata, de cealaltă parte a orașului și a Cornului de Aur, dar fără succes. Singura speranță rămasă, la fel ca la 1081, era ca armatei sale să i se ofere acces de către cineva din cetate și exact asta s-a întâmplat în cele din urmă. În iulie 1261, unul dintre generalii lui, Alexie Strategopulos, se afla în apropiere împreună cu armata când a aflat că practic orașul era lipsit de apărare. O mare parte din garnizoana latină plecase să atace insula Daphnusion, posesiune a Niceei. A mai venit și știrea că una dintre micile porți ascunse din ziduri fusese lăsată deschisă de un simpatizant. Generalul a profitat de ocazie și un grup de cincisprezece bărbați s-a strecurat prin poartă în noaptea de 25 iulie. Informațiile erau corecte: pe ziduri nu era aproape nimeni. Singurul străjer apărut în cale a fost luat de picioare și aruncat cu capul înainte de pe metereze. Apoi au fost deschise porțile principale și armata a pătruns înăuntru. Practic, nu a întâmpinat nicio rezistență și, a doua zi în zori, orașul era în mâinile lui Strategopulos.

Mihail al VIII-lea se afla pe malul asiatic al Bosforului cu trupele lui când a aflat de ocuparea Constantinopolului. Era încă foarte devreme de dimineață și împăratul dormea la el în cort. A fost nevoie ca veștile să-i fie transmise surorii lui Mihail, Eulogia, care a intrat în cortul împăratului și l-a gâdilat la tălpi cu o pană ca să-l trezească. La început, Mihail n-a vrut să creadă, dar apoi a sosit un mesager, aducând coroana și sceptrul împăratului latin Balduin al II-lea, pe care le lăsase în urmă în graba lui de a scăpa din Marele Palat. Mihail însuși a descins la Constantinopol trei săptămâni mai târziu, pe 15 august. Data a fost aleasă cu grijă, fiind sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, protectoarea orașului. Împăratul a intrat prin Poarta de Aur, mergând pe jos, cu toată umilința, în spatele icoanei Hodighitria, procesiunea urmând drumul până la Hagia Sofia, pe străzile mărginite de mulțimi entuziasmate. Interludiul stăpânirii latine se încheiase.

Mihail realizase visul lungilor decenii de exil ale suveranilor de la Arta și Niceea. Pusese din nou Constantinopolul sub pavăza unui împărat și a unui patriarh care respectau adevărata Credință Ortodoxă, și nu versiunea greșită predicată de latini. Prin urmare, se putea pretinde un nou Constantin, al doilea întemeietor al orașului a cărui construcție fusese începută de ilustrul lui înaintaș. Se folosea într-adevăr de acest titlu în documentele oficiale, dar simțea nevoia să comunice acest fapt unei audiențe mai largi, prin urmare a dat ordin de ridicare a unei columne în fața Bisericii Sfinții Apostoli. În vârful ei era o statuie a Arhanghelului Mihail, în fața căruia stătea îngenuncheat un împărat, care-i oferea Arhanghelului o

machetă a orașului. Lumea știa cât se poate de bine că Arhanghelul Mihail era patronul împăratului, iar imaginea Sfântului era de multe ori prezentă și pe monedele emise în timpul domniei lui. Prin urmare, împăratul reprezentat pe columnă putea fi Constantin sau însuși Mihail.

Aceeași idee de a pune toate lucrurile la punct a stat și la baza programului lui Mihail de reconstrucție și renovare a capitalei recent recuperate. Unele proiecte erau strict practice, cum ar fi creșterea înălțimii zidurilor dinspre mare de-a lungul Cornului de Aur, pentru a-i împiedica pe alții să repete mișcarea tactică a latinilor din aprilie 1204. S-au reparat străzi și portice, s-au întemeiat școli și spitale. Unele au servit să arate credința și grija față de Biserică ale lui Mihail, spre deosebire de latini, care lăsaseră numeroase clădiri religioase să cadă în ruină. La multe dintre ele s-au clădit acoperișuri noi din țiglă sau plumb, aducându-se mobilier nou, care să-l înlocuiască pe cel furat. Hagia Sofia a fost împodobită cu un nou deisis în mozaic: reprezentarea lui Iisus între Maica Domnului și Ioan Botezătorul. Palatul Vlaherne a fost redecorat cu scene din victoriile lui Mihail, alături de cele comandate mai înainte de Manuel I Comnenul.

Noului Constantin nu-i reveneau doar restaurările din capitală, ci și renașterea rolului ei de centru al creștinismului ortodox. Influența culturală și ecleziastică a Bizanțului în acele țări convertite de el la creștinism fusese serios clătinată de slăbiciunea de la sfârșitul secolului al XII-lea și de cucerirea latină din 1204. În urma dezastrului, domnitorii slavi încercaseră să se adapteze la noul regim. În noiembrie 1204, țarul bulgar Caloian primise o coroană din mâinile legatului papal și-i promisese suveranului pontif că Biserica Bulgară va fi din acel moment supusă Sfântului Scaun. În 1217, suveranul Serbiei, Ștefan Nemanjic, fusese și el încoronat și primise titlul de rege de la Roma. Dar

legăturile culturale și emoționale din trecut nu erau atât de ușor de desfăcut, mai ales atunci când slăbiciunea Imperiului Latin a devenit la fel de limpede pentru bulgari și sârbi, cât și pentru toți ceilalți. Curând toată suflarea a ajuns să-l recunoască pe patriarhul în exil de la Niceea capul de drept al Bisericii, în detrimentul rivalului său latin de la Constantinopol. În 1219, o delegație din Serbia a sosit la Niceea ca să ceară înscăunarea unui arhiepiscop al Serbiei, ceea ce patriarhul a acceptat cu bucurie. Bulgarii s-au întors și ei la matcă în 1235, când țarul lor a recunoscut oficial primatul patriarhului din Niceea. Și rușii procedaseră la fel, trimițându-și arhiepiscopii la Niceea, în vederea întronării.

Acum, odată ce patriarhul și împăratul se întorseseră la Constantinopol, întâietatea religioasă bizantină putea fi afirmată cu și mai mare tărie. În 1272, Mihail al VIII-lea a anunțat că Bisericile din Serbia și Bulgaria aveau de atunci înainte să fie sub oblăduirea arhiepiscopului din Ohrida, oraș aflat acum pe teritoriu bizantin, nu bulgăresc. Era dispus să folosească forța pentru a reafirma influența bizantină în Balcani. În 1279, a trimis o mică expediție peste Munții Balcani, pe calea urmată de Ioan Tzimiskes și de Vasile al II-lea, în susținerea țarului bulgar Ioan Asan al III-lea împotriva rebelului Ivailo. Din nefericire, deși au ocupat Târnovo, trupele bizantine nu au fost suficient de numeroase ca să câștige războiul și Ioan Asan a trebuit să se refugieze din nou la Constantinopol.

În ciuda unor asemenea piedici, Mihail al VIII-lea a avut un succes remarcabil în menținerea pe linia de plutire a imperiului, într-o conjunctură în care erau dramatic copleșiți numeric și împresurați din toate părțile, un rol pe care împărații bizantini l-au jucat începând din 378, la Adrianopol. Ca întotdeauna, utilizarea forței militare brute reprezenta rareori o opțiune, iar lui Mihail al VIII-lea nu

i-a rămas decât să apeleze la obișnuita gamă de mijloace alternative. Mai mult, era în mare dezavantaj și față de împărații care domniseră la Constantinopol înainte de 1204. Imperiul său, așa cum fusese reconstituit în 1261, era mult mai mic, fiind alcătuit din circa o treime din Asia Mică, unele insule din Marea Egee și o fâșie de teritoriu dincolo de Balcani. În Grecia, Peloponesul, recuperat de la slavi în secolul al IX-lea, a rămas în bună parte sub dominație latină, deși Mihail reușise să câștige o parte din sudul peninsulei, zona din jurul orașelor Mistra și Monemvasia. Creta, recucerită atât de spectaculos de Nicefor Focas în 961, era acum colonie venețiană, iar Ciprul era stăpânit de familia franceză Lusignan. Pe coastele din Asia Mică ale Mării Negre, Trapezuntul și perimetrul înconjurător formau un stat independent cu o dinastie proprie, revendicând poziția de autentici împărați bizantini. Epirul a rămas o entitate separată chiar dacă despotul ei a renunțat la titlul imperial. Diminuarea teritoriului însemna că Mihail al VIII-lea strângea doar o fracțiune din impozitele de care se bucurau pe vremuri înaintașii săi, iar posibilitățile lui de acțiune erau limitate în aceeași măsură.

În concluzie, Mihail al VIII-lea a avut noroc, pentru că mulți dintre inamicii tradiționali ai imperiului nu mai reprezentau o amenințare. Puterea militară a bulgarilor a slăbit considerabil după moartea țarului Ioan Asan al II-lea din 1241 și, chiar dacă la Arta mai exista o curte bizantină rivală, despotul ei avea resurse suficiente doar pentru intrigi și comploturi. Nici puterile musulmane nu prezentau pericol prea mare. Turcii selgiucizi căzuseră în pasivitate după înfrângerea teribilă suferită în fața mongolilor în 1243. Egiptul și Siria erau acum stăpânite de agresivii mameluci, care lichidau încetul cu încetul ultimele puncte de rezistență ale cruciaților din Țara Sfântă, fără să aibă vreun conflict cu bizantinii. Dimpotrivă,

mamelucii încheiaseră un tratat cu Mihail al VIII-lea, care i-a permis împăratului să-și impună propriul candidat la demnitatea de patriarh al Ierusalimului, de vreme ce ei controlau acum Orașul Sfânt. În schimb, împăratul a mijlocit ca mercenari cumani să fie transportați pe nave din Crimeea în Egipt, pentru a servi în armatele mamelucilor. Nici măcar cei mai temuți războinici ai acelor zile, mongolii, nu amenințau Bizanțul. Imperiul lor se desfăcuse între timp în două părți, Hoarda de Aur și statul Ilkhan. Hoarda de Aur s-a aliat cu bulgarii și a invadat Tracia bizantină în 1265, dar în general Mihail a făcut toate eforturile să mențină bunele relații cu ambele grupuri, măritându-și două dintre fiice cu șefi mongoli.

Pe de altă parte, se ridica o amenințare mai mare decât oricare alta de la cea arabă din secolul al VII-lea. Venea dinspre Apus și era în mare măsură creația papei de la Roma. În anul 1203, planul de a abate Cruciada a Patra spre Constantinopol îl înfuriase pe papa din acea vreme, Inocențiu al III-lea. El le scrisese conducătorilor expediției ca să le amintească de jurământul lor de a elibera Țara Sfântă și le-a interzis cât se poate de limpede să se ducă spre capitala bizantină. Liderii l-au ignorat și în mai 1204 au trimis o scrisoare foarte atent formulată ca să-i aducă la cunoștință ocuparea Constantinopolului, determinându-l pe Inocențiu să-și schimbe atitudinea de până atunci și să accepte cucerirea Constantinopolului ca pe un dar al lui Dumnezeu. În lunile care au urmat, Inocențiu primise și alte rapoarte, mai puțin părtinitoare, care nu omiteau detaliile neplăcute, cum ar fi atrocitățile și profanările comise în timpul prădării orașului, dar a hotărât să nu le ia în considerare. Mijloacele prin care acțiunea fusese dusă la bun sfârșit puteau fi condamnabile, însă scopul în sine fusese în vederile papilor de multe generații. După convingerea lui Inocențiu, cucerirea vindecase vechea schismă

dintre Bisericile răsăriteană și apuseană și îi adusese pe bizantini din nou sub ascultarea Sfântului Scaun. Din acest motiv, Inocențiu a admis acest *fait accompli* și i-a acordat binecuvântarea sa, recunoscându-l pe Balduin drept împărat legitim și pe Morosini drept patriarh.

Așa se face că atunci când papa în funcție, Urban al IV-lea, a auzit că Mihail al VIII-lea recucerise Constantinopolul, a rămas stupefiat, se spune. Ceea ce păruse o intervenție divină pentru a-i reda Bisericii unitatea fusese distrus dintr-o singură lovitură. Așadar, Urban a chemat la o cruciadă pentru recuperarea Constantinopolului, promițând participanților că se vor bucura de aceeași răsplată spirituală ca și cruciații din Țara Sfântă. Pentru început, reacția a fost redusă, deoarece prea puțini occidentali erau convinși că defunctul Imperiu Latin reprezenta o cauză pentru care merita să lupți. Apoi, în 1266, Carol, conte de Anjou, fratele regelui Franței, a reușit să se impună ca rege al Siciliei, în sudul Italiei. În același timp, a reînnodat firul vechilor ambiții ale lui Robert Guiscard și Bohemond de a ocupa și malul opus al Adriaticii. Era acum în interesul acestui suveran puternic și orgolios să pună la cale o expediție spre Constantinopol și, în mai 1267, s-a întâlnit la Viterbo cu Balduin al II-lea, împăratul latin în exil, ca să se pună de acord asupra detaliilor campaniei.

Reacția lui Mihail la această primejdie a fost o campanie diplomatică extraordinar de energică. Carol pregătea o flotă în portul Palermo, prin urmare Mihail avea nevoie de sprijin naval. Cum Veneția fusese o susținătoare fermă a Imperiului Latin de la Constantinopol, Mihail s-a adresat rivalei ei, Genova, punându-i la dispoziție orașul Galata, situat pe malul opus al Bosforului față de Cornul de Aur constantinopolitan, și asigurându-i acces preferențial la circuitele comerciale ale Constantinopolului. Dar la scurt timp după aceea Mihail a reușit să dezamorseze și dușmănia cu

Veneția. În ciuda susținerii Imperiului Latin, venețienii erau la fel de dornici să nu permită niciunei puteri controlul asupra ambelor maluri ale Adriaticii, ceea ce ar fi putut să blocheze accesul Veneției la Marea Mediterană. Aroganța nemăsurată a lui Carol de Anjou îl făcea să pară extrem de periculos și Veneția a ratificat și ea un tratat cu Mihail în 1268, oferindu-și neutralitatea în schimbul concesiunilor comerciale.

În final, nu a fost nevoie de ajutorul genovez și venețian împotriva lui Carol de Anjou, deoarece flota lui nu a ridicat pânzele. Mihail al VIII-lea l-a doborât în cele din urmă apelând la alte mijloace. Au fost trimiși ambasadori în Spania, la curtea regelui Petru al III-lea al Aragonului. Ei i-au promis regelui suma de 60 000 de monede de aur dacă avea să invadeze Sicilia, punctul sensibil al regatului lui Carol de Anjou. Chiar în același timp, agenții bizantini circulau prin Sicilia, stârnind populația locală și profitând de nemulțumirea ei față de seniorii francezi. Ambele inițiative au avut succes. La 30 martie 1282, poporul din Sicilia s-a răzvrătit împotriva stăpânilor francezi – eveniment cunoscut sub numele de Vecerniile siciliene – iar regele Petru a invadat insula câteva luni mai târziu. Carol de Anjou a fost silit să lase deoparte atacul asupra Constantinopolului și să acorde toată atenția apărării propriului regat. Invazia a fost înfrântă fără ca măcar să fi fost pornită.

Deși lovitura dată lui Carol de Anjou a fost strălucită, refacerea bizantină din timpul domniei lui Mihail al VIII-lea nu se poate compara cu cele din trecut. Diferența consta nu numai din suprafața teritorială redusă. Intervenise și o schimbare de mentalitate. În viziunea suveranilor lui,

Bizanțul nu se bizuise niciodată pe dimensiunile fizice, ci mai degrabă pe o idee: aceea a continuității trecutului roman, care îi conferea împăratului statutul lui unic. În perioada exilului, chiar dacă ideologia tradițională fusese enunțată mai vehement ca oricând pentru a zdruncina legitimitatea cuceririi de către latini a Constantinopolului, punctul de vedere și mentalitatea poporului din imperiu și chiar și ale suveranului lui se schimbaseră. În trecut, Bizanțul îmblânzise și asimilase val după val de războinici distrugători, de multe ori angajându-i în propriul serviciu și folosindu-i împotriva altor dușmani, dar în 1204 această politică se soldase cu o catastrofă. Reacția populației bizantine a fost să se retragă într-o accepțiune mult mai îngustă a identității, iar un simptom a fost termenul prin care se refereau la ei înșiși. Oficial, în greacă, erau „romei": cuvânt lipsit de orice conotație etnică. Un romeu era pur și simplu un supus al împăratului roman creștin. Cam în această perioadă însă, unii dintre bizantini au început să-și spună „elini": cuvântul nu era nou. Așa își ziseseră grecii Antichității, a căror literatură era atât de admirată de bizantini. Bizantinii timpurii evitaseră termenul, care ajunsese să însemne „păgân", dar el a început să renască acum, probabil pentru a exprima una dintre trăsăturile care îi deosebeau pe bizantini de latini: limba lor. Nicetas Choniates, înalt funcționar în vremea împăraților Anghelos, care după 1204 și-a trăit ultimii ani din viață în mizerie, în cartierul de cocioabe din afara zidurilor de la Niceea, exprimă situația cât se poate de succint: „E o greșeală", spunea el, „să-i slujești pe latini, care vorbesc o limbă diferită." Astfel, bizantinii începuseră să se definească acum pe criteriul limbii și etniei lor și nu în termenii unui ideal universal. Ironia face că în această privință au urmat practica Apusului latin, unde bizantinii erau cunoscuți de secole sub denumirea de „greci" Dar nu este dificil de înțeles de ce

avea loc această schimbare: înfrângerea și ocupația au întotdeauna darul să ascută conștiința etnică și națională.

Această evoluție nu se petrecea pe față. Oficial, suveranul care a recuperat Constantinopolul în 1261 era succesorul lui Constantin și împăratul roman universal care domnea peste toți creștinii. În culise însă, se întrevedea când și când o cu totul altă concepție. Pe la 1255, împăratul de la Niceea, Teodor al II-lea Lascaris, a scris o epistolă în care își descria planurile în privința armatei sale. El anunța că nu trebuie să te bizui pe mercenarii străini. Avea, în schimb, de gând să construiască o armată alcătuită din elini, singurii care meritau încredere. Ca expresie a acestei politici, scrisoarea rămânea o pură fantezie, deoarece mercenarii au jucat și în vremea lui Teodor același rol major ca întotdeauna. Semnificativă este însă pretenția că singurii „romani" autentici erau cei care vorbeau grecește, total opusă ideologiei universaliste care era în continuare predicată la curtea de la Niceea.

Mentalitatea dezvoltată în timpul perioadei de exil a intrat în contradicție cu universalismul tradițional și într-un alt mod. Prin îndepărtarea curții de cadrul grandios de la Constantinopol și instalarea ei în două orașe de provincie, autoritatea imperială și-a pierdut o parte din detașarea și din mistica ei. Fapt pozitiv, în unele privințe. S-a șters astfel străvechea alienare a provinciilor de guvernarea capitalei – distantă, dar plină de pretenții. Anghelos și Lascaris, dinastiile la putere, erau înconjurate de un intens devotament local, cultivat și susținut cu atenție. Teodor al II-lea Lascaris își mărturisea „iubirea patriotică față de Niceea" într-un discurs public. Dar împăratul se transforma dintr-un monarh universal într-un rege local.

Însă ambele evoluții aveau să-i provoace greutăți lui Mihail al VIII-lea odată ce s-a instalat din nou în Constantinopol, în 1261. Patriotismul local însemna că nu toată

lumea, nici măcar din rândul vorbitorilor de limbă greacă, era fericită să-l recunoască pe noul Constantin, iar Mihail a întâmpinat aceleași tendințe de înstrăinare care îl neliniștiseră așa de mult și pe Vasile al II-lea. În parte, problema s-a datorat felului cum l-a tratat Mihail pe Ioan al IV-lea Lascaris. Până în 1261, a domnit alături de împăratul legitim, chiar dacă tânărul Ioan nu avea niciun cuvânt de spus în chestiunile politice. Mihail s-a simțit însă suficient de sigur pe poziția sa în mijlocul adulației generate de recuperarea Constantinopolului și a considerat că putea să scape de ficțiunea domniei în comun. Cam la cinci luni după întoarcerea triumfală în capitală, Mihail a trimis la Niceea ordinul secret ca băiatul în vârstă de unsprezece ani să fie orbit. După împlinirea faptei, copilul a fost expediat în grabă într-un castel de la Marea Neagră, unde a rămas pentru tot restul zilelor. Vestea despre fapta atroce s-a răspândit, în ciuda dorinței de a se păstra secretul. Patriarhul l-a anatemizat pe împărat și la regiunea de frontieră de lângă Niceea a izbucnit o revoltă. Fermierii din regiune s-au raliat în jurul unui băiat orb, care susținea că ar fi fost Ioan al IV-lea. Răscoala nu a durat mult. Rebelii s-au văzut înconjurați de o armată imperială, prin urmare l-au făcut scăpat pe pretinsul împărat peste graniță, la turcii selgiucizi. Mihail a avut înțelepciunea să nu-i pedepsească pe răsculați, care erau parte a sistemului de apărare a hotarelor lui.

În vechiul fief al Lascarizilor, indignarea posacă a luat locul revoltei deschise. Împăratul a devenit din nou un personaj distant, interesat de provincii doar în măsura în care trăgea un profit de pe urma lor, oferindu-le în schimb prea puține beneficii. Resentimentul a crescut cu atât mai mult cu cât în anii 1260 și 1270 frontiera bizantină din Asia Mică a devenit din nou ținta atacurilor. Sultanul selgiucid din Iconium nu era direct vinovat. Agresiunile erau lansate de un alt grup de turci refugiați din fața mongolilor

pe teritoriile lui. Dornic să-i câștige drept aliați în războaiele civile care îi măcinau încet statul, sultanul le oferise pământuri la granițele de vest, unde, pe măsură ce autoritatea lui se stingea, ei s-au consolidat ca șefi independenți. Acești emiri autonomi sunt cei care au pornit în fruntea grupurilor de călăreți în raiduri asupra vecinilor bizantini. La început, au fost doar mici incursiuni, pentru a fura oi și vite, apoi au devenit mai serioase. Preocupat de amenințările dinspre apus, Mihail a golit Asia Mică de trupe și resurse, spre tot mai marea neliniștea locuitorilor din acea regiune, care se temeau pentru siguranța lor. Neliniștea s-a transformat în isterie în masă după un incident curios petrecut la Niceea în 1265.

Totul s-a întâmplat într-o dimineață de luni, altfel cât se poate de obișnuită. Fără îndoială, viața se schimbase întrucâtva după ce curtea imperială plecase de aici, cu vreo patru ani înainte, și orășenii își vedeau de treburile lor obișnuite. Din motive inexplicabile, pe străzi s-a stârnit un zvon că avangarda armatei mongole i-ar fi surprins pe paznicii porților cetății și i-ar fi căsăpit. Iar acum năvăliseră în oraș, omorând pe oricine le ieșea în cale. Povestea căpăta amploare pe măsură ce se răspândea. Unii istoriseau chiar, cu respirația tăiată, atrocitățile oribile văzute cu ochii lor. Groaza și panica au cuprins întreaga populație. Oamenii s-au năpustit în case, ciocnindu-se unii de alții în graba lor. Unii s-au ascuns în pivnițe, alții s-au strecurat în vechi morminte. Au fost și câțiva care au pus mâna pe arme și s-au adunat în jurul guvernatorului cetății, pornind apoi spre poarta de la răsărit, ca să vadă ce se petrecea. I-au găsit pe gardieni nevătămați, la postul lor, dezorientați, pentru că nu înțelegeau de unde atâta agitație. Temându-se că incidentul se petrecuse la o altă intrare dintre cele patru ale orașului, trupa pestriță a mers pe rând la fiecare dintre ele. Peste tot aceeași poveste. Nu exista niciun mongol și Niceea nu era în nicio primejdie.

Însă nu toate alarmele erau false. Cum nu întâmpinau rezistență, raidurile turcilor au devenit mai îndrăznețe. În 1280, o armată comandată de un senior al războiului numit Menteșe a ajuns departe, până pe valea râului Meandru, o regiune fertilă, care înflorise sub dinastia Lascaris. Turcii au împresurat orașul Tralles, ai cărui locuitori au rezistat cu vitejie, chiar dacă sufereau de foame și de sete, până când s-a săpat pe sub zidurile de apărare și ele s-au prăbușit. În năvala care a urmat, o mare parte din oraș a fost mistuită de incendiu. În timpul acestor întâmplări, Andronic, fiul lui Mihail al VIII-lea, se afla cu armata sa la Nymphaion, în sud. Ajunsese aici cu o primăvară în urmă și își anunțase intenția de a reface și dezvolta mult orașul Tralles. Acum se dovedise că nu era în stare nici măcar să-l apere. Având în vedere incapacitatea guvernării de la Constantinopol de a le veni în ajutor, o parte dintre locuitori și-au pierdut cu totul credința. S-au semnalat cazuri de bizantini care li s-au alăturat turcilor în incursiunile lor, ghidându-i prin zonele rurale și indicându-le cele mai bune locuri unde să atace. Fără îndoială, Mihail al VIII-lea spera să poată redresa situația, odată ce rezolva amenințarea dinspre apus, dar nu avea să i se mai ofere această ocazie.

Înstrăinarea provinciilor ar fi putut să fie remediată, dacă Mihail ar fi avut răgazul și mijloacele să o facă. Schimbarea mentalității poporului său, pe de altă parte, era un proces pe care nu mai putea spera să-l oprească. Perioada exilului îngustase sentimentul de identitate bizantină în opoziție față de latini, și nu numai în privința limbii și a loialităților locale. Ideea de Ortodoxie, în opoziție cu erezia latină, se contopise inseparabil cu această

identitate. Împărații și curțile lor de la Niceea și Epir contribuiseră mult la încurajarea acestei tendințe în campania lor de discreditare a Imperiului Latin. Acum, după recâștigarea Constantinopolului, Mihail avea să descopere că ea reprezenta oarecum o piedică în încercarea de a-și asigura securitatea într-un nou fel.

Având în vedere că după 1261 cea mai mare primejdie la adresa Constantinopolului venea dinspre vest, Mihail a căutat să o dezamorseze înlăturând pretextul pe care îl invocaseră adversarii latini de mai devreme ca să-și justifice atacurile asupra Bizanțului creștin. În 1273, împăratul i-a scris papei, exprimându-și dorința vie de a face eforturi în vederea unirii Bisericilor, pentru a pune capăt schismei. Predecesorii săi prezentaseră propuneri asemănătoare, dar formulările rămăseseră vagi și cu siguranță nu cuprinseseră promisiuni în privința autorității papale și a Crezului. Mihail, cu impetuozitatea lui tipică, a hotărât să rezolve impasul dintr-o lovitură. În iunie 1274, o delegație bizantină a sosit în orașul francez Lyon, unde era deja în desfășurare un conciliu al Bisericii apusene. Fără să fie admisă în dezbateri, delegația a citit o scrisoare a lui Mihail în catedrala Sfântul Ioan. Prin ea, împăratul se arăta de acord să pună capăt schismei în termenii agreați de papă. Mesajul cuprindea o acceptare oficială a clauzei *Filioque*, o recunoaștere a autorității Bisericii de la Roma asupra întregii Biserici și o aprobare a poziției apusene în anumite chestiuni de mai mică importanță, cum ar fi doctrina Purgatoriului și folosirea pâinii nedospite la cuminecătură. După aceea, a fost ținută o liturghie în care preoții din delegația bizantină au pronunțat limpede *Filioque* în Crez, nu o dată, ci de trei ori, ca să fie siguri că fuseseră auziți. La întoarcerea delegației la Constantinopol, ceremonia s-a desfășurat din nou la Hagia Sofia, în prezența împăratului. Dintr-o singură mișcare, Mihail înlăturase vechiul obstacol din calea relațiilor dintre

bizantini și Occident. Papa s-a delimitat imediat de orice plan de a reocupa Constantinopolul și de a restaura Imperiul Latin. Un asemenea atac ar fi fost ilicit, atâta timp cât bizantinii erau catolici cucernici, în strânsă unire cu Roma.

Mihail trebuie să fi știut că acestei soluții mai degrabă arbitrare i se va opune rezistență la Constantinopol. Cu siguranță și-a amintit de istoriile martirilor iconoduli și de opoziția lor față de împărații iconoclaști. Spera, fără îndoială, să scape și din această furtună, așa cum trecuse de orbirea lui Ioan al IV-lea. Furtuna s-a stârnit cu adevărat, condusă, printre alții, chiar de Eulogia, sora lui Mihail, care declara sfidător „Mai bine piară imperiul fratelui meu decât curățenia credinței ortodoxe" Călugării, mai ales cei de la Muntele Athos, au fost cei mai vehemenți, răspândind pamflete în care Uniunea de la Lyon reprezenta o capitulare în fața ereziei. Împăratul nu s-a dat în lături nici de la mijloace violente în eforturile sale de a asigura acceptarea înțelegerii. Adversarii ei au fost biciuiți și întemnițați. Unui călugăr deosebit de turbulent i s-a tăiat limba. Până și Eulogia a fost închisă, dar mai târziu a reușit să se refugieze în Bulgaria. Toate aceste evenimente nu se deosebeau radical de controversele teologice care divizaseră mereu Bizanțul de-a lungul secolelor. Exista însă o diferență. Chestiunile religioase fuseseră între timp legate de identitatea etnică. Cei care susținuseră și aplicaseră politica imperială erau defăimați nu pentru că deveniseră catolici, ci pentru că se considera că-și trădaseră propriul popor. Unul dintre curtenii importanți ai lui Mihail, George Metochites, se plângea că oamenii îi strigau că „s-a făcut franc". Zadarnic a protestat că el era patriot și nu un susținător al puterii străine. Vechiul universalism dispărea și din chestiunile religioase.

După obiceiul lui însă, Mihail nu s-a clintit. Când amenințarea lui Carol de Anjou a dispărut după Vecerniile Siciliene, în primăvara lui 1282, demersul lui ar fi putut să

pară justificat. În luna noiembrie a anului următor se pregătea să intre în Tesalia, unde fiul despotului din Epir menținea un principat independent. Se afla încă în Asia Mică, după o scurtă expediție de susținere a frontierelor împotriva turcilor și a hotărât să traverseze Marea Marmara spre Tracia pe o navă, ca să nu piardă timp. Vasul a fost surprins de o furtună neașteptată și violentă, fiind la un pas să se scufunde. A ajuns în cele din urmă în portul Rhaidestos, unde Mihail și fiul său, Andronic, au debarcat și au pornit călare să întâlnească o trupă de mongoli trimiși de aliatul și ginerele lui Mihail – hanul Nogai al Hoardei de Aur. Însă până să se așeze în tabără, în acea seară, împăratul s-a simțit foarte rău, fiind chinuit de durerile intestinale de care suferea de o vreme. Nu a putut să încalece ca să țină obișnuitul discurs de întâmpinare în fața tătarilor, stârnind temeri în rândul suitei sale: mongolii ar fi putut începe să prade satele din jur dacă nu-l vedeau pe împăratul pe care fuseseră trimiși să-l susțină. Atunci Mihail a fost urcat pe cal cu mari eforturi, curtenii sprijinindu-l din ambele părți, și a rostit câteva cuvinte de bun-venit către comandantul pâlcului. După ce împăratul a fost din nou pus în pat, medicul i-a mărturisit în mod confidențial lui Andronic că tatăl lui nu mai avea mult de trăit. Andronic s-a întors lângă Mihail și apoi în cort a intrat și un preot, pe tăcute, fără ca împăratul să-l observe. Când împăratul a întors capul și l-a văzut pe preot, a înțeles că era pe moarte. După împărtășanie, s-a stins, la 11 decembrie 1282, mongolii jelindu-l la fel de tare ca oamenii săi.

Succesiunea s-a produs fără incidente. Deși Mihail pusese mâna pe putere pe căi ilicite și brutale, reușise, grație

recuperării Constantinopolului, să-și impună familia ca dinastie conducătoare a Bizanțului. Și așa avea să rămână până la prăbușirea finală a imperiului. Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328) a fost considerat de mulți un înlocuitor nepotrivit al tatălui său, un bărbat nemilos, dar strălucit, pe când urmașul era evlavios și bine intenționat, însă ineficient din punct de vedere politic. În realitate, Andronic a fost un realist, așa cum Mihail nu fusese nicicodată. Mai degrabă decât să se declare noul Constantin, capabil să refacă trecutul, el a pătruns firea imperiului pe care îl guverna, fiind mai receptiv la viziunea poporului său. A înțeles pasiunea cu care acest neam prețuia Ortodoxia și aspirația provinciilor de a avea o conducere locală eficientă și a făcut tot ce îi stătea în putință să le asigure pe ambele.

În circumstanțe normale, trupul unui împărat decedat în afara Constantinopolului ar fi fost adus în capitală și înmormântat într-una dintre marile biserici. Mihail al VIII-lea se gândise probabil că avea să se odihnească la mănăstirea Sfântul Dimitrie, pe care o refăcuse și redecorase. La ordinele lui Andronic însă, trupul a fost purtat la o mănăstire din apropierea locului unde murise și înmormântat acolo. În primăvara următoare, a fost mutat la o mănăstire din Selymbria, aceeași unde fusese adus scheletul lui Vasile al II-lea, cu douăzeci de ani mai înainte. Nu au existat funerarii publice la Constantinopol și împăratul dispărut nu a fost nici măcar pomenit în liturghie cu prilejul comemorării morții sale, așa cum era obiceiul. La câteva zile după decesul tatălui său, Andronic i-a amnistiat pe cei închiși sau exilați din cauză că se opuseseră Uniunii de la Lyon și l-a demis pe patriarhul Constantinopolului, Ioan al XI-lea, numit de Mihail pentru a aplica înțelegerea. Anul următor, în aprilie, toți episcopii care susținuseră unirea au fost demiși și înlocuiți. Noul împărat a renunțat astfel la un acord lipsit de popularitate, chiar și cu prețul

amintirii tatălui său. Acum, când amenințarea unui atac dinspre vest scăzuse mult, Carol de Anjou fiind ocupat cu invazia Aragonului în Sicilia, nu mai era nevoie de unire. Mai mult decât atât, gestul de renunțare s-a bucurat fără îndoială de simpatie unanimă și i-a adus lui Andronic devotamentul și admirația poporului său: eliberarea deținuților antiunioniști a scos pe străzile capitalei mulțimi bucuroase de restaurarea Ortodoxiei.

Andronic mai spera să reducă înstrăinarea provinciilor și să se facă vizibil și popular în acele regiuni. A ținut să viziteze castelul unde trăia încă nefericitul Ioan al IV-lea Lascaris, acum în vârstă de vreo patruzeci de ani, pe care unii îl considerau încă împăratul de drept. Andronic i-a cerut iertare lui Ioan pentru nelegiuirea tatălui său și pentru recunoașterea sa ca împărat. De acolo, a pornit mai departe spre vechea capitală a Lascarizilor de la Niceea. Avea să rămână trei ani în Asia Mică, consolidând sistemul de apărare de la frontiere împotriva turcilor. În aprilie 1299, Andronic se afla la Tesalonic, iar în anul următor a vizitat orașul Monemvasia, enclava izolată de teritoriu bizantin din sudul peninsulei Pelopones. Lui i se atribuie întemeierea bisericii Hagia Sofia din Monemvasia, care se înalță precar pe un vârf de stâncă, dominând marea. Chiar și pe soția sa ales-o cu intenția de a opri tendințele separatiste ale provinciilor. În 1284, a încheiat cea de-a doua căsătorie cu Irina, o italiancă aparținând aceleiași familii ca Bonifaciu de Montferrat, care purtase coroana regală la Tesalonic din 1204 și până în 1207. Parte a înțelegerii lor matrimoniale a fost ca familia Irinei să renunțe pentru totdeauna la pretențiile asupra orașului. Fără îndoială, Andronic nu uitase că poporul din Tesalonic îi primise cu brațele deschise pe latini, în 1204.

Andronic a mai fost preocupat de felul în care să asigure în acele zone o prezență imperială permanentă, când

el nu se afla acolo. În această privință, se prea poate să fi luat în considerare o politică gândită de tatăl său, dar pe care acesta nu putuse să o aplice. La sfârșitul vieții, Mihail al VIII-lea plănuise să lase răspunderea pentru Tesalonic și Macedonia în seama fiului mai mic, Constantin, iar restul imperiului lui Andronic. Socotise probabil că atât timp cât un membru al dinastiei domnitoare își avea reședința acolo, provincialii se vor simți mai puțin respinși și neglijați. Chiar dacă Andronic agrease ideea, ea a fost pusă în aplicare în timpul domniei lui în bună măsură accidental. Împăratul a ajuns să aibă o relație tensionată cu soția lui Irina și, în 1303, ea a plecat de la Constantinopol ca să trăiască la Tesalonic, departe de el. Aici și-a înființat un fel de curte proprie, cu o reședință rurală la Drama, în estul Macedoniei, unde se putea retrage ori de câte ori dorea. Începând de atunci, la Tesalonic a locuit întotdeauna un membru al familiei imperiale, de multe ori conducând orașul, cu titlul de despot.

Astfel, în ciuda tuturor eșecurilor din îndelungata lui domnie, Andronic cel puțin a înțeles problemele cu care se confrunta imperiul și a încercat să le rezolve. Nu a fost vina lui că eforturile depuse nu au avut efectul dorit. Bizanțul se transformase într-un stat etnic de dimensiuni mult mai mici și, la fel ca restul statelor creștine din Balcani, nu a fost capabil să supraviețuiască sosirii noului val de invadatori dinspre răsărit. De-a lungul întregii lui istorii, Bizanțul trecuse printr-un șir nesfârșit de catastrofe: Adrianopol în 378, invaziile persană, avară și arabă, Anchialos în 917, Manzikert în 1071 și cucerirea Constantinopolului în timpul Cruciadei a Patra, în 1204. Își revenise de fiecare dată. Scena era pregătită acum pentru coborârea spre uitare.

10

AMINTIRILE UNUI BĂTRÂN

„Am fost îndemnat la această scriere nu de vreo ură sau de vreo prietenie, din care minciuna este îndeobște adusă pe lume..."

IOAN CANTACUZINO

În comparație cu mulțimea de splendide mănăstiri ale Constantinopolului, cea cunoscută sub numele de Charsianit era mică și obscură. Nu era o măreață ctitorie imperială, ca Myrelaion a lui Romanos I sau Pantocrator a lui Ioan al II-lea, ci fusese fondată ca un act de credință de un nobil bogat, Ioan Charsianit, la mijlocul secolului al XIV-lea. Ajuns la bătrânețe, Ioan s-a retras și el aici, în călugărie. În anii 1360, în mănăstire trăia un călugăr cu numele de Iosif. La o privire superficială, Iosif era la fel cu ceilalți monahi de la Charsianit: înveșmântat în aceeași rasă lungă și neagră și cu un culion strâns pe cap. Și totuși, deși nu era starețul așezământului, frații îi acordau pe negândite tot respectul, dându-i întâietate pe coridoare și păstrând tăcerea când el vorbea. De la Marele Palat soseau frecvent mesaje

pentru el și era chemat adesea să plece, cu treburi grabnice. Căci Iosif era fostul împărat, Ioan al VI-lea (1347–1354), care, ca atâția alți premergători, își sfârșea viața retras la o mănăstire.

Când nu avea o ocupație oficială, și anume aceea de sfătuitor al ginerelui său, Ioan al V-lea Paleologul (1341–1391), Iosif muncea din greu la pupitru. Fostul împărat își scria amintirile și asta era o obligație urgentă. De la înălțimea zidurilor dinspre uscat ale Constantinopolului, bizantinii vedeau pământuri pe care le pierduseră în cea mai mare parte. Nici măcar Adrianopolul nu mai era în mâinile lor, iar Tesalonicul, deși încă oraș bizantin, fusese despărțit de capitală de ținuturi controlate de dușmani. Iar scrierea lui Iosif era atât de presantă deoarece peste tot se vorbea că el era răspunzător de situația dificilă în care se găsea acum imperiul, astfel că era dornic să se dezvinovățească de această acuzație.

Din chilia lui monastică, Iosif evoca acele vremuri îndepărtate când el, pe atunci Ioan Cantacuzino, creștea în mijlocul uneia dintre cele mai bogate și mai vechi familii ale imperiului. Cantacuzini existaseră în armatele lui Alexie I Comnenul și ale lui Ioan al III-lea Vatatzes, iar pe domeniile lor întinse din Tracia pășteau 5 000 de vite și 70 000 de oi. Între ei și Paleologi se stabiliseră legături de sânge în trecut și, fiind strâns înrudiți cu dinastia conducătoare, membri ai familiei lui se numărau deseori printre curtenii de la Marele Palat. Prin urmare, nu era de mirare că, în copilărie, Cantacuzino s-a aflat în grupul celui de-al treilea moștenitor la tron în linie directă, Andronic, nepotul împăratului Andronic al II-lea. După cum afirmă în

memoriile sale, cei doi băieți au început atunci o prietenie care a devenit atât de strânsă, încât „sufletele lor lucrau împreună" Legătura a devenit și mai puternică atunci când, ajuns la maturitate, Ioan Cantacuzino s-a căsătorit cu Irina, verișoară de gradul doi cu Andronic.

Cei care, asemenea lui Ioan Cantacuzino, trăiau la Constantinopol în primele decenii ale secolului al XIV-lea, ar fi fost îndreptățiți să considere că totul rămăsese la fel ca întotdeauna. Este foarte probabil că orașul arăta în continuare înfloritor și prosper. Apăreau clădiri noi și opere de artă. Mănăstirea și Biserica Mântuitorului din Chora, aflată în apropierea zidurilor dinspre uscat, a fost renovată și redecorată între 1316 și 1321 pe cheltuiala principalului sfetnic al lui Andronic al II-lea, Teodor Metochites, fiind înzestrată cu o bibliotecă devenită cea mai mare din Constantinopol. Vizitatorii orașului erau în continuare impresionați de ceea ce vedeau. Preotul rus Ștefan din Novgorod și cei opt însoțitori ai săi au contemplat muți de uimire, în Augusteion, columna înaltă și statuia ecvestră a lui Iustinian din vârf. La Poarta de Bronz, ghidul le-a relatat că o dată icoana de acolo fusese coborâtă de un iconoclast lipsit de smerenie. Vizitatorii au fost de față la procesiunea din fiecare marți, când icoana Hodighitria era purtată pe străzi. Ștefan și ceilalți au străbătut Hagia Sofia cu lacrimi de încântare în ochi și au avut fericirea deosebită ca patriarhul Constantinopolului să le îngăduie să-i sărute mâna, „pentru că el este foarte iubitor de ruși" De mirare este că într-una dintre mănăstiri lui Ștefan și grupului său li s-a prezentat o raclă plumbuită în care au fost asigurați că se află moaștele Patimilor: din câte se pare, bizantinii procuraseră un al doilea set, înlocuindu-l pe cel luat în timpul stăpânirii latine. La fel ca toți ceilalți pelerini ruși, Ștefan a acceptat toate spusele ghidului bizantin, în schimb un vizitator occidental, Sir John Mandeville, s-a arătat mai sceptic, știind că multe dintre relicvele

Patimilor, printre care Coroana de Spini, se găseau atunci în orașe occidentale. Despre Hagia Sofia spune totuși că este desăvârșită, considerând-o cea mai frumoasă biserică din lume, lăudând în același timp Marele Palat pentru perfecțiunea și măiestria construcției. Un călător arab, Ibn Battuta, ajuns aici în 1332, a fost uluit de dimensiunile orașului și și-a amintit că se cutremura cerul atunci când băteau simultan toate clopotele bisericilor.

Totul era o iluzie. Constantinopolul nu mai era ceea ce fusese mereu, ci se bucura de toamna lui târzie și frumoasă. Mai mult decât atât, indiferent ce impresie lăsa capitala, în afara ei, la hotarele de est, lucrurile nu mergeau deloc bine. Andronic al II-lea se afla pe tron de aproape patruzeci de ani, iar ultima parte a domniei fusese un dezastru absolut. Raidurile turcești din Asia Mică, pe care Mihail al VIII-lea a încercat târziu să le stăvilească, se transformaseră în ocupație a unor regiuni, deoarece turcii au încetat să se mai retragă după incursiuni și s-au stabilit acolo, mai ales pe valea fertilă a râului Meandru. În 1302 s-a pornit o expediție militară de restabilire a situației, încheiată cu un fiasco. O parte din armată a fost zdrobită la Bapheus de un emir numit Osman, în vreme ce o alta s-a retras umilită de la Magnesia, fără să obțină nimic. Până la 1320, majoritatea zonei rurale din vestul Asiei Mici intrase în mâinile diverselor grupuri de turci, stăpânirea bizantină limitându-se la orașe. Constantinopolitanii nu se mai puteau preface senini că nu se întâmpla nimic. Orașul s-a aglomerat cu refugiați din răsărit care, neavând unde să se ducă, erau condamnați la o existență de mizerie pe gropile de gunoaie ale orașului. Patriarhul a organizat cantine pentru săraci ca să le ușureze suferința, dar contrastul dintre fugarii pauperi și aristocrații bogați, precum familia Cantacuzino, trebuie să fi fost frapant. Într-o zi din anul 1317, o pală violentă de vânt a smuls din mâna statuii lui Iustinian

uriașul glob crucifer, care s-a spart pe pietrele din pavajul Augusteionului. Obiectul refăcut a fost în cele din urmă pus la loc, dar mai târziu mulți au considerat acest incident semnul de rău augur că împăratul era pe cale să-și piardă autoritatea păstrată atâta vreme.

Șirul evenimentelor care aveau să doboare Bizanțul, antrenându-l într-o spirală descendentă spre neputință, a început în toamna anului 1320. Indiferenți la criza în plină desfășurare de la frontiere, Andronic, nepotul împăratului, și prietenii lui apropriați se bucurau de o viață dezmățată, spre marea neliniște a capetelor mai bătrâne și mai înțelepte de la curte. Tânărul Andronic se înamorase de o nobilă constantinopolitană, dar descoperise că nu era singurul, având un rival la fel de interesat de iubirea ei. A angajat o bandă de huligani care să-i aplice o bătaie seducătorului necunoscut și ei l-au pândit într-o noapte lângă casa acelei doamne. S-au năpustit asupra lui și l-au lovit din răsputeri, ca să descopere apoi că nu era cel căutat. Întâmplarea face că era chiar Manuel, fratele mai mic al lui Andronic, și cum bătăușii plătiți se achitaseră prea bine de treaba lor, tânărul era mort. Împăratul Andronic a fost îngrozit. Și-a declarat nepotul inapt de domnie și l-a dezmoștenit, adoptând ca urmaș pe un alt nepot de-al său, chiar dacă nelegitim. Poate nu ar trebui să fim surprinși că în memoriile sale Cantacuzino nu pomenește nimic de crimă, punând hotărârea împăratului pe seama unui demon: unul dintre multele cazuri când a modificat cu grijă realitatea spre avantajul său și al prietenilor.

Imediat a început să se formeze o conspirație pentru susținerea drepturilor nepotului dezmoștenit, Cantacuzino

fiind în fruntea ei. Ca să spunem adevărul până la capăt, nu era vorba de o simplă vrajbă dinastică. Complotiștii erau preocupați de pierderile teritoriale din Asia Mică și aveau convingerea că imperiului îi trebuia un bărbat mai tânăr care să salveze situația, înainte ca provinciile răsăritene să fie definitiv pierdute. Așa se face că, într-o noapte din aprilie 1321, tânărul Andronic a plecat în ascuns de la Constantinopol și s-a alăturat unui grup de susținători, printre care și Ioan Cantacuzino, care îl așteptau pe drumul spre Adrianopol. Rebelii au găsit mult sprijin în Tracia, supusă de curând unei impozitări ruinătoare de către Andronic al II-lea, iar țarul Bulgariei s-a oferit să îi ajute cu un pluton de trei sute de călăreți. Astfel, până la sfârșitul anului, au fost suficient de puternici să pornească asupra Constantinopolului și să rămână în obișnuita așteptare de sub zidurile dinspre uscat. Andronic al II-lea stătea ferm pe poziții și, cum majoritatea tinerilor partizani ai lui Andronic fugiseră din oraș, era prea puțin pericol să se găsească vreo persoană din interior care să le deschidă rebelilor porțile. Pe de altă parte, împăratul nu avea niciun mijloc de a slăbi controlul exercitat de răsculați asupra zonei rurale. După șase luni, s-a ieșit din impas prin decizia bătrânului împărat de a ceda. Cele două părți s-au întâlnit în orașul Epivatai de pe litoralul Traciei. Andronic al II-lea l-a proclamat din nou oficial ca moștenitor pe nepotul său și i-a alocat din trezoreria imperială o sumă cu care să poată trăi potrivit rangului său. Câteva luni mai târziu s-a organizat la Hagia Sofia o ceremonie prin care tânărul Andronic a primit și el coroana imperială de la patriarh. Cantacuzino a fost răsplătit prin înaintarea la rangul de Mare Domestic, comandant suprem al armatei bizantine.

Acordul a pus capăt războiului civil, dar nu a remediat circumstanțele funeste din Asia Mică, unde situația a continuat să se deterioreze. În sud, turcii începuseră în 1322 blocada asupra orașului Filadelfia, în vreme ce în nord

Prousa a fost obligată să capituleze patru ani mai târziu. Tânărul Andronic l-a implorat pe împărat să i se permită să plece cu trupe în ajutorul cetății, dar a fost refuzat. Cum nu exista niciun indiciu că Andronic al II-lea ar fi urmat să moară sau să abdice în viitorul apropiat, în vara lui 1327 au apărut semne de nervozitate în jurul reședinței moștenitorului desemnat din orașul Didymoteichon, în Tracia. În acea toamnă, tânărul Andronic și-a făcut din nou apariția sub zidurile Constantinopolului cu armata sa. Și de această dată, rebelul se bucura din plin de susținere în afara orașului. Cetățenii din Tesalonic i-au trimis un apel prin care îl anunțau că orașul i se predă. În cele din urmă, în mai 1328, o parte a garnizoanei de pe zidurile dinspre uscat a fost convinsă să permită accesul trupelor răsculate. Venind călare la Marele Palat, Andronic și-a găsit bunicul în lacrimi, ținând în brațe o icoană a Maicii Domnului. Impresionat de scenă, tânărul victorios l-a lăsat nevătămat pe împărat. Andronic al II-lea a fost izolat la o mănăstire, unde a murit după câțiva ani, în vreme ce se instala noul regim.

Transferul de putere se prelungise, însă Andronic al III-lea (1328–1341) avea acum control absolut asupra imperiului, Cantacuzino fiind principalul lui ministru și consilier. Indiferent cât de iresponsabil ar fi fost în tinerețe, Andronic a privit cu toată seriozitatea urcarea pe tron și a luat măsuri imediate de refacere a imperiului după deceniile de declin. În iunie 1329, la ceva mai mult de un an după lovitură, el și Cantacuzino au debarcat cu o armată în Asia Mică și au pornit în ajutorul cetății Nicomedia, care era asediată de turci. A avut loc o serie de ciocniri

sporadice, dar de durată, în jurul satului Pelekanon, iar la căderea nopții situația era și mai confuză. Împăratul fusese lovit de o săgeată în picior și se răspândise zvonul că ar fi murit. Bizantinii au început să se retragă spre țărmul mării, dar turcii i-au hărțuit nemilos tot drumul. În cele din urmă au căutat refugiu în spatele zidurilor unei mici așezări numite Philokrene, împăratul rănit fiind purtat pe brațe ultima etapă a drumului. În ziua următoare, au pornit în marș forțat spre galere și s-au întors la Constantinopol.

Era un început de domnie sumbru și descurajator, urmat, doi ani mai târziu, de pierderea orașului Niceea. Atât Andronic al III-lea, cât și Cantacuzino merită însă toată lauda pentru modul calm și plin de imaginație în care au gândit în circumstanțe atât de dezavantajoase. Asia Mică, au judecat ei, era pierdută pentru moment, chiar dacă orașe ca Nicomedia și Filadelfia rezistau în continuare. Prin urmare, situația era foarte asemănătoare cu aceea din momentul când venise la putere Alexie I Comnenul, în 1081. Acesta nu încercase imediat să-i alunge pe turci, ci încheiase cu ei tratate, câștigând timp pentru a-i înfrunta mai întâi pe inamicii occidentali. Mercenarii turci se arătaseră atunci cât se poate de utili în victoria asupra lui Robert Guiscard și a normanzilor lui. Andronic al III-lea și Cantacuzino urmăreau să recurgă acum la aceeași abordare, perfect posibilă ținând seama că turcii nu mai porneau în incursiuni disparate, ca pe vremea lui Mihail al VIII-lea, ci fuzionaseră în grupuri distincte, conduse de șefi incontestabili, capabili să încheie și să respecte tratate. Turcii care îi bătuseră pe Andronic și Cantacuzino la Pelekanon și care ocupaseră Niceea erau otomanii, conduși acum de emirul Orhan. În august 1333, Andronic al III-lea a mers personal în Asia Mică și s-a întâlnit cu Orhan undeva, în apropierea Nicomediei. Împăratul a fost de

acord cu o plată anuală către emir, care a promis în schimb să nu atace restul punctelor de susținere bizantine de pe acea parte a Mării Marmara.

Doi ani mai târziu, în timp ce erau angajați într-o campanie navală în Marea Egee, împăratul și principalul său ministru au luat contact cu un alt emir, Umur, căpetenia turcilor aidini, stabiliți în portul Smirna și în împrejurimi. Înțelegerea stabilită cu el a fost diferită. Umur nu-i învinsese pe bizantini în bătălie și nu avea de ce să fie cumpărat. Tratatul pare să se fi referit, în schimb, la furnizarea de mercenari pentru armata imperială. Negocierile diplomatice au fost ușurate de remarcabila relație personală apărută între Cantacuzino și emir, mergând până acolo încât turcul s-a considerat de atunci înainte frate de sânge cu bizantinul.

În anii care au urmat, când turcii erau pe cale să cucerească majoritatea Balcanilor, episodul respectiv a fost inevitabil repus în discuție și lui Cantacuzino i s-a reproșat implicarea în aceste pacte. Însă la momentul acela, politica urmată fusese rezonabilă. Chiar dacă turcii îi eliminaseră pe bizantini din Asia Mică, nu păreau să fie o amenințare la adresa existenței imperiului. Așa cum spuneam, erau divizați în mici grupări: turcii otomani și aidini reprezentau doar două facțiuni din mulțimea pestriță de emirate în care se împărțise Asia Mică după dispariția vechiului sultanat selgiucid de la Iconium. Toți acești turci erau musulmani, însă nu și războinici fanatici, însetați de luptă perpetuă împotriva necredincioșilor. Motivul inițial al raidurilor lor dincolo de frontiera bizantină din zilele lui Mihail al VIII-lea fusese furtul de oi și de vite; doar când le-a fost limpede că împotrivirea era minimă au trecut la ocuparea pământurilor. Ideea că ar fi fost *ghazi*, luptători pentru credință, a fost în bună măsură o invenție mai târzie, când otomanii s-au ridicat deasupra

celorlalți, urmărind să justifice înghițirea altor emirate turcești, tot așa cum sultanii otomani și-au născocit o genealogie falsă, potrivit căreia s-ar fi tras direct din Profet. În anii 1330, lucrurile stăteau cu totul altfel și era logic să închei pace cu un grup de dușmani ca să profiți de ajutorul lor împotriva celorlalți: recucerirea Asiei Mici se putea face mai târziu. Totul în cea mai autentică tradiție bizantină.

Tactica a avut succes. Chiar dacă Andronic al III-lea și Cantacuzino au ratat salvarea Asiei Mici, ei au restabilit posesiunea bizantină în teritorii care păreau pierdute pentru veșnicie. În 1329, când locuitorii din Chios s-au răsculat împotriva stăpânilor genovezi, Andronic a venit cu o flotă și a ocupat insula. După alți șapte ani, genovezii au fost alungați dintr-o altă insulă din Egee, Lesbos. În 1333, Tesalia, zona din nordul Greciei din jurul orașului Larissa, pe care Mihail al VIII-lea nu reușise să o recupereze, s-a reintegrat în imperiu. În fine, Andronic al III-lea și Cantacuzino au pornit în 1338 spre vest, însoțiți de 2 000 de turci trimiși de Umur de la Aidin, ca să stingă o revoltă izbucnită în Albania. Mișcarea a fost rapid înăbușită, albanezii fugind îngroziți din calea soldaților răsăriteni cu aspect straniu din armata bizantină. Cum se afla în zonă, împăratul a profitat de moartea survenită cu puțin înainte a despotului din Epir ca să trimită curții de la Arat un ultimatum. Noul despot era adolescent, țara fiind condusă de un consiliu de regență, care a decis să nu lupte și a capitulat în fața împăratului. Inevitabil, s-a opus o rezistență, dar la sfârșitul lui 1340, Epirul a fost luat în stăpânire și reintegrat în imperiu, după o existență relativ îndelungată ca monarhie. Avântul bizantin s-a încheiat aici. În vara lui 1341, pe drumul de întoarcere de la Tesalonic la Constantinopol, Andronic al III-lea era suferind și extenuat. A murit în iunie, la vârsta de patruzeci și cinci de ani.

Dispariția lui Andronic al III-lea a lăsat Bizanțul într-o situație în care se mai aflase de multe ori. Moștenitor era fiul lui de nouă ani, Ioan al V-lea, așa că s-a format obișnuitul consiliu de regență, în frunte cu mama băiatului, Ana de Savoia, și patriarhul. Dar toată lumea știa că în acele circumstanțe trebuia să se aștepte ca frâiele guvernării să fie preluate de cel mai de seamă soldat al imperiului, cu sau fără voia regenței. Nu este de mirare că majoritatea îl vedea în acest rol pe Ioan Cantacuzino. În septembrie 1341, a avut loc o demonstrație zgomotoasă în curtea Marelui Palat, prin care susținătorii lui au solicitat să i se acorde un rang mai înalt în ceremonialul imperial. Cantacuzino însuși pretinde în memoriile sale că a fost cât se poate de jenat de acel incident și că sub niciun motiv nu țintea tronul. Indiferent dacă asta era sau nu adevărat, bănuielile oricum nu se puteau stinge. După ce a plecat de la Constantinopol, în aceeași lună, ca să-și reia comanda armatei la Didymoteichon, consiliul de regență i-a confiscat proprietățile și i-a întemnițat familia. Lui Cantacuzino i s-a trimis un ordin să renunțe la funcția de comandant și să se întoarcă imediat la Constantinopol. Deloc surprinzător, nu s-a supus, fiind în schimb proclamat împărat de către soldații săi pe 26 octombrie, la Didymoteichon.

Dacă evenimentele s-ar fi desfășurat ca de obicei, chestiunea ar fi fost rezolvată în câteva luni. Fie cineva ar fi asigurat accesul armatei prin zidurile dinspre uscat, fie regența ar fi rămas fermă pe poziții și revolta s-ar fi stins de la sine. De data asta însă starea de incertitudine s-a prelungit șase ani. Durata și intensitatea conflictului au fost influențate cel puțin parțial de suprapunerea dintre litigiul de succesiune și o înfruntare socială. Cum imperiul se micșorase, mulți dintre locuitori ajunseseră într-o stare de

sărăcie lucie. Unii fuseseră deposedați prin violență de către turci de casele și de celelalte proprietăți ale lor din Asia Mică, dar nu le mersese cu mult mai bine nici celor rămași sub tutelă imperială. Odată ce populația plătitoare de impozite se diminuase, autoritățile au impus dări și mai grele pentru a putea întreține armata și capitala. Însă nu toată lumea suferea. Proprietarii de pământuri din Tracia și Macedonia, precum familia Cantacuzino, dispuneau de domenii imense și plăteau doar o contribuție infimă la fisc, în comparație cu bogăția lor. Nemulțumirea care mocnise de mai multe decenii s-a revărsat odată cu războiul civil, care a atins dimensiuni necunoscute până atunci. De această dată, masa populației nu a mai asistat pasivă în așteptarea deznodământului, ci s-a implicat activ în ostilități.

Esența conflictului s-a dezvăluit de îndată ce Cantacuzino și-a asumat purpura imperială. Când vestea a fost anunțată în piața principală din Adrianopol, cetățenii mai bogați au fost încântați. Nu și vecinii lor mai puțin avuți, care în acea seară s-au răspândit pe străzi și au început tulburările. Ținta lor au fost casele susținătorilor cunoscuți ai lui Cantacuzino, pe care le-au prădat, obligându-i pe proprietari să fugă la Didymoteichon, ca să scape cu viață. La fel s-a petrecut peste tot în Tracia și în Macedonia. La Tesalonic, un grup de lucrători și fermieri care se autointitulau zeloți au preluat controlul asupra orașului și s-au declarat fideli regenței de la Constantinopol. La sosirea lui Cantacuzino cu armata, porțile orașului erau zăvorâte, fiind oprit să intre.

În acest moment, aspirantul la tronul împărătesc ar fi putut să-și recunoască înfrângerea și să renunțe la revoltă. Mai ales că unii dintre partizanii lui începuseră să se risipească. Fără îndoială ar fi fost spre binele imperiului dacă ar fi procedat așa. Dar asta ar fi însemnat pentru el exilul sau, mai degrabă, să fie prins, orbit și chiar ucis. Așa că a perseverat, căutând sprijin în afara imperiului. În iulie

1342, Cantacuzino a semnat un pact cu un suveranul ortodox învecinat, Ștefan Dușan, regele Serbiei, care i-a pus la dispoziție trupe. I s-a adresat apoi și vechiului său prieten Umur din Aidin, care a acostat în Tracia cu o forță importantă, în 1342. Aceste alianțe trebuie să-i fi dat speranțe mai mari lui Cantacuzino, dar tot nu a câștigat războiul. Corpul de sârbi era limitat și, deși armata lui Umur era mult mai numeroasă, evenimentele au luat apoi o asemenea turnură încât emirul a fost obligat să se întoarcă acasă și să-și apere propriul stat. Venețienii erau foarte alarmați din cauza atacurilor piraterești lansate asupra navelor lor de la baza lui Umur din Smirna. L-au convins pe papă să inițieze o cruciadă împotriva lui, o flotă creștină atacând și cucerind portul în 1344. După retragerea din Tracia, Umur a fost ucis într-o bătălia împotriva cruciaților din 1348. Din acea parte nu avea să mai vină niciun fel de ajutor.

În Tracia, războiul a continuat. Armatele oponente au manevrat și s-au încercuit, au cucerit și pierdut orașe și sate. Spre 1345, era limpede că avantajul era de partea lui Cantacuzino. Ocupase Adrianopolul, cu alte cuvinte avea o bază avansată pentru marșul asupra Constantinopolului. Cu toate astea, îi lipsea forța să dea lovitura de grație. Prin urmare, a fost extrem de interesat când la Adrianopol au sosit soli de la Prousa, reședința emirului otoman Orhan. Propunerea lor era ca emirul să o ia de soție pe fiica lui Cantacuzino, Teodora. Cantacuzino a fost încântat, deoarece o asemenea asociere strânsă i-ar fi asigurat numeroși soldați otomani, pe lângă pâlcul care deja îl ajuta în campanie în acel moment. Căsătoria s-a desfășurat prin împuterniciți la Selymbria, în vara anului 1346. Cam după opt luni, s-a pus în sfârșit capăt războiului civil: câțiva dintre susținătorii secreți ai lui Cantacuzino au reușit să facă din interior o breșă în zidurile dinspre uscat,

permițând trupelor lui să preia în foarte scurt timp puterea la Constantinopol.

„Mai rămâne acum", scrie călugărul Iosif, vorbind despre el însuși la persoana a III-a, „să relatez ce a împlinit Cantacuzino ca împărat." Nu a încercat să ascundă că, deși fusese recunoscut drept Ioan al VI-lea, moștenirea lui era dificilă. Anii îndelungați de război civil, după cum spune chiar el, lăsaseră „din marele imperiu al romeilor o umbră palidă a ceea ce fusese". Statul era practic în faliment. La încoronarea lui Cantacuzino din mai 1347, diadema așezată pe fruntea sa era împodobită cu imitații de pietre prețioase din sticlă. Coroana autentică și celelalte însemne imperiale fuseseră date venețienilor de către regență în timpul războiului civil, drept garanție a unui împrumut. La banchetul care a urmat, oaspeții au fost serviți din vase din aliaj de cositor și de pământ, pentru că vesela din aur și argint luase aceeași cale ca și bijuteriile. Trezoreria era goală și posibilitățile de a o umple din nou limitate. Veniturile vamale care aduceau sume atât de mari reprezentau acum doar o fracțiune din cât fuseseră odată, una dintre cauze fiind că multe dintre navele comerciale intrate pe Cornul de Aur ancorau în fața Galatei genoveze, și nu pe malul bizantin, achitând taxele tot acolo. Pierderea Asiei Mici a făcut ca singura cale de a crește veniturile să rămână impozitarea și mai cruntă a locuitorilor din restul teritoriilor: Tracia, Macedonia și Pelopones. Cantacuzino a încercat să distribuie mai echilibrat povara prin taxarea bunurilor de lux, ca vinul, și a rezolvat problema împrumutului venețian pur și simplu renunțând să-și mai îndeplinească obligațiile, prin urmare

bijuteriile coroanei nu au mai fost niciodată răscumpărate, însă, pe de altă parte, măsurile luate nu au reușit să redreseze situația financiară.

Ca și cum asta nu ar fi fost destul, la doar câteva luni după victoria lui Cantacuzino, Constantinopolul a fost lovit de o nouă calamitate: ciuma neagră. Molima pornise din Asia Centrală și fusese adusă la Constantinopol din Crimeea, pe vase genoveze, în vara anului 1347. Năpasta a lăsat un gol enorm în populație și a oprit în loc toate activitățile comerciale și politice, oamenii evitându-se între ei de frică să nu se molipsească. Epidemia a făcut ravagii vreme de un an și printre miile de victime s-a numărat și fiul cel mic al lui Cantacuzino, Andronic, care avea doar treisprezece ani. „În fiecare zi ne scoatem prieteni din case, ca să fie duși la groapă", scrie un supraviețuitor. „De la o zi la alta, marele oraș se pustiește și mormintele sunt tot mai numeroase." Chiar și în aceste condiții, Constantinopolul, cu străzile lui largi și spațiile deschise încadrate de zidurile dinspre uscat, pare să fi avut un ușor avantaj în comparație cu orașele aglomerate din vestul Europei, peste care avea să se întindă epidemia în anul următor.

Cantacuzino a judecat la rece consecințele catastrofale ale războiului civil și asta l-a făcut probabil ca, după toată amărăciunea și vărsarea de sânge, să ofere condiții de pace deosebit de conciliante. Nu a dezlănțuit o vânătoare de vrăjitoare împotriva foștilor opozanți, iar tânărul Ioan al V-lea Paleologul nu a avut soarta lui Ioan al IV-lea Lascaris. S-a stabilit ca el să o ia de soție pe fiica lui Cantacuzino, Elena, și să domnească împreună cu socrul său. Ioan al VI-lea urma să fie împăratul senior vreme de zece ani, după care statutul celor doi avea să se egalizeze. Ioan al V-lea urma să fie moștenitorul tronului la moartea socrului său. Pentru început, această înțelegere neobișnuită a părut să

funcționeze și mulți au sperat din tot sufletul ca întronarea lui Cantacuzino să marcheze un nou început, de natură să repete renașterea din vremea lui Andronic al III-lea. Și, într-adevăr, anii de mijloc ai domniei lui Cantacuzino au lăsat o vreme sentimentul că Bizanțul se refăcea. Chiar dacă hotarele imperiului s-au restrâns, Cantacuzino a făcut tot ce-i stătea în puteri pentru a asigura prosperitatea zonelor rămase sub controlul bizantin. Urmând exemplul lui Andronic al II-lea, a numit guvernatori semiindependenți sau despoți, dintre membrii familiei imperiale. L-a trimis pe fiul lui mai tânăr, Manuel, în Pelopones, care sub administrația acestuia s-a bucurat de relativă pace și siguranță. Mistra, principalul oraș al provinciei, înzestrat cu un castel inexpugnabil, a început să crească și să prospere. Tesalonicul a fost încredințat ginerelui lui Cantacuzino, Ioan al V-lea, și mamei sale, Ana de Savoia. Astfel rudele erau ținute departe de Constantinopol, iar orașul a fost bine administrat.

Cantacuzino a mai fost avantajat de lipsa unor dușmani mari și puternici ai Bizanțului. A păstrat relații extrem de cordiale cu principala putere musulmană, sultanatul mameluc din Egipt. În vara anului 1349 a trimis la Cairo o delegație, cerându-i sultanului să le acorde tot respectul supușilor săi creștini de la Ierusalim. A primit un răspuns atât de satisfăcător, încât l-a transcris cuvânt cu cuvânt în memorii. Sultanul i se adresa cu formula „temelia credinței și învățăturii creștinilor, stâlpul neclintit al tuturor celor botezați“ și promitea să permită ca bisericile din Ierusalim să fie menținute în bună regulă și să le îngăduie pelerinilor să viziteze orașul fără să fie supărați de nimeni. Nu venea nicio primejdie nici dinspre cele două puteri slave, Bulgaria și Rusia, care amenințaseră în trecut Bizanțul. Bizantinii se bucurau în continuare de mult prestigiu în rândul popoarelor inițial convertite la creștinismul de la Constantinopol și care se considerau

ortodoxe, nu catolice. Rușii rămăseseră cei mai fideli: trimiteau de fiecare dată pe arhiepiscopii lor nou aleși la Constantinopol, pentru a fi acceptați și unși de către patriarh, iar decorarea bisericilor o încredințau meșterilor bizantini. „Imperiul romeilor", îl asigura Ioan Cantacuzino pe suveranul de la Moscova, „este izvorul a toată evlavia și propovăduitorul legii și al sfințeniei", iar când acel suveran a auzit că Hagia Sofia suferise stricăciuni în urma unui cutremur din 1346, a trimis bani ca ajutor pentru reparații. Din această direcție nu era de așteptat niciun atac.

Relațiile cu puterile latine se îmbunătățiseră și ele în ultimele decenii. Mai existau urmași ai lui Balduin al II-lea care pretindeau că fuseseră izgoniți pe nedrept din Imperiul Latin, dar nimeni nu le mai dădea atenție. Legăturile cu papalitatea se amelioraseră. Deși Andronic al II-lea fusese excomunicat pentru anularea Unirii de la Lyon, spre sfârșitul domniei contactele dintre el și curia papală fuseseră reluate și se discutase și posibilitatea de a pune capăt schismei. Sub Andronic al III-lea, nave bizantine luaseră parte la o cruciadă împreună cu latinii împotriva turcilor din Marea Egee. Aproape imediat ce se instalase la Constantinopol, Cantacuzino a profitat de ocazie ca să trimită o ambasadă la curtea papală de la Avignon, prin care să anunțe întronarea sa. A primit un răspuns binevoitor din partea papei, în care era lăudată blândețea noului împărat față de dușmanii lui înfrânți, iar Cantacuzino era invitat să i se alăture într-o nouă cruciadă împotriva necredinciosului. Bizantinul trebuie să fi știut foarte bine că necredinciosul în discuție era vechiul lui prieten și aliat Umur de la Aidin, dar s-a arătat de acord cu entuziasm, fără îndoială fiind convins că nu-l va obliga nimeni să-și onoreze angajamentul.

Cantacuzino a reușit să găsească o cale de ieșire până și din extrem de complicatele relații cu republica maritimă

Genova, care profitase de războiul civil ca să ocupe din nou Chiosul și care domina acum o mare parte din comerțul Constantinopolului prin colonia ei de la Galata. În vara anului 1348, genovezii au început să aibă bănuieli când au văzut că împăratul construia o flotă în docurile aflate vizavi de Galata. Temându-se că avea să fie folosită împotriva lor, genovezii au dat o lovitură preventivă, traversând Cornul de Aur și incendiind majoritatea galerelor pe jumătate terminate. Primăvara următoare, Cantacuzino a ordonat un contraatac încheiat cu un fiasco: echipajele vaselor bizantine au pierdut controlul asupra lor când s-a stârnit un vânt brusc, mulți dintre marinari fiind cuprinși de panică și sărind în apă. Au apărut atunci genovezii și au remorcat galerele părăsite. A doua zi, în semn de provocare, vasele genoveze au început să se plimbe în sus și în jos prin fața Marelui Palat, trăgând după ele prin apă drapelele bizantine capturate. Cantacuzino a ieșit totuși destul de bine din acest incident. Când guvernul de la Genova a aflat de atacul de peste Cornul de Aur, s-a grăbit să îi potolească pe concetățenii iresponsabili din Galata. A oferit bizantinilor o despăgubire pentru pagube și toată lumea a fost de acord să simuleze în continuare convingerea într-o ficțiune: Galata era ocupată de genovezi doar cu permisiunea bizantinilor. Administratorul ei, *podestà*, era numit la Genova, dar la sosire trebuia să se prezinte înaintea împăratului și să depună un jurământ, ca oricare alt oficial bizantin. Blazonul împăratului bizantin a fost încorporat în cel al Genovei pe stemele expuse pe zidurile Galatei – și în acest fel toată lumea a rămas cu onoarea nepătată. Astfel, nici arabii, nici latinii, nici rușii, nici oricare alți vechi dușmani nu au fost cei care au împins Bizanțul într-o criză din care nu și-a mai revenit niciodată, ci un mic stat lipsit de importanță, un fost aliat cât se poate de sincer.

La originea căderii imperiului au stat evenimentele din timpul războiului civil, când Cantacuzino recrutase suverani străini care să-i trimită în ajutor trupe. Nu era nimic nou în asta, desigur, suveranii bizantini procedaseră la fel de multe secole. Acum însă, lui Cantacuzino îi lipsea acel instrument minunat de care se bucuraseră înaintașii săi: izvorul aparent nesecat de monede din aur, cu care să ungă roțile diplomației și să-și asigure loialitatea aliaților. În trecut, sârbii fuseseră o putere balcanică minoră, dispusă să se supună oricând i se cerea să-i atace pe bulgari. Poate tocmai aceste antecedente i-au dat lui Cantacuzino un fals sentiment de siguranță când a negociat cu Ștefan Dușan în iulie 1342. Regele sârb a fost de părere că o porțiune apreciabilă din Macedonia bizantină ar reprezenta o recompensă potrivită pentru eforturile sale, dar Cantacuzino l-a refuzat ferm. Odată discuțiile ajunse în acest stadiu, pe vremuri s-ar fi oferit o cantitate mare de aur, dar aparent Cantacuzino a fost precaut și în această privință. Așa se face că, din câte se pare, trupe sârbești au luptat în armata lui Cantacuzino fără să le fi fost promisă o răsplată concretă; inevitabil, serviciile lor trebuiau plătite într-un fel sau altul. Pe măsura desfășurării războiului civil, Dușan și-a luat ceea ce a considerat că este partea sa de drept, ocupând mai multe orașe. Ar fi putut să pară că acționa în numele aliatului său doar până în primăvara lui 1346, când Dușan s-a încoronat „Țarul sârbilor și al grecilor", dezvăluind măsura ambițiilor sale. La fel ca Simeon al Bulgariei înaintea lui, spera să preia teritorii bizantine pe care să le includă într-un nou imperiu ortodox cu centrul în Serbia. Cantacuzino nu dispunea de mijloace să-i oprească pe sârbi. Odată ce s-a încheiat războiul, ei au intrat în ceea ce mai rămăsese din teritoriul bizantin

aproape fără să întâmpine opoziție și, până în noiembrie 1349, ocupaseră aproape întreg Epirul, Macedonia și Tesalia. Toate regiunile recuperate în anii de optimism de sub Andronic al III-lea fuseseră acum din nou pierdute.

Lovitura de grație avea să fie aplicată Bizanțului nu de sârbi, ci de o altă putere de rang secundar și fostă aliată – turcii otomani. Emiratul lor fusese doar unul dintre multele apărute în Asia Mică după prăbușirea sultanatului selgiucid de la Iconium și nici pe departe cel mai puternic. Emiratul karamanizilor moștenise vechea capitală selgiucidă, în vreme ce Umur de la Aidin, care avea acces la Marea Egee prin Smirna, le producea mult mai mari griji puterilor creștine din apus. Din capitala sa, Prousa, emirul otoman Orhan stăpânea un teritoriu modest, cuprinzând fostele orașe bizantine Niceea și Nicomedia și se afla față în față, peste Bosfor, cu Constantinopolul, fără să reprezinte însă o amenințare directă pentru capitala bizantină. Din acest motiv, Cantacuzino a fost cât se poate de mulțumit să profite de ajutorul lui Orhan în războiul civil, fiind de acord cu cererea de căsătorie a emirului cu fiica lui, Teodora.

Inițial, otomanii fuseseră aliați mult mai de nădejde decât Ștefan Dușan ori Umur de la Aidin. Orhan a trimis constant luptători de-a lungul întregului război civil, iar asocierea dintre otomani și bizantini nu s-a încheiat odată cu victoria lui Cantacuzino. La câteva luni după instalarea acestuia la Constantinopol, în 1347, Orhan a venit la Chrysopolis, chiar în dreptul orașului, pe celălalt mal al Bosforului. Împăratul a traversat marea și au stat câteva zile împreună, la petreceri și vânătoare. La întoarcerea lui Cantacuzino la Constantinopol, l-a însoțit și Teodora, luând cu ea mai mulți dintre copiii lui Orhan. Era limpede că emirului îi făcea plăcere prestigiul pe care i-l conferea legătura de sânge cu familia imperială și că i se părea cel mai normal lucru să asigure în continuare trupe pentru

armata lui Cantacuzino. Sub comanda fiului lui Orhan, Soliman, otomanii s-au dovedit înfricoșător de eficienți împotriva sârbilor și albanezilor. Cantacuzino era foarte conștient de dezavantajul folosirii trupelor de turci. Știa cât de mari fuseseră temerile stârnite în rândul propriilor supuși, când l-au văzut intrând în Constantinopol ca împărat, alături de acești turci. Existau plângeri că zgomotul petrecerilor lor îi deranja pe credincioșii din Hagia Sofia, iar în discursul său de încoronare Cantacuzino s-a simțit obligat să pronunțe un cuvânt de apărare pentru că se folosea de ei.

Însă cel mai greu era să te descurci odată ce nu mai aveai nevoie de ei. Majoritatea soldaților l-au urmat pe șeful lor, Soliman, retrăgându-se pe teritoriul otoman de peste Dardanele atunci când ostilitățile s-au încheiat, dar în urmă au rămas câteva bande care prădau zona rurală a Traciei și, în general, dădeau mare bătaie de cap. Aceste grupuri de soldați nu reprezentau avangarda unei cuceriri islamice, ci un fenomen comun în beligeranța medievală. În perioadele de acalmie din Războiul de 100 de ani, desfășurat tot pe atunci, același gen de detașamente formate din soldați englezi șomeri bântuiau prin Franța, în căutarea a orice ar fi putut să fure. Cu trecerea timpului, bandele de turci erau întărite cu nou-sosiți, așa cum s-a întâmplat în vara anului 1348, când vreo 2 000 de turci au traversat Dardanelele fără să fie invitați. Cantacuzino i-a interceptat pe intruși și, după o ciocnire înverșunată, i-a obligat să depună armele. Probabil ar fi preferat să se dispenseze definitiv de serviciile turcilor, dar cum se rezolva un conflict apărea următorul. Pe măsura desfășurării domniei sale, se ghicea tot mai limpede că războiul civil putea să reizbucnească. La Tesalonic, tânărul Ioan al V-lea era tot mai nerăbdător să iasă de sub tutela socrului său și acumula tot mai mulți susținători. În același timp, fiul cel

mare al lui Cantacuzino, Matei, cerea ca el, și nu Ioan al V-lea, să-i urmeze tatălui său. Împăratul făcea tot ce-i stătea în putere ca să potolească aceste patimi, dar nu a reușit decât să amâne criza, iar în vara anului 1352 între Ioan al V-lea și Matei Cantacuzino au izbucnit lupte în Tracia.

Evenimentele erau foarte atent urmărite la curtea otomană de la Prousa. Emirul Orhan era în continuare ginerele și aliatul lui Cantacuzino. Nu era în niciun fel vinovat de bandele sălbatice ale turcilor din Tracia, care acționau exclusiv din proprie inițiativă. Chiar și în aceste condiții, e imposibil să nu-și fi dat seama cât de ușor putea fi cucerită Tracia bizantină în acel moment. Atât Ioan al V-lea, cât și Matei Cantacuzino recrutau trupe turcești și Soliman a fost trimis cu un detașament să-l ajute pe cel din urmă. Acum s-a petrecut o schimbare în comportamentul otomanilor din Tracia. În vara lui 1352, Soliman a ocupat în liniște micul port și fortăreața Tzympe de pe malul european al Mării Marmara și a ignorat cererile repetate ale lui Cantacuzino de a evacua orașul. Indiferent dacă acționase la ordinul tatălui său sau nu, Soliman se gândea cu siguranță la un cap de pod. Pentru moment însă, practic otomanii nu aveau cum exploata acest câștig. Deoarece nu dispuneau de o flotă, nu aveau cum să transporte o armată până la Tzympe, ca să-și susțină garnizoana.

Apoi, în seara de 1 martie 1354, constantinopolitanii au fost speriați de o serie de cutremure foarte puternice. Cineva relata cum a asistat neputincios în vreme ce cărțile lui prețioase cădeau una câte una de pe raft pe podele, în vreme ce el nu se putea ridica în picioare ca să le susțină. Din fericire, epicentrul seismului fusese departe, în sud. Când s-a făcut din nou lumină, toată lumea a răsuflat ușurată: orașul scăpase doar cu zguduitura, avariile structurale fiind minime. Portul Gallipoli din Dardanele nu a fost la fel de norocos. O mare parte a sa a fost distrusă,

case întregi dispărând înghițite de pământ. Zidul de apărare al orașului dinspre uscat s-a prăbușit pe toată lungimea. De cealaltă parte a strâmtorii, turcii otomani au simțit și ei unda de șoc și au văzut limpede stricăciunile produse la Gallipoli. Înainte să se încheie ziua, o ceată de turci s-a urcat în bărci, a traversat marea și a ocupat orașul. Cum era plasat în zona cea mai îngustă a Dardanelelor, Gallipoli era capul de pod ideal pentru otomani. Aici nu era nevoie de o flotă pentru a aduce armata, erau suficiente și bărcile. Totul s-a petrecut atât de repede, încât nimeni nu și-a dat seama de pericol înainte să fie prea târziu. Un vas bizantin la bordul căruia se afla arhiepiscopul de Tesalonic în drum spre Constantinopol a fost capturat când trecea prin strâmtoare – din cauză că echipajul nu reușise să înțeleagă schimbarea. Ilustrul pasager a fost dus la Niceea, în așteptarea răscumpărării. Nu mult după aceea a apărut Soliman în persoană, care a declarat Gallipoli teritoriu al emirului otoman.

Reacția înțeleaptă ar fi fost alungarea turcilor din Gallipoli înainte ca ei să repare zidurile și să se fortifice. Dar în vara anului 1354, Ioan al VI-lea Cantacuzino pierdea în ritm rapid controlul asupra imperiului său, încercările de a-și împăca fiul cu ginerele dovedindu-se zadarnice. I-a scris lui Orhan, cerându-i să se întâlnească pentru a discuta despre Gallipoli și Tzympe, dar emirul a susținut că nu se simte bine și cei doi nu s-au mai întâlnit niciodată. A venit toamna, iar Gallipoli se afla tot în mâinile turcilor. Apoi, într-o noapte de noiembrie, Cantacuzino a aflat că Ioan al V-lea debarcase într-unul dintre micile porturi ale Constantinopolului, cu un detașament de oameni înarmați. Împăratul și susținătorii lui s-au baricadat în Marele Palat, în timp ce partizanii lui Ioan au ocupat Augusteionul. Câteva zile, cele două părți s-au mulțumit să se cântărească din priviri de pe pozițiile lor. Apoi, ostenit de povara puterii,

Cantacuzino și-a anunțat abdicarea. I-a predat administrația lui Ioan al V-lea și a depus jurământul monahal sub noul său nume, Iosif.

După eforturile și stresul din ultimii câțiva ani, viața simplă de călugăr trebuie să i se fi părut foarte atrăgătoare lui Cantacuzino. Ar fi putut să ia în considerare retragerea în enclava monastică de la Muntele Athos. Izolați pe peninsula lor stâncoasă, călugării athoniți rămăseseră în bună măsură neatinși de războaiele și de răsturnările de la mijlocul secolului al XIV-lea. Un călător italian, Cristoforo Buondelmonti, a fost profund mișcat de ordinea și de liniștea găsite acolo. Printre crângurile de măslini și smochini, călugării își îndeplineau ascultările – reparau năvoade, coseau încălțări și împleteau coșuri. „La orele stabilite", scrie Buondelmonti, „toți laudă pe Domnul. Iar asupra lor domnește mereu și pururi pacea."

Însă dacă sperase ceva de acest gen când renunțase la putere, Cantacuzino, din păcate, trebuie să fi fost dezamăgit. Mănăstirea lui, Charsianit, nu se afla în îndepărtatul Athos, ci în miezul Constantinopolului, pentru că, deși se retrăsese, fostul împărat nu era cu totul scăpat de griji. Turcii, sârbii și propria lui familie atât de certăreață îl deranjau mereu în refugiul său de contemplare. Ioan al V-lea era în continuare contestat de Matei, fiul lui Cantacuzino, iar în decembrie 1357 noul călugăr a fost chemat să negocieze între cei doi rivali. A reușit să-l convingă pe Matei să renunțe la pretențiile la tron și să se retragă în Pelopones, lăsându-l pe Ioan al V-lea să domnească nestingherit. Cantacuzino s-a putut apoi întoarce la existența lui monahală.

În vreme ce se petreceau toate astea, își urma cursul și una dintre cele mai discrete și mai minimalizate cuceriri din istorie. Pornind de la capul lor de pod din Gallipoli, otomanii nu au supus, ci s-au infiltrat în Tracia bizantină. Nu au existat nici bătălii, nici asedii. În 1360, au pătruns în vechiul sediu al lui Cantacuzino de la Didymoteichon și au ocupat tot orașul. La un moment dat după aceea, au pus stăpânire și peste Adrianopol, dar nimeni nu și-a bătut capul să rețină data. Astfel, otomanii au tăiat legătura pe uscat dintre Constantinopol și Tesalonic, cel din urmă rămânând o insulă într-o zonă rurală controlată de ei cu totul. Simțind că viitorul dinastiei sale era european, Murad I, emirul care i-a urmat la tron lui Orhan, și-a mutat curtea de la Prousa la Adrianopol și a construit acolo un palat, semn elocvent că avea de gând să rămână pe loc.

După ieșirea din scenă a lui Cantacuzino, lui Ioan al V-lea i-a revenit obligația să găsească o cale prin care să-i oprească pe otomani. De mulți ani își dorise, mai presus de orice, să fie pus în drepturile sale cuvenite prin naștere și să devină împărat unic, iar acum, la cei douăzeci și ceva de ani ai săi, își văzuse visul realizat. Dar nu era făcut să înfrunte criza: se dovedea incapabil, potrivit unui cronicar, să negocieze orice altceva în afara relațiilor sale cu doamnele cele mai frumoase și mai fermecătoare. Oricum, opțiunile lui erau limitate. Imperiul falit și redus la minimum pe care-l moștenise nu era în stare să ridice la luptă o armată suficient de mare ca să salveze situația. Ioan a preferat în schimb să se întoarcă la vechea stratagemă și a căutat scăparea la latini.

Ușor de zis, însă mai greu de făcut, deoarece un procentaj apreciabil din populația bizantină manifesta în continuare față de latini o antipatie pronunțată, alimentată de amintirile de la 1204 și de conștiința schismei dintre cele două Biserici. Atât de profunde erau aceste sentimente,

încât, după cum se plângea un călugăr din ordinul dominicanilor care trăia în Galata, localnicii erau capabili să spargă o cupă din care băuse un latin, de parcă ar fi fost spurcată. Însă pe măsură ce Bizanțul decădea vizibil și amenințarea otomană devenea tot mai limpede, în rândul curtenilor au început să se distingă prolatini. Unul dintre cei mai străluciți dintre ei, Dimitrie Kydones, a hotărât să învețe latina, ca să poată negocia mai bine cu ambasadorii, comercianții și mercenarii apuseni care vizitau zilnic curtea bizantină. Odată ce le învățase limba, Kydones a devenit admirator al literaturii și teologiei latine și chiar s-a convertit la catolicism. S-a transformat într-un susținător pasionat al ideii că latinii ar trebui considerați aliați ai lor și frați creștini, și nu schismatici dușmănoși. Trebuia făcut apel la ei pentru ajutor împotriva inamicului musulman comun. Ioan al V-lea s-a lăsat și el convins de acest punct de vedere.

Cea mai apropiată putere catolică era Ungaria, un regat întins și bogat, cu o poziție care îi permitea să-i lovească pe otomani. În vara anului 1365, Ioan al V-lea a luat decizia nu numai să facă apel la regele ungur, ci, dată fiind gravitatea situației, să se deplaseze personal în acest scop. Așa se face că în toamna următoare, reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ a pornit de la Constantinopol și a călătorit spre nord, până la Buda, capitala Ungariei. Dacă a sperat că, la vederea împăratului bizantin odinioară atotputernic, inimile gazdelor se vor înmuia, a suferit o dezamăgire. Solicitantul nu a fost bine primit și, odată sosit, nu a stat mult. Pe drumul de întoarcere a fost oprit la graniță de bulgari, care au refuzat să-l lase să le traverseze teritoriul. A fost obligat să rămână în așteptare luni întregi la Vidin, până când să poată fi transportat pe un vas care a coborât pe Dunăre. Oricât de enervantă ar fi fost călătoria, ea a lămurit adevărul esențial că orice ajutor latin era condiționat de rezolvarea schismei. Aceeași lecție fusese primită și

de locuitorii ultimului oraș bizantin din Asia Mică, Filadelfia. Cetatea lor era încercuită și asediată de mai mulți ani de turci, fără să fi primit vreun ajutor de la împăratul bizantin, iar acum au trimis un apel papei. Nu s-au ales decât cu o scrisoare prin care erau informați să nu se aștepte la sprijin înainte de a se converti la catolicism.

La rândul lui, Ioan al V-lea știa cât se poate de bine că orice tentativă de a pune capăt schismei în termenii propuși de latini ar fi provocat aceeași indignare și opoziție din partea poporului său ca Unirea de la Lyon din 1274. În fața acestei dileme, nu-i rămânea decât să se arate gata măcar să discute chestiunea și în iunie 1367 o delegație papală a fost invitată la Constantinopol. Ioan Cantacuzino a fost adus de la mănăstire ca să conducă dezbaterilor care au durat câteva săptămâni. Rezultatul a fost neconcludent. Bizantinii au insistat să se reunească un sinod ecumenic al Bisericii care să decidă asupra schismei, în vreme ce latinii considerau că nu era necesar să se procedeze așa. În cele din urmă, Ioan al V-lea a propus o nouă soluție pentru a ieși din impas. A pornit iarăși în călătorie, însoțit de Dimitrie Kydones și de alți curteni prolatini. Ținta sa a fost de data asta Roma și, în octombrie 1369, a luat parte la o ceremonie publică la Bazilica Sfântul Petru. După ce a sărutat mâinile, buzele și picioarele suveranului pontif, împăratul bizantin a îngenuncheat cu umilință înainte lui și s-a declarat convertit la catolicism, acceptând autoritatea papală și versiunea apuseană a Crezului. Acțiunea fusese gândită cu grijă: supunerea lui Ioan era personală, fără să presupună nicio promisiune în numele supușilor lui, așa cum făcuseră reprezentanții lui Mihail al VIII-lea la Lyon, în 1274. Papa era și el perfect conștient de asta, dar mai știa și că în acel moment exista primejdia reală ca imperiul creștin bolnav să fie înlocuit de un altul, musulman și puternic. Prin urmare, a emis o declarație în care afirma

că împăratul merită acum susținere și încuraja puterile catolice să vină în ajutorul lui împotriva otomanilor.

Din păcate, nefericitul Ioan al V-lea pare să fi fost sortit toată viața dezamăgirilor și umilințelor. Plecând de la Roma, s-a îndreptat spre Veneția, de unde voia să se întoarcă la Constantinopol pe mare. Dar ajuns aici, autoritățile l-au arestat pentru că nu-și plătise împrumutul luat ca să acopere călătoria la Roma. Împăratul bizantin s-a văzut încă o dată izolat într-o țară străină, în imposibilitatea de a se întoarce acasă. A reușit să revină în capitala sa abia după ce Manuel, băiatul lui, a sosit cu o flotă și cu bani gheață pentru plata datoriei. Între timp, se vedea cât se poate de limpede că apelul papei fusese total ignorat și că Bizanțul nu se putea aștepta la cohorte de cavaleri latini, veniți să-i alunge pe otomani înapoi, peste Dardanele. Demersul dezagreabil al lui Ioan al V-lea fusese zadarnic.

Mai rămânea o singură speranță. Bizanțul nu mai era capabil să se confrunte cu otomanii prin mijloace militare, nu însă și vecinii lui ortodocși. Marele Ștefan Dușan murise în 1355 și multe dintre teritoriile anexate de el în anii 1340 se separaseră din nou între timp, dar Serbia reprezenta încă o putere de care trebuia ținut seamă. Sârbii sunt cei care în vara lui 1371 au pornit o ofensivă pentru izgonirea turcilor din Balcani. Însă după ce armata lor a fost distrusă în bătălia de pe Marița din luna septembrie, nu mai putea exista vreun dubiu: prezența otomană era de durată. Unul câte unul, suveranii creștini din regiune i s-au supus emirului Murad, acceptând nu numai să mențină pacea și să-i plătească un tribut anual, ci și să-i pună la dispoziție trupe, când erau chemați să o facă. Mai întâi sârbii, apoi bulgarii și pe urmă, când nu i-a mai rămas nicio altă soluție, Ioan al V-lea, au devenit toți vasali ai emirului otoman. Manuel, fiul lui Ioan, a fost trimis cu un detașament de soldați ca să îndeplinească o asemenea

cerere de servicii militare, luptând alături de otomani în Asia Mică, unde își impuneau încet hegemonia asupra altor emirate turcești. Ironia face că una dintre acțiunile la care a participat Manuel a fost împotriva cetății Filadelfia, cel din urmă avanpost din teritoriile pierdute în răsărit. Când a căzut în urma asaltului în 1390, soldații bizantini s-au numărat printre cei pătrunși prin spărtura în ziduri.

În 1372, când Ioan al V-lea a devenit vasal otoman, călugărul Iosif nu se mai afla la Constantinopol, ci se mutase în sud, la Mistra. A murit în mănăstirea de acolo la 15 iunie 1383. Între timp, încheiase de mult scrierea memoriilor prin care prezenta pledoaria sa împotriva acuzației că ar fi fost răspunzător de aducerea turcilor în Europa. El era desigur vinovat, într-o oarecare măsură, dar felul în care procedase fusese o simplă imitație a predecesorilor săi, care se folosiseră de valurile de migratori spre avantajul imperiului. Spre ghinionul lui, Cantacuzino nu avusese la dispoziție resursele financiare ale acelor înaintași, iar fără ele nu a putut stăvili potopul care a măturat cu totul lumea sa.

În momentul dispariției lui Cantacuzino, imperiul se apropia cu adevărat de sfârşit. Autoritatea împăratului abia dacă se mai întindea dincolo de zidurile dinspre uscat ale capitalei, în vreme ce suzeranul lui, emirul otoman de la Adrianopol, stăpânea o mare parte din Asia Mică și din Balcani, Constantinopolul rămânând stingher în mijlocul domeniilor turcești. Puterea împărătească mai era recunoscută în părți din Pelopones și în câteva insule din Marea Egee; Tesalonicul își deschisese porțile în fața otomanilor în 1387. Chiar și în aceste condiții, Bizanțul și-a

menținut existența incertă încă șaizeci de ani. Monarhii Paleologi au continuat să-și spună „împărați ai romeilor", iar capitala și-a păstrat în continuare reputația de oraș sfânt și de centru al credinței în rândul creștinilor ortodocși, chiar dacă influența ei se micșora. După 1448, rușii au încetat să-și mai trimită aici arhiepiscopii spre hirotonire. În acei ani, viața la Constantinopol era extrem de diferită de cea din trecut. Împăratul și curtea nu mai reprezentau centrul vital. Marele Palat și palatul Vlaherne începuseră să se năruie, iar familia imperială fusese obligată să se limiteze la doar cele câteva odăi ale unui apartament locuibil. Unii dintre supușii împăratului erau infinit mai bogați decât el, după ce făcuseră averi de pe urma comerțului, în cooperare cu venețienii și genovezii. La Mistra exista o curte alternativă, unde un tânăr membru al dinastiei Paleologilor domnea asupra Peloponesului bizantin. Spre deosebire de Constantinopolul în decădere, Mistra era înfloritoare, bizuindu-se pe venituri sigure din zona agricolă bogată ce o înconjura.

Această existență incertă nu putea continua la infinit. Sfârșitul a părut aproape atunci când precautul Murad I a fost înlocuit de un nou suveran otoman, agresivul Baiazid I. Acesta a adoptat titlul de sultan, nu de emir, pentru a marca întâietatea otomanilor în rândul puterilor musulmane, și a pus capăt politicii tatălui său de a accepta vasalitatea dușmanilor învinși, pretinzând supunerea lor absolută. În 1393, Baiazid a invadat și alipit Bulgaria, punând capăt unei perioade de independență începute în 1187. Apoi a considerat că existența unui Bizanț împuținat și falit în mijlocul stăpânirilor sale nu mai avea nicio rațiune. A asediat Constantinopolul începând din 1394, cu gândul să forțeze capitularea prin înfometare. Dar orașul a rezistat chiar și în asemenea condiții. Baiazid nu a reușit să străpungă zidurile dinspre uscat, iar genovezii și venețienii

au continuat să facă aprovizionarea pe mare. Criza a durat șapte ani, după care Baiazid a ridicat asediul ca să pornească spre Asia Mică, unde trebuia să îl înfrunte pe Timur, hanul de la Samarkand. A suferit o înfrângere catastrofală la Ankara, în 1402, Imperiul Otoman s-a dezmembrat pentru scurtă vreme, permițând Bizanțului să mai supraviețuiască niște zeci de ani. A mai fost răgaz și pentru a pune în aplicare câteva vechi stratageme, bizantinii susținând un pretendent la tronul otoman în dauna altuia, într-un șir de războaie civile.

Nici acest respiro nu s-a prelungit foarte mult și, în 1450, Imperiul Otoman își revenise. Cel care a pus capăt existenței Bizanțului a fost tânărul și ambițiosul sultan Mahomed (Mehmed) al II-lea. În primăvara lui 1453, a pornit un asediu cum nu mai cunoscuse Constantinopolul. O armată numărând aproximativ 80 000 de oameni și-a stabilit tabăra în fața zidurilor dinspre uscat, în vreme ce o flotă de peste o sută de vase de război a ocupat poziții pe Bosfor. Niciun alt atac de până atunci nu reușise să mobilizeze asemenea forțe combinate enorme, navale și terestre. La fel ca la atacul din 1204, Mahomed al II-lea a reușit să intre cu flota în Cornul de Aur, însă recurgând la trucul de a transporta navele pe uscat, pentru a ocoli lanțul din apă. Dar artileria este cea care a asigurat victoria finală. Niciun atacator de până atunci nu avusese la dispoziție tunuri de dimensiunea celor folosite de armata lui Mahomed în fața zidurilor dinspre uscat. Dacă armele pe baza prafului de pușcă nu mai erau o noutate la mijlocul secolului al XV-lea, acești monștri capabili să lanseze ghiulele de peste șase sute de kilograme răspândeau spaima și consternarea printre apărători. Deși cel mai mare dintre tunuri era atât de complicat încât putea să tragă doar de șapte ori pe zi, după o lună de bombardament continuu făcuseră spărturi de mari dimensiuni în zidurile odată

inexpugnabile. Un atac masiv din noaptea de 28 spre 29 mai i-a copleșit pe cei de pe ziduri, aflați oricum în mare inferioritate numerică. Orașul a căzut, în sfârșit, în mâinile otomanilor.

Printre victimele măcelului care a urmat s-a aflat și împăratul, Constantin al XI-lea, care a fost ucis în luptele de pe ziduri în primele ore ale zilei de 29 mai, împreună cu circa 3 000 de soldați. El era stră-stră-stră-strănepotul fondatorului dinastiei Paleologilor, Mihail al VIII-lea, și cel din urmă într-o lungă linie de succesori ai purtătorului aceluiași nume, care adoptase creștinismul și întemeiase Constantinopolul. Constantin al XI-lea avea să fie ultimul împărat bizantin, deoarece, deși Mistra și Pelopones au rămas sub stăpânire bizantină, niciunul dintre frații lui care i-au supraviețuit nu a revendicat titlul imperial. Constantinopolul reprezentase în asemenea măsură esența ideologiei și spiritului bizantin, încât era de neconceput ca imperiul să continue în lipsa lui. Oricum însă, la șapte ani după triumful de la Constantinopol, Mahomed a invadat Peloponesul și a încorporat și această provincie în imperiul său. De data asta nu mai exista cale de întoarcere.

EPILOG

„Nimic nu ar fi putut să fie mai oportun pentru omenire decât distrugerea decăzutului imperiu al grecilor de către turci..."

DAVID STUART ERSKINE, Earl of Buchan (1742–1829)

Așa se face că la sosirea la Constantinopol a lui Pierre Gilles, la o sută de ani după victoria lui Mahomed al II-lea, Bizanțul nu numai că dispăruse ca instituție politică, dar erau greu de găsit până și urmele lui materiale. În anii de după 1453, clădirile și obiectele care definiseră imperiul erau neantizate, una câte una. Cea dintâi a dispărut icoana Hodighitria, simbolul protecției din partea Sfintei Fecioare și al acelei spiritualități vizuale atât de esențiale pentru identitatea bizantină. În timpul asediului de la 1453 se aflase în Mănăstirea Chora, ca să-i apere pe soldații de pe zidurile dinspre uscat, iar la scurt timp după năvălire fusese făcută bucăți de un otoman în căutare de pradă, care și-a dorit aurul și pietrele de pe ramă. Au urmat multe alte repere importante, căci Mahomed al II-lea a decis să renunțe la Adrianopol și să-și mute capitala la Constantinopol. Asta însemna remodelarea orașului pentru a deveni

o reşedinţă potrivită pentru sultan; multe dintre vechile clădiri au disparut, deoarece în anii ultimi, de sărăcie, ai imperiului, majoritatea marilor biserici, mănăstiri şi palate ajunseseră într-o tristă stare de deteriorare. Biserica Sfinţii Apostoli a fost demolată, fiind înlocuită cu Moscheea Cuceritorului, Fatih, între 1462 şi 1470. Columna şi statuia ecvestră a lui Iustinian au fost doborâte în anii 1540, pentru ca din metal să se poată turna tunuri: Gilles a mai avut ocazia să vadă câteva fragmente, chiar înainte de a fi duse la topitorie. Rămăşiţele Marelui Palat au fost îngropate sub Moscheea Albastră în 1609, iar palatul Vlaherne a dispărut, pur şi simplu. Hipodromul s-a transformat în piaţă deschisă. Dar nu toate s-au pierdut. Otomanii au fost mulţumiţi să poată utiliza clădirile încă funcţionale. Hagia Sofia fusese îngrijită până în ultimele zile şi a putut uşor să fie reconvertită în moschee, prin introducerea unui *mihrab* care să indice direcţia spre Mecca şi adăugarea a patru minarete. Pantocrator şi alte biserici mai mici au supravieţuit şi ele, fiind folosite în alte scopuri, dar pierzându-şi caracteristicile bizantine: decoraţiunile figurative bogate care împodobeau tot spaţiul interior.

A supravieţuit şi moştenirea literară a Bizanţului, deoarece Constantinopolul fusese plin de biblioteci cu bogate fonduri de carte. În dimineaţa de 29 mai 1453, multe dintre aceste cărţi au sfârşit pe foc, dar multe au şi scăpat, fiind mai târziu căutate pentru achiziţie de colecţionari aşa ca Pierre Gilles sau duse în apus de refugiaţi. Printre ele erau nu numai opere ale unor autori bizantini, fie ei Zosimus, Procopiu, Mihail Psellos sau Ioan Cantacuzino, ci şi exemplare preţioase ale clasicilor greci, care fuseseră până în ultima clipă texte de studiu în învăţământul superior. Era vorba de cele mai vechi exemplare complete din marii gânditori, oratori şi dramaturgi ai antichităţii – Platon, Aristotel, Aristofan, Demostene şi Lucian – opere care de

secole nu mai existau în Occidentul creștin. În Italia, au fost citite, copiate și traduse cu pasiune de intelectualii renascentiști, care au pus la dispoziție în vederea tipăririi primele ediții ale clasicilor greci la începutul anilor 1500. Datorăm astăzi exclusiv bizantinilor supraviețuirea acestei moșteniri literare peste secole de prefaceri.

Biserica bizantină s-a salvat și ea din dezastru. În parte datorită faptului că Mahomed al II-lea știa că este în interesul său să mențină schisma dintre ortodocși și catolici, luând astfel bizantinilor ultima speranță că frații lor întru religie din Occident vor veni să-i salveze. Funcția de patriarh era vacantă în momentul când sultanul a cucerit Constantinopolul, iar el s-a îngrijit personal de numirea, la câteva luni după victorie, a unui ierarh selectat cu atenție, un personaj vestit pentru opoziția sa în fața oricărui compromis cu latinii. În acest fel, Mahomed le ușura supușilor săi creștini și acceptarea noii ordini: dacă otomanii erau necredincioși, măcar nu interveneau în credința strămoșească, așa cum făceau latinii. Astfel, deși împărații dispăruseră, patriarhul de la Constantinopol a continuat să fie în fruntea Bisericii Ortodoxe, autoritatea sa fiind respectată în Serbia, Bulgaria și Rusia, țările care inițial acceptaseră creștinismul de la Constantinopol. Așa stau și astăzi lucrurile și înființarea de comunități ortodoxe în vestul Europei, în America de Nord și practic în toată lumea asigură religiei statutul de cea mai vizibilă moștenire a Bizanțului. O biserică ortodoxă din Brooklyn, Sydney sau Londra va reflecta de cele mai multe ori stiluri arhitecturale și decorațiuni interioare bizantine. Iconostasul, care desparte altarul de spațiul principal al bisericii, este întotdeauna acoperit cu icoane ale lui Iisus Hristos, ale Maicii Domnului și ale sfinților. În multe locuri, slujbele se țin în greaca arhaică, care ar fi fost înțeleasă și în Bizanț, sau în vechea slavonă, limba literară creată în secolul al IX-lea cu ajutorul

lui Chiril și Metodiu. Cea mai directă prezență vie dintre toate este însă enclava monastică de la Muntele Athos, unde funcționează în continuare Marea Lavră, întemeiată în timpul domniei lui Nicefor al II-lea Focas, împreună cu altele lăcașe, înălțate mai târziu. Aceste mănăstiri reprezintă o legătură directă cu lumea pierdută a Bizanțului.

În ciuda acestor reflectări ale lui în lumea noastră, atât de mult din Imperiul Bizantin a dispărut cu desăvârșire, încât rămânem adesea cu impresia deprimantă că el a fost un eșec. De mult ori este comparat, nefavorabil, cu Imperiul Roman clasic, cel care l-a precedat, lăsând o moștenire atât de tangibilă în limbă, legislație și arhitectură, ca să nu mai vorbim despre seria de epopei hollywoodiene. Cuvintele citate mai sus ale lui David Erskine, colecționar de antichități scoțian din secolul al XVIII-lea, sunt tipice pentru acest gen de percepție negativă a Bizanțului. Comparația cu Roma este însă nedreaptă. Imperiul Roman a crescut pentru că a putut să-și copleșească vecinii, unul câte unul, grație populației sale abundente. A înflorit și s-a dezvoltat pentru că, odată întemeiat, hotarele lui au fost rareori atacate. Bizanțul, în schimb, a fost produsul unei lumi violente și nesigure, suferind peste o mie de ani de presiuni aproape constante la granițe și nenumărate invazii, asedii și războaie. În tot acest timp, imperiul a supraviețuit și și-a păstrat cultura și identitatea, în vreme ce de jur împrejurul lui lumea era în stare de mișcare continuă. Și a reușit să reziste nu transformându-se într-un stat mărginit, militarist, care să tragă obloanele și să adopte o mentalitate de asediat. Dimpotrivă, s-a străduit să folosească spre avantajul propriu marea de oameni care se revărsa mereu peste granițele lui, stârnind vrajbă între acele popoare, acceptându-le pe unele pe teritoriu, ca să-și crească puterea, și integrându-le în sistemul religios și în cultură. Așa se face că, dacă ar fi să cântărim care este cea

mai deosebită moștenire a Bizanțului, aceasta s-ar putea să nu fie Ortodoxia sau păstrarea scrierilor Greciei antice, ci mai degrabă învățătura că tăria unei societăți constă în capacitatea ei de a se adapta și de a-i integra pe străini chiar și în cele mai ostile circumstanțe.

Cronologie

Date de importanță

303	încep persecuțiile împotriva Bisericii Creștine, sub Dioclețian
306	Constantin se proclamă împărat în York
312	bătălia de la Podul Milvian: viziunea lui Constantin
324	Constantin devine împărat unic
325	Primul Sinod Ecumenic de la Niceea
330	inaugurarea Constantinopolului
337	moartea lui Constantin
378	bătălia de la Adrianopol
381	al Doilea Sinod Ecumenic de la Constantinopol
391	distrugerea templului Serapeum din Alexandria
415	uciderea filozoafei Hypatia în Alexandria
451	al Patrulea Sinod Ecumenic de la Calcedon
480	asasinarea lui Iulius Nepos, ultimul pretendent la tronul imperial occidental
527	întronarea lui Iustinian I
533	pacea eternă dintre Bizanț și Persia
540	Bizanțul cucerește Ravenna; persanii devastează Antiohia
562	încheierea cuceririi Italiei de către bizantini
565	moartea lui Iustinian I
568	lombarzii invadează Italia

580	avarii devin puterea dominantă în bazinul dunărean
582	Mauriciu devine împărat prin căsătoria cu fiica lui Tiberiu al II-lea
602	răsturnarea și asasinarea lui Mauriciu
610	întronarea lui Heracliu
614	persanii cuceresc Ierusalimul
626	asediul persanilor și avarilor asupra Constantinopolului
632	moartea profetului Mahomed
641	moartea lui Heracliu
642	arabii ocupă Alexandria
655	arabii distrug flota bizantină la Phoinix
674	începe primul asediu arab la Constantinopol
681	al Șaselea Sinod Ecumenic condamnă monoteletismul
697	arabii ocupă Cartagina
718	sfârșitul celui de-al doilea asediu arab la Constantinopol
726	începutul probabil al politicii iconoclaste
740	arabii sunt înfrânți la Akroinon, în Asia Mică
741	întronarea lui Constantin al V-lea, zis și „Copronimul"
751	lombarzii ocupă Ravenna
754	sinodul de la Hieria
775	moartea lui Constantin al V-lea
787	al Șaptelea Sinod Ecumenic restabilește cultul icoanelor
811	împăratul Nicefor I e înfrânt și ucis de hanul bulgar Krum
815	renașterea iconoclasmului
843	restabilirea definitivă a cultului icoanelor
858	Fotie devine patriarh al Constantinopolului
860	primul atac rusesc asupra Constantinopolului
863	arabii sunt înfrânți în bătălia de la Poson
865	convertirea la creștinism a hanului bulgar Boris
867	întronarea lui Vasile I, primul împărat al dinastiei macedonene
917	hanul bulgar Simeon iese victorios la Anchialos
919	Romanos Lekapenos preia puterea la Constantinopol
934	Ioan Kurkuas ocupă Melitene
945	răsturnarea familiei Lekapenos de către Constantin al VII-lea

959	moartea lui Constantin al VII-lea
961	Nicefor Focas ocupă din nou Creta
963	întronarea lui Nicefor al II-lea Focas
969	întronarea lui Ioan I Tzimiskes
975	campania lui Ioan I în Siria şi Palestina
988	botezarea cneazului Vladimir din Kiev
989	înfrângerea revoltei lui Bardas Focas
1018	încheierea cuceririi Bulgariei
1025	moartea lui Vasile al II-lea
1043	răscoala lui George Maniakes
1056	moartea Teodorei, sfârşitul dinastiei macedonene
1071	bătălia de la Manzikert
1081	întronarea lui Alexie I Comnenul
1099	Prima Cruciadă ocupă Ierusalimul
1143	întronarea lui Manuel I Comnenul
1171	arestarea negustorilor veneţieni din întregul imperiu
1176	turcii selgiucizi îi înfrâng pe bizantini în bătălia de la Myriokephalon
1180	moartea lui Manuel I Comnenul
1182	uzurparea lui Andronic I
1185	răsturnarea lui Andronic I, Isaac al II-lea Anghelos urcă pe tron
1187	revolta vlahilor şi bulgarilor
1195	răsturnarea lui Isaac al II-lea, Alexie al III-lea urcă pe tron
1203	Cruciada a Patra îl repune pe tron pe Isaac al II-lea
1204	Cruciada a Patra ocupă Constantinopolul; întemeierea Imperiului Latin
1205	bătălia de la Adrianopol
1208	Teodor I Lascaris este încoronat împărat la Niceea
1246	Ioan al III-lea Vatatzes ocupă Tesalonicul
1259	Mihail al VIII-lea Paleologul e încoronat împărat la Niceea
1261	recucerirea Constantinopolului de către Mihail al VIII-lea
1274	Unirea Bisericilor proclamată la Lyons
1282	moartea lui Mihail al VIII-lea; întronarea lui Andronic al II-lea
1328	Andronic al III-lea preia puterea de la bunicul lui
1331	Niceea cade în mâinile turcilor otomani

1341	moartea lui Andronic al III-lea; începutul războiului civil
1347	Ioan al VI-lea Cantacuzino ocupă Constantinopolul
1352	turcii otomani cuceresc un cap de pod în Europa, la Tzympe
1354	abdicarea lui Ioan al VI-lea Cantacuzino
1369	vizita lui Ioan al V-lea la Roma
1371	bătălia de la Marița: sârbii îi înving pe turci
1383	moartea lui Ioan al VI-lea Cantacuzino
1391	moartea lui Ioan al V-lea Paleologul
1394	suveranul otoman Baiazid I asediază Constantinopolul
1402	bătălia de la Ankara: imperiul otoman în dezordine
1453	căderea Constantinopolului în fața turcilor otomani conduși de Mahomed al II-lea
1460	cucerirea otomană a Peloponesului bizantin
1544	Pierre Gilles vine la Constantinopol

Împărați bizantini

Împărații incluși între paranteze drepte au domnit doar în jumătatea de apus a imperiului.

306–337	Constantin I
337–361	Constanțiu al II-lea
361–363	Iulian
363–364	Iovian
364–378	Valens [364–375 Valentian I; 375–383 Grațian]
379–395	Teodosiu I [383–392 Valentinian al II-lea; 392–394 Eugeniu]
395–408	Arcadiu [395–423 Honorius]
408–450	Teodosiu al II-lea
450–457	Marcian
457–474	Leon I
474	Leon al II-lea
474–491	Zeno [474–475 Iulius Nepos; 475-476 Romulus Augustulus; 476–480 Iulius Nepos (în Dalmația)]
491–518	Anastasiu I
518–527	Iustin I

527–565	Iustinian I
565–578	Iustin al II-lea
578–582	Tiberiu al II-lea
582–602	Mauriciu
602–610	Focas
610–641	Heracliu
641	Constantin al III-lea
641–642	Heraclonas
642–668	Constans al II-lea
668–685	Constantin al IV-lea
685–695	Iustinian al II-lea
695–698	Leontios
698–705	Tiberiu al III-lea
705–711	Iustinian al II-lea (din nou)
711–713	Philippikos (Filip)
713–715	Anastasiu al II-lea
715–717	Teodosiu al III-lea
717–741	Leon al III-lea
741–775	Constantin al V-lea
775–780	Leon al IV-lea
780–797	Constantin al VI-lea
797–802	Irina
802–811	Nicefor I
811–813	Mihail I Rangabe
813–820	Leon al V-lea
820–829	Mihail al II-lea
829–842	Theophilos
842–867	Mihail al III-lea
867–886	Vasile I
886–912	Leon al VI-lea
912–913	Alexandru
913–959	Constantin al VII-lea
920–944	Romanos I Lekapenos
959–963	Romanos al II-lea
963–969	Nicefor al II-lea Focas
969–976	Ioan I Tzimiskes
976–1025	Vasile al II-lea
1025–1028	Constantin al VIII-lea
1028–1034	Romanos al III-lea Arghiros
1034–1041	Mihail al IV-lea

1041–1042	Mihail al V-lea
1042–1055	Constantin al IX-lea Monomahul
1055–1056	Teodora
1056–1057	Mihail al VI-lea
1057–1059	Isaac I Comnenul
1059–1067	Constantin al X-lea Ducas
1068–1071	Romanos al IV-lea Diogenes
1071–1078	Mihail al VII-lea Ducas
1078–1081	Nicefor al III-lea Botaneiates
1081–1118	Alexie I Comnenul
1118–1143	Ioan al II-lea Comnenul
1143–1180	Manuel I Comnenul
1180–1183	Alexie al II-lea Comnenul
1183–1185	Andronic I Comnenul
1185–1195	Isaac II Anghelos
1195–1203	Alexie al III-lea Anghelos
1203–1204	Isaac al II-lea (din nou) și Alexie al IV-lea Anghelos
1204	Alexie al V-lea Murțuflos
1208–1221	Teodor I Lascaris (în Niceea)
1221–1254	Ioan al III-lea Vatatzes (în Niceea)
1254–1258	Teodor al II-lea Lascaris (în Niceea)
1258–1261	Ioan al IV-lea Lascaris (în Niceea)
1259–1282	Mihail al VIII-lea Paleologul
1282–1328	Andronic al II-lea Paleologul
1328–1341	Andronic al III-lea Paleologul
1341–1391	Ioan al V-lea Paleologul
1347–1354	Ioan al VI-lea Cantacuzino
1391–1425	Manuel al II-lea Paleologul
1425–1448	Ioan al VIII-lea Paleologul
1449–1453	Constantin al XI-lea Paleologul

Note bibliografice

Prolog

Citatul din Ogier Ghiselin de Busbeq se găsește în *Turkish Letters*, trad. Edward Seymour Forster (Oxford, 1927), pp. 36–37. Părerile lui Gilles și Gibbon despre prăbușirea Bizanțului: Pierre Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, trad. John Ball (Ithaca NY, 1988, ed. a 2-a), p. xliv; Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley, 3 vol. (London, 1994), vol. 3, p. 791 [*Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, 3 vol., Ed. Minerva, 1976, trad. Dan Hurmuzescu]. Studii generale asupra istoriei politice bizantine 306–1453: Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford CA, 1997) [*O istorie a statului și societății bizantine*, traducere de Mihai-Eugen Avădanei, Iași, Institutul European, 2004]; lucrarea mai puțin detaliată a aceluiași autor, *A Concise History of Byzantium* (Basingstoke and New York, 2001); Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium* (Oxford and Malden MA, 2010, ed. a 2-a) și Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire* (London, 2014). Prezentări cu un caracter mai tematic: Averil M. Cameron, *The Byzantines* (Oxford and Malden MA, 2006) și *Byzantine Matters* (Princeton NJ, 2014), Jonathan Harris (ed.), *Byzantine History* (Palgrave Advances series, Basingstoke and New York, 2005), Cyril Mango (ed.), *The Oxford History of Byzantium* (Oxford and New York, 2002), Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire* (Harmondsworth, 2007) și Jonathan Shepard (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (Cambridge, 2008).

1. Amurgul zeilor

Citatul se găsește în Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley, 3 vol. (London, 1994), vol. 3, p. 1068. Puncte de vedere păgâne și creștine contradictorii despre Constantin se găsesc în: Zosimus, *New History*, trad. R.T. Riley (Canberra, 1982) și Eusebius, *Life of Constantine*, trad. Averil Cameron și Stuart G. Hall (Oxford, 1999), cu analiză în Warren Treadgold, *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke and New York, 2007), pp. 23–46, 107–14. Expuneri moderne ale domniei lui Constantin: Timothy D. Barnes, *Constantine* (Oxford, 2014) și Paul Stephenson, *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor* (London, 2009). Atitudini față de homosexuali și evrei: John Boswell, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century* (Chicago, 1980) și Robert L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and Reality in the Late Fourth Century* (Berkeley CA and Los Angeles CA, 1983). Disputele teologice ale vremii: J. Pelikan, *Credo: A Historical and Theological Guide to Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition* (New Haven CT and London, 2003). Teocrație și gândire politică bizantină: Donald M. Nicol, „Byzantine political thought", în *The Cambridge History of Medieval Political Thought* c. *350–c. 1450*, ed. J.H. Burns (Cambridge, 1988), pp. 51–79. Cultul față de sfinți: Peter Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity* (London, 1982). Opere de caritate ale Bisericii Creștine: Demetrios J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare* (New Rochelle NY, 1991, ed. a 2-a) și artă și arhitectură bisericească: Irmgard Hutter, *The Herbert History of Art and Architecture: Early Christian and Byzantine* (London, 1988) și John Lowden, *Early Christian and Byzantine Art* (London, 1997). Rolul eunucilor: Shaun Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society* (London and New York, 2008). Politica față de „barbari": Peter Heather, *Goths and Romans, 332–489* (Oxford, 1991). Opinii generale față de perioada 284–500: Averil Cameron, *The Later Roman Empire* (London, 1993), Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284–641* (Oxford, 2007), Peter Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History* (London, 2005) și *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Birth of Europe* (London, 2010).

2. Avanpost al Imperiului

Citatul de deschidere este din Procopiu, *History of the Wars.* trad. H.B. Dewing, 5 vol. (Cambridge MA and London, 1914–1928), vol. 1, p. 267. Lucrarea encomiastică a lui Procopiu: *The Buildings,* trad. H.B. Dewing (Cambridge MA and London, 1935), iar atacul său înveninat la adresa lui Iustinian se găsește în *Secret History,* trad. H.B. Dewing (Cambridge MA and London, 1940) [*Istoria secretă,* ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu, București, Ed. Academiei, 1972]. Evaluarea mărturiei lui Procopiu, cu concluzii extrem de diferite: Averil M. Cameron. *Procopius and the Sixth Century* (London, 1985) și Anthony Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity* (Philadelphia PA, 2004). Istoria vizitei Sfântului Sava la Constantinopol se găsește în Chiril de Schitopolis, *The Lives of the Monks of Palestine,* trad. R.M. Price (Kalamazoo MI, 1991), pp. 182–187 [*Viețile Pustnicilor Palestinei,* trad. din greaca veche și studiu introductiv Ierom. Agapie Corbu, Arad, Editura Sfântul Nectarie, 2013]. Evaluări recente asupra lui Iustinian și a domniei sale: John Moorhead, *Justinian* (Harlow, 1994), J.A.S. Evans, *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power* (London, 1996), Michael Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge, 2005) și Peter Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006). Disputele teologice ale epocii: John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450–680* (Crestwood NY, 1989). Aspecte militare: John Haldon, *The Byzantine Wars* (Stroud, 2001). Clădiri înălțate de Iustinian și catedrala Hagia Sophia: Robin Cormack, *Byzantine Art* (Oxford, 2000), pp. 37–75 și John Freely și Ahmet S. Çakmak, *The Byzantine Monuments of Istanbul* (Cambridge, 2004), pp. 80–153.

3. Potopul

Citatul de la început este din *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813,* trad. Cyril Mango și Roger Scott (Oxford, 1997), p. 439. Istoria celor trei orbi din Alexandria: Ioan Moshu, *The Spiritual Meadow,* trad. John Wortley (Kalamazoo MI, 1992), pp. 59–60. Relatarea domniei lui Mauriciu: L.M.

Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian* (Oxford, 1988); și a lui Heracliu: Walter E. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium* (Cambridge, 2003). Invaziile arabe: Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge, 1992). Despre dezastruosul secol al VII-lea în general: John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge, 1997, ed. a 2-a) și James Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century* (Oxford, 2010).

4. O lume transformată

Citatul din deschidere este din Pausanias, *Guide to Greece*, trad. Peter Levi, 2 vol. (Harmondsworth, 1971), vol. 1 p. 28. O evaluare echilibrată și critică a sistemului de theme: John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204* (London, 1999), pp. 71–85; și despre politica de strămutare a populațiilor: Helene Ahrweiler și Angeliki E. Laiou (editori), *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* (Washington DC, 1998). Apărarea și asediile asupra Constantinopolului: Jonathan Harris, *Constantinople: Capital of Byzantium* (London, 2007), pp. 40–58. Un studiu general asupra perioadei: Leslie Brubaker și John F. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (c. 680–850): A History* (Cambridge, 2011); și asupra anilor următori: Warren Treadgold, *The Byzantine Revival, 780–842* (Stanford CA, 1988). Poziția lui Constantine al V-lea față de problemele teologice: Peter Brown, „A Dark-Age Crisis: aspects of the Iconoclastic controversy", în vol. său *Society and the Holy in Late Antiquity* (London, 1982), pp. 251–301; Leslie Brubaker, *Inventing Byzantine Iconoclasm* (London, 2012), atribuie mică importanță iconoclasmului și persecuției călugărilor. Despre împărătesele Irina și Teodora: Judith Herrin, *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium* (London, 2001). Impactul iconoclasmului asupra artei bizantine: Robin Cormack, *Byzantine Art* (Oxford, 2000), pp. 86–129.

5. Cucerirea Nordului

Citatul de la început: *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, trad. Paul Lunde și Caroline Stone

(London, 2012), p. 46. Atacul rusesc din 860 și relatarea lui Fotie: *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople,* trad. Cyril Mango (Cambridge MA, 1958), pp. 74–110. Lucrarea clasică despre Bizanț și slavi: Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453* (London, 1971) [*Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453,* trad. Claudia Dumitriu, București, Corint, 2002], dar ei trebuie să i se adauge acum: Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge, 2006) și Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier:* A *Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge, 2000). Fotie și cariera sa: Nigel Wilson, *Scholars of Byzantium* (London, 1983), pp. 89–119, și Francis Dvornik, *The Photian Schism: History and Legends* (London, 1970). Convertirea slavilor: Francis Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs* (New Brunswick NJ, 1970) și S.A. Ivanov, „Religious missions", în *The Cambridge History of the Byzantine Empire* c. *500–1492,* ed. Jonathan Shepard (Cambridge, 2008), pp. 305–332. Vizitatorii ruși Antonie din Novgorod și Filip: W.R. Lethaby și Harold Swainson, *The Church of Sancta Sophia, Constantinople:* A *Study of a Byzantine Building* (London and New York, 1894) și Cyril Mango, „A Russian graffito in St Sophia", în Cyril Mango, *Studies on Constantinople* (Aldershot and Brookfield VT, 1993), nr. XIX.

6. Marșuri glorioase

Citatul de deschidere: *Digenis Akritas: The Grottaferrata and Escorial Versions,* ed. și trad. Elizabeth Jeffreys (Cambridge, 1998), p. 19. Citatul clericului nemulțumit este din: *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada,* ed. și trad. M.P. Vinson (Washington DC, 1985), pp. 198–199; cel al nobilului neîncrezător (Kekaumenos): Deno J. Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society and Civilization Seen through Contemporary Eyes* (Chicago, 1984), p. 237; și replicile curtenilor față de episcopul Liudprand din Cremona: Liudprand, *The Complete Works,* trad. Paolo Squadriti (Washington DC, 2007), p. 273. Manualele alcătuite în vremea lui Leon al VI-lea și Constantin al VII-lea: *The Taktika of Leo VI,* trad. G.T. Dennis (Washington DC, 2010), pp. 555–589; Constantin al VII-lea

Porfirogenetul, *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, trad. R.J.H. Jenkins (Washington DC, 1967) și *The Book of Ceremonies*, trad. A. Moffatt și M. Tell (Canberra, 2012). Limitarea proprietăților deținute de seniorii războiului în Asia Mică: Eric McGeer, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors* (Toronto, 2000). Situația militară în acea perioadă: Eric McGeer, *Sowing the Dragons Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* (Washington DC, 1995) și Warren Treadgold, *Byzantium and its Army, 284–1081* (Stanford CA, 1995). Campania din 971 a lui Ioan Tzimiskes în Bulgaria: Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge, 2000), pp. 51–58.

7. O urmă adâncă

Citatul de la început: Eric McGeer, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors* (Toronto, 2000), p. 117. Relatarea despre delegația arabă din 980 la Constantinopol: H. Amedroz, „An embassy from Baghdad to the emperor Basil II", în *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 46 (1914), pp. 915–942. Descrierea lui Zoe și sfatul lui Bardas Skleros către Vasile al II-lea: memoriile lui Mihail Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers*, trad. E.R.A. Sewter (Harmondsworth, 1966), pp. 43, 158. Citatul din aristocratul indignat: Deno J. Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society and Civilization Seen through Contemporary Eyes* (Chicago, 1984), p. 105. Domnia lui Vasile al II-lea: Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)* (Oxford, 2005) și Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar Slayer* (Cambridge, 2003). Perioada de după moartea lui Vasile: Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History* (Harlow, 1997, ed. a 2-a). Despre Zoe: Barbara Hill, *Imperial Women in Byzantium, 1025–1204* (Harlow, 1999). Bătălia de la Manzikert: John Haldon, *The Byzantine Wars* (Stroud, 2001).

8. Dușmanul din interior

Citatul de la început: Guillaume de Tyr, A *History of Deeds Done Beyond the Sea*, trad. E.A. Babcock și A.C. Krey, 2 vol. (New York, 1943), vol. 2, p. 461. Înflorirea economică a imperiului din secolul

al XII-lea: Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900–1200* (Cambridge, 1989); și în general în perioada Comnenilor: Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History* (Harlow, 1997, ed. a 2-a). Alexie I, relațiile cu latinii și Prima Cruciadă: Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades* (London, 2014, ed. a 2-a) și Peter Frankopan, *The First Crusade: The Call from the East* (London, 2012). Venețienii: Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (Cambridge, 1988). Relații ecleziastice și schisma: Henry Chadwick, *East and West: The Making of a Rift in the Church* (Oxford, 2003); Francis Dvornik, *Byzantium and the Roman Primacy* (New York, 1979, ed. a 2-a); Steven Runciman, *The Eastern Schism* (Oxford, 1955). Manuel I: Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180* (Cambridge, 1993). Cruciada a Patra: Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople* (London, 2004).

9. Noul Constantin

Citatul de la început provine din scurta autobiografie a lui Mihail al VIII-lea: J.P. Thomas și A.C. Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, 5 vol. (Washington DC, 2000), vol. 3, p. 1245. Împărțirea Imperiului Bizantin în 1204: Peter Lock, *The Franks in the Aegean, 1204–1500* (Harlow, 1995). Curțile în exil de la Niceea și Arta: Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261* (Oxford, 1975) și Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros I, 1204–1267* (Oxford, 1957). Imperiul Latin: Filip van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)* (Leiden and Boston MA, 2011). Relațiile politice și ecleziastice cu Apusul: Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198–1400* (New Brunswick NJ, 1979), Deno J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: A Study in Byzantine–Latin Relations* (Cambridge MA, 1959) și Nikolaos G. Chryssis, *Crusading in Frankish Greece: A Study of Byzantine-Western Relations and Attitudes, 1204–1282* (Turnhout, 2013). Domniile lui Mihail al VIII-lea și Andronic al II-lea: Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, 1261–1453 (Cambridge, 1993, ed. a 2-a).

Cuvintele lui Cantacuzino sunt traduse de Robert H. Trone, „The History of John Kantakouzenos (Book I): Text, Translation and Commentary" (teză de doctorat, Catholic University of America, 1979), p. 108. Viața și domnia lui Cantacuzino: Donald M. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383* (Cambridge, 1996). Călători în Constantinopol la începutul secolului al XIV-lea: George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington DC, 1984); *The Travels of Sir John Mandeville*, trad. C.W.R.D. Mosely (Harmondsworth, 1983); *The Travels of Ibn Battuta*, trad. H.A.R. Gibb, 3 vol. (Cambridge, 1958–1971). Creșterea turcilor otomani: Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley CA, 1995) și Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power* (Basingstoke and New York, 2002). Influența artei bizantine târzii în Rusia și Italia: Thomas Mathews, *Byzantium from Antiquity to the Renaissance* (London, 1998), pp. 151–163, și John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia* (Cambridge, 1981). Cucerirea otomană a Balcanilor: John V.A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor MI, 1994). Mistra și Tesalonic: Steven Runciman, *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese* (London, 1980) și Eugenia Russell, *St Demetrius of Thessalonica: Cult and Devotion in the Middle Ages* (Oxford and Bern, 2010). Ultimele decenii înaintea căderii Constantinopolului: Jonathan Harris, *The End of Byzantium* (New Haven CT and London, 2010) și Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge, 2009). Asediul și căderea Constantinopolului: Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965) [*Căderea Constantinopolului*, trad. și postfață Alexandru Elian, Ed. Enciclopedică, 1991]; Roger Crowley, *Constantinople: The Last Great Siege*, 1453 (London, 2005); Marios Philippides și Walter K. Hanak, *The Siege and Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies* (Farnham and Burlington VT, 2011).

Epilog

Citatul de la început: David Stuart Erskine, Earl of Buchan, *Essays on the Lives and Writings of Fletcher of Salton and the Poet Thomson: Biographical, Critical and Political* (London, 1792), p. xvii. Moştenirea literară a Bizanţului în Renaştere: L.D. Reynolds şi N.G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford, 2013, ed. a 4-a) şi N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance* (London, 1992). Supravieţuirea Bisericii Ortodoxe: Steven Runciman, *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968) [*Marea Biserică în captivitate. Un studiu referitor la Patriarhia Constantinopolului din perioada premergătoare cuceririi turceşti până la Marele Război de Independenţă,* trad. Mihai-Silviu Chirilă, Sophia, 2013] şi Timothy Ware, *The Orthodox Church* (Harmondsworth, 1993, ed. a 2-a). Muntele Athos şi alte mănăstiri bizantine care au supravieţuit: William Dalrymple, *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium* (London, 1998).

Indice

Cuprins

Familia de litere Palatino, o scurtă istorie

Principalul font utilizat în această carte este Palatino, nume ce desemnează o familie numeroasă de fonturi care a debutat ca un tip de caracter serif în stil vechi, conceput de Hermann Zapf şi lansat în 1948 de atelierele Linotype.

În 1984, Palatino a fost unul dintre fonturile incluse de Apple Computer în ale sale Macintosh. În 1999, Zapf a revizuit fontul Palatino pentru Linotype şi Microsoft, rebotezându-l Palatino Linotype. Din noua familie făceau parte seturile de caractere latine, greceşti şi chirilice extinse.

În urma colaborării dintre Zapf şi Akira Kobayashi, familia de fonturi Palatino a fost dezvoltată. Linotype a lansat familiile Palatino Nova, Palatino Sans şi Palatino Sans Informal, incluzând însă şi fonturile sans-serif umaniste. Palatino Nova a fost folosit pentru prima dată în 2005, celelalte fiind lansate un an mai târziu.

Purtând numele lui Giambattista Palatino, maestru caligraf italian din secolul al şaisprezecelea, Palatino are la bază fonturile umaniste din perioada Renaşterii italiene, care imită literele trasate de peniţele cu vârf lat, conferind scrisului o graţie caligrafică. Dar în vreme ce fonturile renascentiste utilizau în general litere mici, cu linii verticale mai lungi (cele de deasupra şi cele de dedesubtul corpului literei), cu tuşe mai fine, Palatino are proporţii mai mari, fiind considerat mai uşor de citit.

Fontul Palatino continuă să fie şi în prezent unul dintre cele mai folosite (şi mai copiate), fiind adaptat pentru toate tipurile de tehnologie, şi face parte dintre cele mai des utilizate zece fonturi serif. Este de asemenea unul dintre fonturile „înrudite" create de Zapf, fiecare oglindind influenţa Renaşterii italiene. Din grup fac parte Palatino, Sistina, Michelangelo Titling şi Aldus, care derivă din literele pentru tipar concepute de Francesco Griffo în tipografia lui Aldus Manutius, în jurul anului 1495.

Ești
ceea ce
CitEști

SAVOIR-VIVRE®

O colecţie de formare şi rafinare a personalităţii, *à la légère,* fără nicio declaraţie de intenţie programatică.

Enciclopedii şi alte lucrări capabile să corecteze micile imperfecţiuni şi să răspundă la marile întrebări cu graţie, umor şi inteligenţă, pentru cititorii care îşi caută bucurii oneste într-o lume a speranţelor amânate.

Dacă există cu adevărat o moștenire, este lecția despre puterea unei societăți de a folosi fiecare invazie pentru avantajul său, punând populațiile năvălitoare să se lupte între ele sau acceptându-le între granițele sale, integrându-le în propriul sistem religios și cultural.

SAVOIR-VIVRE®

O colecţie de formare şi rafinare a personalităţii, *à la légère,* fără nicio declaraţie de intenţie programatică.
Enciclopedii şi alte lucrări capabile să corecteze micile imperfecţiuni şi să răspundă la marile întrebări cu graţie, umor şi inteligenţă, pentru cititorii care îşi caută bucurii oneste într-o lume a speranţelor amânate.

Regimul venit la putere în Germania anilor 1930 se considera capabil să reziste o mie de ani și cu greu a împlinit doisprezece. Bizanțul, în schimb, a depășit pragul de un mileniu. Cum a fost posibil?

În primul rând, Creștinismul a impus în Bizanț modelul unei combinații de autoritate politică și religioasă a unui șef unic al statului, ceea ce a susținut stabilitatea politică.

În al doilea rând, această autoritate își invita supușii să-și exprime consimțământul pentru fiecare nou conducător, oferindu-le o relație surprinzător de directă cu el.

În al treilea rând, autoritatea punea la dispoziție servicii publice care satisfăceau în bună măsură nevoile esențiale ale cetățenilor și promova un etos spiritual care le captiva inimile și mințile.

Și, nu în ultimul rând, Bizanțul a dezvoltat o nouă formă de artă și de arhitectură, care căuta să exprime vizual imaterialul și spiritualul.

ARTĂ ȘI ARHITECTURĂ SOMPTUOASĂ, ISTORIE SOCIALĂ, POLITICĂ, MILITARĂ, CULTURALĂ, RELIGIOASĂ ȘI ARTISTICĂ, ÎNTR-UN CUVÂNT: BIZANȚ

Un mileniu de imperiu și răscrucea dintre Răsărit și Apus, dintre clasic și modern, o civilizație a contrastelor, a creștinismului ortodox și a păgânismului, a învățăturii clasice elene, a puterii romane și a fundalului islamic.

ISBN 978-606-8564-54-8

www.baroquebooks.ro

